

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ЧЕРНОВОЛ ДМИТРО КОСТЯНТИНОВИЧ

УДК [903.3:72.012.8](477)''636''

ДИСЕРТАЦІЯ

ІНТЕР'ЄР БУДІВЕЛЬ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

07.00.04 – археологія

Історичні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Черновол Д. К.

Науковий керівник О. Г. Корвін-Піотровський, кандидат історичних
наук, старший науковий співробітник.

Київ – 2019

АНОТАЦІЯ

Черновол Д. К. Інтер'єр будівель трипільської культури. — Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.04 — археологія. Інститут археології НАН України. — Київ, 2019.

Робота складається із вступу, чотирьох розділів та висновків. У першому розділі розглянуто питання історіографії, стан вивчення проблеми на сьогоднішній день, методики досліджень, проаналізовано площадку як джерело дослідження з указаної проблематики. У другому розділі подано характеристику господарсько-побутових елементів інтер'єру та елементів інтер'єру сакрального призначення. Опосередковано розглянуто окремі рухомі елементи інтер'єру. У третьому розділі виділено варіанти споруд трипільської культури за елементами інтер'єру. У четвертому розділі розглянуто функціональне призначення будівель трипільської культури.

У вступі розглянуто актуальність роботи та новизна окресленої теми. Залишки трипільських споруд у вигляді шару випаленої глини приваблювали дослідників з моменту перших розкопок, проведених наприкінці XIX ст. Між ними розгорілась жвава дискусія з приводу призначення виявлених споруд. В. В. Хвойка вважав їх тілопальними точками, а виявлену платформу вважав горищним перекриттям. Інші дослідники, як-то М. Ф. Біляшівський, О. А. Спіцин, В. М. Доманицький, розглядали виявлені об'єкти, як залишки житлових одноповерхових споруд, що утворилися завдяки конструктивному випалу. На сьогодні платформу вважають міжповерховим перекриттям, яке складалося з шару глини та несло на собі відбитки у вигляді колотих колод зі споду несучої конструкції. Виявлені об'єкти інтер'єру кожен із дослідників розглядав згідно запропонованої концепції. На початку XIX ст. дійсно зародилися основні напрямки у дослідженні залишків трипільських будівель.

Концепція постійно змінювалася відповідно до кількості накопиченої джерелознавчої бази. Однак, сам інтер'єр у руслі поданих ідей розглядався опосередковано.

Історію досліджень трипільських споруд можна розподілити на три етапи. Перший етап почався наприкінці XIX ст. з перших досліджень В. В. Хвойки, М. Ф. Біляшівського, О. А. Спіцина, В. М. Доманицького і тривав до 1926 р., коли була написана узагальнююча стаття П. П. Курінного. Ним було проаналізовано розкопані об'єкти та дано характеристику виявлених елементів інтер'єру. Окрім того, П. П. Курінний, будучи послідовником поглядів В. В. Хвойки, частково піддав сумнівам його твердження щодо призначення трипільських площадок.

Другий етап розпочався в 30-ті рр. XX ст., з початком роботи археологічної експедиції С. С. Магури та К. Ю. Коршака на поселенні Коломийщина І. Результати цієї експедиції були опубліковані Т. С. Пассек та Є. Ю. Кричевським у 1940 р. Вони повністю відкинули концепцію В. В. Хвойки та пристали до поглядів, запропонованих М. Ф. Біляшівським. Згідно цього ними було розроблено різні варіанти типології жител та типології виявлених об'єктів інтер'єру, проведено перші реконструкції внутрішнього вигляду споруд трипільської культури. Інтер'єр не відіграв ключової ролі в їхніх дослідженнях. Типологія Т. С. Пассек базувалася на розмірах будівель, хоча вона і висловила припущення, що трипільські споруди мають різне призначення – житлове, господарське, також серед них можуть бути святилища чи громадські будівлі. Типологія Є. Ю. Кричевського базувалася на морфологічних відмінностях площадки, всі виявлені об'єкти він розглядав як варіанти печей та вогнищ різного призначення. Окрім того, Т. С. Пассек у 1949 р. було запропоновано методику фіксації та розкопок трипільської площадки, що відіграло важливу роль у подальших дослідженнях.

Третій етап розпочався у 1964 р. з досліджень В. І. Маркевича і триває до сьогоднішнього дня. Ним було висловлено припущення про

двоповерховість трипільських споруд. Це твердження дозволило інакше поглянути на об'єкти інтер'єру, виявлені у різних шарах площадки, що раніше розглядалось Т. С. Пассек як різні будівельні горизонти. Проте, дослідники продовжували розглядати виявлені споруди за ознаками, запропонованими нею. Завдяки єдиній методиці фіксації вдалося створити джерельну базу, яка охоплювала розкопані площадки, починаючи з середини 40-х рр. XX ст.

Елементи інтер'єру в будівлях трипільської культури виділено автором дисертаційного дослідження за морфологічними ознаками та місцем розташування на площадці. Зокрема, до уваги бралися їхні форми, склад глини та місце розташування у споруді. Залишки споруд томашівської групи є еталонними, оскільки на сьогоднішній день вони найкраще досліджені та відповідно зафіксовані.

Для інтерпретації виявлених елементів інтер'єру взято глиняні моделі трипільських жител відкритого типу, зокрема, глиняні моделі томашівської локальної групи.

Вказано на ознаки будівельних решток, притаманні двоповерховим та одноповерховим будівлям. Відповідно, запропоновано два типи споруд.

У другому розділі вказано на морфологічні ознаки та місце розташування у будівлі об'єктів господарсько-побутового та сакрального призначення. Окрім того, розглянуто синкретичні об'єкти, які поєднали у собі елементи конструкцій господарсько-побутового та сакрального призначення. Проаналізовано яким локально-хронологічним утворенням притаманні ті чи інші конструкції.

У розділі основну увагу зосереджено на характеристиці нерухомих елементів інтер'єру. Рухомі елементи інтер'єру розглянуто лише опосередковано.

У третьому розділі виділено варіанти трипільських споруд за розташуванням та наявністю в них тих чи інших елементів інтер'єру. Запропоновано п'ятнадцять варіантів трипільських будівель за

розташуванням елементів інтер'єру в житловому приміщенні другого поверху. Незмінним елементом інтер'єру в будівлях трипільської культури є піч, яка розташована праворуч від входу. В цілому, трипільські будівлі, починаючи з етапу VI, за елементами інтер'єру другого поверху стандартизовані. Будівлі раннього етапу розвитку культури мають суттєві відмінності від споруд наступних етапів її розвитку. Розглянуто можливі причини цих відмінностей.

За організацією господарського простору першого поверху будівлі розподілені на дві групи – А і В. Група А – будівлі без інтер'єру на першому поверсі, група В – будівлі з інтер'єром на першому поверсі. На ранньому етапі переважають споруди групи А. Будівлі варіанту В масово починають з'являтися на етапі VI. Для окремих локально-хронологічних утворень простежено стандартизацію в організації господарського простору першого поверху. Зокрема, для споруд поселення Ожеве-острів етапу VI, поселення Кліщів етапу VI/II та у небелівській локальній групі етапу VII. Іншим локально-хронологічним утворенням стандартизація не притаманна. У кожній зі споруд цих утворень, елементи інтер'єру господарсько-побутового призначення, вірогідно, облаштовувались відповідно до потреб її мешканців.

У четвертому розділі розглянуто функціональне призначення будівель. Основна маса площадок – це залишки будівель житлового призначення. Інше призначення площадок – це господарські будівлі, до яких належать одноповерхові споруди та площадки малих розмірів. Виділено площадки суспільного призначення або чоловічі будинки, для цього залучено порівняння рухомих елементів інтер'єру на розкопаних площадках поселення Ожеве-острів та порівняння розмірів корисної площі споруд.

Оскільки, інтер'єр житлового простору стандартизований, різниця між будівлями полягала в розмірах корисної площі. На основі аналізу споруд томашівської групи житлові будівлі за корисною площею було розподілено на три групи. До першої групи віднесено будівлі, розмір яких складав 6,5–9 м², до другої групи – будівлі розміром 12,2–24 м², до третьої – 35–39,7 м².

Господарські споруди виділено за кількома ознаками:

1 варіант. Будівлі малих розмірів, 4×4 м, в яких імовірно відбувався робочий процес, пов'язаний з колективною працею, можливо сакрального характеру чи виробництвом. Такі будівлі часто можуть бути супутниками житлових споруд, хоча відомі випадки, коли вони знаходились окремо від них.

2 варіант. Складська будівля, що за розміром відповідає житловій споруді. Проте, наявні в ній елементи інтер'єру розташовані таким чином, що унеможливають розміщення мешканців для постійного проживання.

3 варіант. Одноповерхові спеціалізовані споруди, призначені для суто господарських цілей, зокрема, виплавки міді, випалу вапна тощо.

Окрім того, було вказано на можливі господарські споруди, які по собі не залишили конструкцій у вигляді площадки – це вимостки на поселенні за межами споруд та ями, в яких виявлено сліди кременевого виробництва.

Будівлі суспільного призначення або чоловічі будинки були виділені за такими ознаками:

По-перше, певна відмінність в інтер'єрі від житлових споруд.

По-друге, розмір споруди, корисна площа якої становить понад 100 м², коли в житлових будівлях вона сягає максимум 40 м².

По-третє, характеристика матеріальних знахідок, які є рухомими елементами інтер'єру у цій споруді, зокрема, керамічні комплекси, крем'яні та кістяні вироби.

Для характеристики цих будівель були залучені етнографічні джерела. Було поставлено під сумнів наявність будівель, які відігравали роль святилищ та висловлено припущення про наявність будинків для ініціації.

У висновку були проведені узагальнюючі підсумки за результатами зробленої роботи. Житловий та господарський простір трипільських площадок має певні відмінності. З одного боку ми маємо будівлі раннього трипільля, які різняться організацією житлово-господарського простору від споруд наступних етапів розвитку культури. Було запропоновано вірогідні

причини змін в інтер'єрі при переході від раннього трипілля до етапу ВІ. Вірогідні причини змін: інноваційні (зміни механізму витяжки диму), кліматичні (тимчасове похолодання) та іноетнічні (прихід у трипільське середовище інокультурного населення).

У цілому ж інтер'єр трипільських будівель, починаючи з етапу ВІ, стандартизований та, безсумнівно, є ознакою самої культури. Було запропоновано п'ятнадцять варіантів будівель. Поява на площадці того чи іншого елементу інтер'єру стає ознакою нового варіанту будівель в трипільській культурі. Окремі варіанти представлені лише однією будівлею, що може здаватись винятком. Однак, це може свідчити лише про ступінь вивчення площадок на тому чи іншому етапі розвитку культури.

Ключові слова: трипільська культура, будівля, інтер'єр, площадка, піч, «корито», вимостка, вівтар, конструкція, господарська будівля, чоловічий будинок.

SUMMARY

Chernovol D. K. Interior of the Trypillia culture dwellings. – A manuscript of the PhD thesis.

Doctoral dissertation submitted as an application for the scientific degree of the candidate of historical sciences (PhD equivalent) in specialization 07.00.04 — archaeology. Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. — Kyiv, 2019.

The presented PhD thesis includes introduction, 4 chapters and conclusions. The first chapter deals with the history of research, methodology and analysis of 'ploshchadka' as archaeological record. The second chapter characterizes household and sacred elements of the interior. Analysis of the selection of movable interior details contributes to the chapter. The third chapter deals with the

variability of dwellings basing on their interior. Functional variability of the Trypillia dwellings is analyzed in the fourth chapter.

Introduction presents the relevance and scientific novelty of this study. Remains of Trypillia dwellings represented by layers of burnt daub attracted scientific interest since the earliest excavations conducted in the end of 19th century. Function of those objects raised active debates. V. V. Khvoika understood ‘ploshchadki’ as places of burning the dead bodies and interpreted platforms as remains of ceilings. Other experts, including M. F. Biliashivskyi, O. A. Spitsyn and V. M. Domanytskyi, interpreted those objects as remains of one-storey houses which were burnt in process of construction. Recently platform represented by layers of clay which include traces of wooden construction is understood as a floor of the second storey of a house. Elements of interior were analyzed in respect to the related concepts. Main research trajectories in studying the remains of the Trypillia dwellings are originated from the 19th century studies. The extension of datasets changed the interpretation concepts. However, interior of dwellings was not a distinct research focus.

History of research on Trypillia dwellings may be subdivided into three stages. The first started with researches of V. V. Khvoika, M. F. Biliashivskyi, O. A. Spitsyn and V. M. Domanytskyi in the end of 19th century and continued till the publication of generalizing paper of Kurinnyi in 1926. He analyzed the excavated objects and characterized the interior details. Besides that, Kurinnyi critically reassessed the views of V. V. Khvoika.

The second stage started in 1930s with the beginning of excavations of Kolomyishchyna II settlement conducted by S. S. Mahura and K. Yu. Korshak. Outcomes of those investigations were published by T. S. Passek and E. Yu. Krychevskyi in 1940. They abandoned Khvoika’s concept sharing the ideas of Biliashivskyi. Typologies of dwellings and their interior, as well as the earliest reconstructions of houses exterior were suggested in respect to the related concept. It should be noted that those schemes did not specifically focused at the interior. Even despite Passek assumed the existence of houses, storages, sanctuaries and

communal structures, her typology is based on size of dwellings. Krichevskiy's typology is based on morphological characteristics of 'ploshchadki'. He interpreted all interior details as ovens and hearths of different variations. In 1949 Passek proposed the methodology of excavation and recording of Trypillia 'ploshchadka' which significantly impacted further studies on the topic.

The third stage started with the researches of V. I. Markevich in 1964 and continues till the present time. Markevich assumed that Trypillia houses were two-storied, and this assumption allowed completely different perspective on details of interior found in different layers of 'ploshchadka' which were earlier interpreted by Passek as different construction horizons. Meanwhile, scholars continued the analysis of dwellings basing on her criteria. Unified methodology of field recording made possible the formation of dataset which includes the dwelling remains excavated since 1940s.

Elements of interior are distinguished basing on their morphology, components of a clay mass, and placement inside a house. Remains of Tomashivka group dwellings are considered as a reference, because they are relatively numerous, properly excavated and recorded. Trypillia house models of the open type made of clay were used for interpretation of the interior details. Construction details allowed the distinction of one- and two-storied dwellings.

The second chapter aims at the analysis of morphology of household and sacred elements of interior and their placement inside a house. Besides these, objects of the syncretic character combining the household and sacred features are overviewed. This analysis was conducted with a reference to the local and chronological units of the culture. The chapter is mainly focused at the analysis of non-movable elements of interior. Movable elements were partly analyzed.

The third chapter deals with the variability of Trypillia dwellings according to the presence/lack and placement of different elements of interior. In the result, 15 variations of Trypillia buildings were distinguished in respect to interior of living space at the second storey of buildings. Oven is a constant element of houses. It is located to the right of entrance. Generally, interior Trypillia dwellings

starting from the BI period is standardized. Early Trypillia buildings are significantly different from the later ones. Reasons for the related differences are considered.

According to the organization of household space at the first storey of a house, dwellings are subdivided into two groups, namely A and B. Group A includes constructions without interior, while group B includes dwellings with interior at the first storey. Buildings referred to the group A dominated in the early period of the culture. Numerous dwellings belonging to the group B begin to appear in the period of BI. Several local and chronological units of the culture are characterized by the standardization in organization of the household space at the first storey of houses. For instance, those are the dwellings of the settlement of Ozheve-Ostriv dated to Trypillia BI, settlement of Klishchiv dated to Trypillia BI/II and settlements of Nebelivka local group dated to Trypillia BII. Other local and chronological units are characterized by a variability of interior. Most probably, the latter was caused by the related demands of inhabitants.

The forth chapter aims at the analysis of function of dwellings. The majority of excavated 'ploshchadki' is represented by houses. Other constructions include dwellings used for different economic purposes. Those are represented by one-storey dwellings and buildings of a small size. Communal dwellings or men's houses were also distinguished basing on the comparison of movable elements of interior at the dwellings of Ozhevo-Ostriv and their effective area. Since interior of a living space is standardized, differences in effective area are the main difference between dwellings. Basing on the analysis of Tomashivska group buildings, houses were sub-divided into three groups. The first includes dwellings with an effective area of $6.5 - 9 \text{ m}^2$, the second – with an effective area of $12.2 - 24 \text{ m}^2$, and the third – effective area of $35 - 39.7 \text{ m}^2$.

Buildings used for economic purposes which were distinguished basing on different criteria are sub-divided into the following variations.

Variation 1 includes dwellings of a small size, close to 4 by 4 m, which are associated with communal work, not excluding, of a ritual character. Such

buildings may be placed near the houses, but some cases of their distinct location are also known.

Variation 2 is represented by storages of a size identical to a size of houses. Interior of storages did not make possible the location of people inside such buildings for day by day living.

Variation 3 includes one-storey dwellings used exclusively for economic activities including processing of copper, lime etc.

Besides these, I would not exclude the existence of dwellings used for economic purposes which were not archaeologically preserved as 'ploshchadki'. This assumption may be confirmed by clay installations outside the houses and pits which contain the remains of flint processing.

Communal structures or men's houses are distinguished basing on the following criteria.

- Interior is different from interior of houses.
- Effective area of over 100 m² (comparing to the effective area of houses which does not exceed 40 m²).
- Specific movable interior including ceramic complexes and tools made of flint and bone.

Men's houses were characterized with a reference to ethnographic data. Interpretation of several buildings as sanctuaries was critically re-assessed. Instead an assumption on buildings used for initiations was proposed.

Conclusions summarize the results of the analysis. Living and household area of Trypillia dwellings is characterized by a certain degree of variability. On the one hand, the Early Trypillia constructions are different in organization of interior from the later dwellings. Reasons for the change in the related traditions in the transition period from Trypillia A to Trypillia BI may include innovations (place of the smoke extractor was changed), climatic (aridization which caused different organization of living and household space) and influence from the newcomers incorporated into Trypillia population groups.

In general, since the BI period interior of Trypillia dwellings becomes standardized. It can be viewed as a cultural marker. Slight variations made possible the distinguishing of 15 variations of dwellings. Presence or lack of a certain element of interior manifests a new variation of Trypillia buildings. Some of these variations are represented by single constructions, but this could be caused by the level of knowledge on ‘ploshchadki’ dated to one or the other period of Trypillia culture.

Keywords: Trypillia culture, dwelling, interior, ‘ploshchadka’, oven, trough, installation, altar, construction, dwelling used for economic purposes, men’s houses

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Участь у колективних монографіях:

1. Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Рыжов, С. Н., Бузян, Г. Н., Овчинников, Э. В., Черновол, Д. К., Чабанюк, В. В. 2005. *Исследования поселений-гигантов трипольской культуры 2002–2004 гг.* Киев: Корвин-Пресс.
2. Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Менотти, Ф., Рыжов, С. Н., Черновол, Д. К., Чабанюк, В. В. 2008. *Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2008 г.* Киев: (б. и.).
3. Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Менотти, Ф., Рыжов, С. Н., Черновол, Д. К., Чабанюк, В. В. 2010. *Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2010 г.* Киев: (б. и.).
4. Лысенко, С. Д., Шкляревський, Е. И., Квитницький, М. В., Черновол, Д. К. 2012. *Многослойное поселение Кошечевка-8.* Киев, Фастов: (б. и.). Материалы фастовской археологической экспедиции, 1.
5. Черновол, Д. К., Лисенко, С. Д., Корвін-Піотровський, А. О., Позіховський О. Л., Маринченко, Г. В. 2012. *Роботи Дністрівської комплексної археологічної експедиції у 2011 році.* Київ: Стародавній Світ.
6. Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Рыжов, С. Н., Черновол, Д. К., Чабанюк, В. В. 2011. *Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2011 г.* Киев: (б. и.).

Статті у наукових фахових виданнях України та іноземні публікації:

7. Дяченко, О. В., Черновол, Д. К. 2007. Моделі жител трипільської культури як відображення культу предків. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 7, с. 39–44.
8. Дяченко, О. В., Черновол, Д. К. 2009. Склад сім'ї населення західнотрипільської культури. *Археологія*, 3, с. 3–12.
9. Черновол, Д. К. 2009. Інтер'єр ранньотрипільських жител. В: Васильев, С. А., Кулаковская, Л. В. (ред.). *С. Н. Бибиков и первобытная*

археология: Материалы международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения С. Н. Бибикова. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 329–335.

10. Черновол, Д. К., Сохацкий, М. П. 2010. Інтер'єр жител заліщицької локальної групи за матеріалами поселення Глибочок Борщівського району Тернопільської області. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 32–35.

11. Черновол, Д. К. 2011. Исследование интерьера трипольских построек в конце XIX – начале XX в. В: Платонова, Н. И. (ред.). *История археологии: личности и школы*: Материалы Международной научной конференции к 160-летию со дня рождения В. В. Хвойки. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 296–304.

12. Черновол, Д. К. 2012. Інтер'єр будівель небелівської локальної групи трипільської культури. *Археологія*, 1, с. 62–71.

13. Chernovol, D. 2012. Houses of the Tomashovskaya local group. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. G. (eds.). *The Tripolye culture giant-settlements in Ukraine: formation, development and decline*. Oxford: Oxbow Books, p. 182–210.

14. Черновол, Д. 2013. Постройки петренской локальной группы. *Revista Archeologică*, IX 1, с. 72–87.

15. Chernovol, D., Shianova, A., Shevchenko, N., Efimenko, L. 2014. A special anthropomorphic figurine from the tripolian site of Bernasevka: context, X-ray examination and technology. In: Ursu, K.-E., Terna, S. (eds.). *Anthropomorphism and symbolic behaviour in the Neolithic and Copper Age communities of South-Eastern Europe*. Suceava: Editura Karl A. Romstorfer, 2014, p. 473–478.

16. Черновол, Д. 2016. Поселение трипольской культуры Бернашевка I. *Revista Archeologică*, XII (1–2), с. 61–80.

Статті в інших виданнях та матеріали конференцій:

17. Овчинников, Э. В., Черновол, Д. К., Гуриненко, И. П. 2001.

Раскопки на трипольском поселении у хутора Незаможник. В: Козак, Д. Н., Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Археологічні відкриття в Україні 1999–2000 рр.* Київ: ІА НАН України, с. 174–177.

18. Овчинников, Э. В., Черновол, Д. К. 2001. Раскопки трипольского поселения Зелена Диброва. В: Козак, Д. Н., Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Археологічні відкриття в Україні 1999–2000 рр.* Київ: ІА НАН України, с. 177–179.

19. Овчинников, Э. В., Черновол, Д. К. 2001. Исследования на трипольском поселении Пекари-П. В: Козак, Д. Н., Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Археологічні відкриття в Україні 1999–2000 рр.* Київ: ІА НАН України, с. 198–202.

20. Черновол, Д. К. 2003. Новое трипольское поселение у с. Романовка. В: Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр.* Київ: ІА НАН України, Шлях, с. 292–294.

21. Черновол, Д. К. 2003. Микротопография памятников трипольской культуры на территории Тальновского района. В: Корвін-Піотровський, О. Г. (ред.). *Трипільські поселення-гіганти.* Матеріали міжнародної конференції. Київ: Корвін-Пресс, с. 190–193.

22. Круц, В. А., Рыжов, С. Н., Корвин-Пиотровский, А. Г., Овчинников Э. В., Черновол Д. К., Чабанюк В. В. 2004. Исследования трипольского поселения-гиганта у с. Тальянки в 2003 г. В: Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр.* Київ: ІА НАН України, Шлях, с. 185–191.

23. Шидловський, П. С., Пічкур, Є. В., Черновол, Д. К. 2004. Археологічні дослідження поблизу с. Аполянка на Уманщині В: Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр.* Київ: ІА НАН України, Шлях, с. 361–364.

24. Черновол, Д. К., Рижов, С. М., Осаульчук, О. М. 2005. Охоронні роботи на трипільському поселенні Підзамочок-1 на Тернопільщині. В: Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр.*

Київ: ІА НАН України, Запоріжжя: Дике поле, с. 318–319.

25. Черновол, Д. К., Рижов, С. М. 2006. Дослідження трипільського поселення біля с. Піщана. В: Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2004–2005 рр.* Київ, Запоріжжя: Дике поле, с. 373–376.

26. Черновіл, В. В. [Черновол, Д. К.]. 2006. Порівняльна характеристика споруд небелівської групи та томашівської групи трипільської культури. В: Маципура, А., Скакун, Н. (ред.). *Технологии и проблемы культурной адаптации населения Юго-восточной Европы в эпоху энеолита.* Тезисы докладов международной научно-практической конференции. Изд. 2-е, испр. Санкт-Петербург: (б. и.), с. 51–53.

27. Черновол, Д. К., Дяченко, О. В., Круц, В. О., Рижов, С. М. 2007. Охоронні дослідження на поселенні трипільської культури Тальне-2. В: Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2005–2007 рр.* Київ, Запоріжжя: Дике поле, с. 413–415.

28. Черновол, Д. К., Шидловський, П. С., Дяченко, О. В., Пічкур, Є. В. 2007. Археологічні дослідження в долині р. Синюха. В: Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2005–2007 рр.* Київ, Запоріжжя: Дике поле, с. 415–418.

29. Черновол, Д. К. 2008. Интерьер трипольского жилища по материалам поселения Тальянки. В: Корвин-Пиотровский, А., Менотти, Ф. (ред.). *Трипольская культура в Украине. Поселение-гигант Тальянки.* Киев: (б. и.), с. 168–191.

30. Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Рыжов, С. Н., Черновол, Д. К. 2008. Исследования 2005–2006 гг. в Тальянках. В: Корвин-Пиотровский, А. Г., Менотти, Ф. (ред.). *Трипольская культура в Украине. Поселение-гигант Тальянки.* Киев: (б. и.), с. 71–108.

31. Черновол Д. К., Пичкур Е. В., Шидловский П. С., Дяченко А. В. 2009. Новый археологический комплекс культуры линейно-ленточной керамики в Верхнем Поднестровье. В: Васильев, С. А., Кулаковская, Л. В. (ред.). *С. Н. Бибикив и первобытная археология: Материалы международной*

научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения С. Н. Бибикова. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 254–268.

32. Милян Т. Р., Черновол Д. К., Дяченко О. В. 2009. Роботи Рятівної археологічної служби на поселенні Йосипівка-1 біля смт Олесько. В: Козак, Д. Н. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2006–2007*. Київ: Видавничий дім «Академперіодика», 2009, с. 231–237.

33. Круц В. А., Рыжов С. Н., Корвин-Пиотровский А. Г., Черновол Д. К., Николова А. В., Чабанюк В. В., Менотти, Ф. 2009. Из работ Трипольской экспедиции в 2007 г. (исследования на поселении у села Тальянки). В: Козак, Д. Н. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2006–2007*. Київ: Видавничий дім «Академперіодика», 2009, с. 193–198.

34. Черновол Д. К., Пічкур Є. В., Дяченко О. В., Корвін-Піотровський А. О., Кириленко О. С. 2010. Рятівні роботи поблизу с. Бернашівка. В: Козак, Д. Н. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2009*. Київ, Луцьк: (б. в.), с. 463–465.

35. Черновол, Д. К. 2010. Объекты трипольского времени на многослойном поселении Кошчевка-8. *Прес-Музей*, 26/27, с. 10–22.

36. Черновол, Д. К. 2011. Варіанти житлових споруд трипільської культури за елементами інтер'єру. В: Корвін-Піотровський, О. Г. (ред.). *Прадавні землероби Південно-східної Європи*. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції. Київ, Тальянки: (б. в.), с. 110–112.

37. Cernovol D. 2013. Metode de reconstructie a locuintelor de lut tripoiene. In: Levitki, O. (ed.). *Probleme actuale ale arheologiei, etnologiei si studiului artelor*. Conferinta stiintifica cu participare internationala (editia a V-a): Rezumatele comunicariilor. Chisinau: Profesional Service, p. 8–9.

38. Chernovol D. 2014. The Tripolye BI Dwellings in the Middle Dniester Region. In: *Cucuteni Culture within the European Neo-Eneolithic Context: International Colloquium Cucuteni – 130*. Piatra-Neamt: Constantin Matasa, p. 108–109.

39. Пашкевич, Г., Черновол, Д. 2015. Нові палеоботанічні матеріали з

трипільських пам'яток. В: Дяченко, О. та ін. (ред.). *Культурний комплекс Кукутень-Трипілля та його сусіди: Збірка наукових праць пам'яті Володимира Круца*. Львів: Астролябія, с. 97–110.

40. Черновол, Д. К., Радомський, І. С. 2015. Крем'яні вістря з трипільського поселення Ожеве-острів. В: Дяченко, О. та ін. (ред.). *Культурний комплекс Кукутень-Трипілля та його сусіди: Збірка наукових праць пам'яті Володимира Круца*. Львів: Астролябія, с. 367–384.

41. Черновол, Д. К. 2015. Варіанти житлових споруд за елементами інтер'єру. В: Відейко, М. Ю. та ін. (ред.). *На східній межі Старої Європи*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Кіровоград: (б. в.), с. 53.

42. Черновол Д. 2015. Интерьер первого этажа трипольских сооружений. In: Ghilas, V. (ed.). *Probleme actuale ale arheologiei, etnologiei si studiului artelor: Conferinta stiintifica internationala. Programul si rezumatele comunicariilor*. – Chisinau, (s. n.), p. 66.

43. Черновол, Д. К. 2017. Дослідження в с. Волошкове. В: *Археологія Буковини: здобутки та перспективи*. Тези доповідей наукового семінару. Чернівці: Технодрук, с. 84–85.

44. Черновол Д. 2017. Хозяйственные постройки трипольской культуры / Д. Черновол In: Condaticova, L. (ed.). *Patrimoniul cultural: cercetare, valorificare, promovare: Conferinta stiintifica internationala: Programul si rezumatele comunicariilor*, editia a IX-a. Chisinau, (s. n.), p. 61.

45. Chernovol, D. 2017. Outbuilding of the Trypillya Culture. In: Morozova, Y., Shydlovskyi, P. (eds.). *Wetland Archaeology and Prehistoric Networks in Europe: NEENAWA International Scientific Conference*. Kyiv; Kaniv: (s. n.), p. 54.

46. Czernowol, D. 2017. Pracownia obrobki miedzi na osadzie kultury trypolskiej w Kamiencu Podolskim. In: Zakoscielna, A. (ed.). *Badania archeologiczne w Polsce srodkowowschodniej, zachodniej Bialorusi i Ukrainie w roku 2016: streszczenia referatow XXXIII konferencji*. Lublin: Instytut Archeologii UMCS, Muzeum Lubelskie, s. 16.

47. Черновол, Д. К. 2018. Дослідження багатошарового поселення Волошкове 6 (Горби). В: *Археологія Буковини: здобутки та перспективи*. Тези доповідей II наукового семінару. Чернівці: Технодрук, с. 86–88.

48. Черновол, Д. К. 2018. Демографічні та соціальні реконструкції на трипільському поселенні Ожеве-острів етапу VI. В: *I Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотації доповідей* (Ніжин, 23–25 листопада 2018 р.). Київ: ІА НАНУ, с. 100–101.

49. Черновол, Д. К. 2018. Металообробна майстерня трипільської культури у м. Кам'янець-Подільський. В: *I Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотації доповідей* (Ніжин, 23–25 листопада 2018 р.). Київ: ІА НАНУ, с. 101–102.

50. Корвін-Піотровський, О. Г., Овчинников, Е. В., Черновол, Д. К., Чабанюк, В. В. 2018. Комплекс «сім'я гончара» на трипільському поселенні-гіганті Тальянки. В: *I Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотації доповідей* (Ніжин, 23–25 листопада 2018 р.). Київ: ІА НАНУ, с. 87–88.

51. Герасименко, Н. П., Юрченко, Т. І., Черновол, Д. К. 2018. Природна й антропогенна трансформація рослинності та ґрунтового покриву на трипільському поселенні Ожеве-острів (Середнє Придністер'я). В: *Рельєф і клімат: Матеріали II-ої міжнародної конференції*. Чернівці, с. 39–41.

ЗМІСТ

АНАТОЦІЯ.

ВСТУП. 22

РОЗДІЛ 1. Історія досліджень площадок та інтер'єру будівель
трипільської культури у вітчизняній науці. 27

1. 1. Історіографія. 28

1. 2. Методика досліджень. 51

1. 3. Джерельна база. 54

РОЗДІЛ 2. Елементи інтер'єру господарсько-побутового
та сакрального призначення. 63

2. 1. Печі. 63

2. 2. «Корита». 76

2. 3. Подіум. 80

2. 4. Вимостки. 83

2. 5. Ями. 93

2. 6. Вівтарі. 97

2. 7. Поріг. 106

2. 8. «Гральні дошки». 110

2. 9. Орнаментація стін, підлоги та вхідного отвору. 111

2. 10. Синкретичні об'єкти та конструкції невизначеного
призначення. 115

2. 11. Рухомі елементи інтер'єру. 117

РОЗДІЛ 3. Варіанти будівель трипільської культури. 122

3. 1. Варіанти другого поверху. 122

3. 2. Варіанти першого поверху. 139

3. 3. Організація господарського приміщення першого поверху. 155

РОЗДІЛ 4. Функціональне призначення будівель
трипільської культури. 160

4. 1. Господарські будівлі. 160

	21
4. 2. Громадські будівлі.	176
ВИСНОВКИ.	189
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	200
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	227
ДОДАТКИ	228
ДОДАТОК А ТАБЛИЦІ ТА ГРАФІКИ	228
ДОДАТОК В ІЛЮСТРЦІЇ	258

Вступ

Актуальність. Кукутень-Трипільська спільність належить до широкого кола ранньоземлеробських культур Балкано-Карпатського регіону епохи енеоліту. Впродовж майже двох тисячоліть (рубіж VI–V – кінець IV тис. до н.е.) її населення освоїло значну територію – від Волині на півночі до Північного Причорномор'я на півдні, від Румунського Прикарпаття на заході до Середнього Дніпра на сході.

Існує чимало напрямків досліджень в археології, через які сучасне людство пізнає та реконструює давнє суспільство. Серед них – вивчення керамічних комплексів, крем'яної індустрії, косторізної справи тощо. Одним із напрямків, якому присвячена робота – це питання дослідження трипільських площадок, залишків будівель, зокрема її внутрішнього облаштування, а саме інтер'єру.

Оскільки, житло є елементом культури та відображає процеси, які в ньому відбувалися, це джерело надає можливість провести демографічні та соціальні реконструкції, прослідкувати еволюційні зміни в часі та вказати на чинники, процесів, що відбувалися в давньому суспільстві. Залишки трипільських будівель, які мовою археологів отримала назву – «площадки», є об'єктом, що може дати відповідь на поставлені запитання. Стан збереженості залишків трипільської будівлі можна вважати найкращим, у порівнянні з будівлями інших археологічних культур у праісторії на території України. На сьогоднішній день, завдяки стану об'єктів та відповідному критичному аналізу, дослідники безпомилково можуть вказати на конструкції сакрального та господарсько-побутового призначення, місця виробництва, зону житла, яка відводилася для перебування в ній його мешканців.

На сьогодні археологами розроблені напрямки у дослідженні трипільських будівель, зокрема соціологічні та демографічні реконструкції, де житла та їхнє облаштування внутрішнього простору стало новим

джерелом для інтерпретацій. Завдяки єдиній методиці фіксації можна охопити великий масив досліджених площадок та, відповідно, провести їхній критичний аналіз. Виділено варіанти будівель у межах однієї локальної групи чи групи пам'яток, варіанти площадок у межах однієї пам'ятки. Єдина методика фіксації, яка була започаткована ще Т. С. Пассек, надала можливість провести аналіз виявлених об'єктів інтер'єру на площадках трипільської культури, вказати на їхні відмінності, місце їхнього розташування в будівлі, частково розкрити їхнє призначення (Пассек 1949). У цілому це надало можливість зробити підсумовуючу роботу та вийти на якісно новий рівень досліджень будівель трипільської культури.

На кожний етап досліджень впливав рівень джерелознавчої бази та ступінь її уніфікації, що дозволяло досліднику керуватися верифікованим матеріалом. Загалом, це надало можливість залучити до роботи матеріали, починаючи з досліджень Т. С. Пассек, К. К. Черниш, М. Л. Макаревича у 40–50-их рр. XX ст..

Завдяки праці багатьох поколінь дослідників, зокрема, великих археологічних експедицій, які досліджували поселення-гіганти у Буго-Дніпровському межиріччі та проводили охоронні розкопки на Середньому Дністрі, накопичено значний масив матеріалу, що стосувався облаштування трипільської будівлі. Це роботи В. О. Круца, М. М. Шмаглія, О. В. Цвек, Т. Г. Мовші, В. Г. Збеневича, О. Г. Корвін-Піотровського, С. М. Рижова, В. О. Шумової, О. О. Якубенко, Г. М. Бузян, М. Ю. Відейка, Н. Б. Бурдо, Е. В. Овчинникова та розкопки автора дисертаційного дослідження. Загалом робота дослідників охоплює всі періоди розвитку культури.

Використовуючи новий рівень джерелознавчої бази, в даний час за елементами інтер'єру вже можна прослідкувати локально-хронологічні відмінності трипільської будівлі у часі та просторі.

Мета роботи полягає у морфологічному описі та відповідному критичному аналізі виявлених елементів інтер'єру, встановленні місця їхнього розташування у будівлях та введенні цих ознак до наукового обігу,

визначенні специфіки та закономірностей в інтер'єрі трипільського житла як джерела до вивчення культурних та соціально-економічних процесів кукутень-трипільського населення. Роботу спрямовано на аналіз змін в інтер'єрі споруд у часі та просторі та визначенні їхнього функціонального призначення.

Відповідно до мети, визначено такі **завдання**:

1). Розглянути дану проблематику у вітчизняній історіографії, запропонувати методiku досліджень інтер'єру будівель трипільської культури, розглянути наявну джерелознавчу базу.

2). Дати характеристику виявленим елементам інтер'єру, вказати на їхнє розташування у будівлі. Відповідно, розподілити їх на об'єкти господарсько-побутового та сакрального призначення.

3). Виділити варіанти будівель за розташуванням та наявністю елементів інтер'єру, у межах одного локально-хронологічного утворення, і виявити відмінності та схожість між різними локальними групами. Вказати на зміни в організації господарсько-побутового призначення споруд у просторі та часі.

4). Вказати на функціональне призначення будівель, залучаючи для цього розташування елементів інтер'єру, організацію житлово-господарського простору та розглянути рухомі елементи інтер'єру, що дотично вказують на призначення будівлі.

Об'єктом дослідження є трипільські площадки, зокрема елементи інтер'єру господарсько-побутового та сакрального призначення, виявлені у будівлях трипільської культури, як-то печі / вогнища, вимостки, жертovníки тощо.

Предметом дослідження є організація господарсько-побутового, сакрального простору будівлі, зокрема розташування в ній виявлених об'єктів.

Методологічною основою є принципи історизму, системності аналізу і наукової об'єктивності, завдяки використанню порівняльного, типологічного, технологічного та статистичного методів.

Наукова новизна роботи. Автором даного дослідження розглядаються залишки трипільських будинків крізь призму виявлених у них елементів інтер'єру. У зв'язку з цим виділено варіанти будівель та вказано на їхнє функціональне призначення.

До матеріалів раніше розкопаних будівель були долучені результати розкопок, проведених автором даного дослідження, що охоплюють період від раннього до найпізнішого етапу розвитку трипільської культури на поселеннях Середнього Подністров'я та Буго-Дніпровського межиріччя.

Географічні межі дослідження. З урахуванням доступу до фондово-архівної документації, географічними межами роботи є територія сучасної України. До роботи залучені пам'ятки Подністров'я, Побужжя, Подніпров'я, Буго-Дністровського та Буго-Дніпровського межиріччя.

Хронологічні межі охоплюють наземні глинобитні будівлі пам'яток трипільської культури від раннього етапу А до пізнього етапу СІІ.

Джерельна база. До роботи залучено 231 площадку з 58 поселень трипільської культури.

Практичне значення роботи. Отримані дані можуть бути використані у науково-практичній роботі для порівняльного аналізу при дослідженні нових пам'яток трипільської культури, для підготовки узагальнюючих робіт з вивчення енеоліту території України та Південно-Східної Європи загалом. Основні висновки можуть бути використані у навчальних курсах з археології для більш детального вивчення локальних особливостей трипільської культури в різних регіонах, в експозиційній роботі музеїв та у краєзнавчій роботі.

Особистий внесок здобувача. Завдяки проведеному аналізу дисертантом було визначено підходи для обчислення корисної площі трипільського житла, що працює на демографічні підрахунки. Для цілої

низки різних локально-хронологічних утворень трипільської культури було запропоновано варіанти житлових будівель за наявністю та розташуванням елементів інтер'єру. Запропоновано різне функціональне призначення будівлі за розміром корисної площі.

Апробація результатів досліджень проводилась у вигляді доповідей на міжнародних, всеукраїнських, регіональних конференціях в Україні: Київ (2008, 2010, 2013, 2017 р.), Тальянки (2011), Кіровоград (2015), Канів (2017 р.), Кам'янець-Подільський (2015–2017 р.), Чернівці (2017, 2018) Ніжин (2018), а також за кордоном – у Польщі: Жешув (2013–2018 р.), Люблін (2017, 2018 р.); Молдові: Кишинів (2013–2018 р.); Румунії: Пятра-Нямтц (2014 р), Сучава (2018 р).

Публікації За темою дисертаційного дослідження видано 51 публікацію, частина у співавторстві. З них 4 статті надруковано у фахових наукових виданнях, затверджених ДАК України та 6 – у спеціалізованих наукових виданнях за кордоном. Також автор дослідження є співавтором 6 колективних монографій. Здійснено 35 додаткових публікацій в інших наукових виданнях, збірках наукових праць, матеріалах конференцій та тезах доповідей.

Обсяг та структура роботи Дисертаційне дослідження складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків (178 стор.), списку використаних джерел та літератури (239 позицій). Додатки розділені на два блоки: 14 таблиць та 1 графік, 123 ілюстрації. Загальний обсяг роботи складає 347 стор.

Розділ 1. Історія досліджень площадок та інтер'єру будівель трипільської культури у вітчизняній науці

В розділі розглянуто історіографію питання, простежено методику досліджень та проаналізовано джерело дослідження, яким виступають площадки – залишки будівель трипільської культури.

Історіографію питання запропоновано розділити на три етапи. Перший етап тривав з 1899 р. до 1934 р., другий етап – з 1934 р. до 1964 р., третій етап – з 1964 р. й до сьогоднішнього дня.

Загалом, при дослідженні походження та інтерпретації трипільських площадок на всіх етапах їхнього вивчення, інтер'єр виступав як вторинна ознака. Спеціальні роботи, спрямовані на вивчення інтер'єру, з'явилися тільки на початку ХХІ ст. До роботи залучені матеріали та доробки вітчизняних дослідників.

Для дослідження елементів інтер'єру будівель застосовуються порівняльний, типологічний, технологічний, статистичний методи.

Елементи інтер'єру виділяються за морфологічними і технологічними ознаками – формою, складом глиняного тіста, з якого вони були зроблені, та місцем розташування у будівлі. Для інтерпретації виявлених елементів інтер'єру долучаються глиняні моделі жител відкритого типу, в яких давні майстри виготовили печі, робочі місця, подіуми для встановлення на них посуду, пороги та жертovníки. Порівнюючи розташування виявлених об'єктів на площадці та розташування їх у моделі житла, можна вказати на призначення об'єкта (Пассек 1938).

Основним джерелом для проведення роботи є залишки трипільської будівлі у вигляді площадки. Автор притримується поглядів, що площадка є залишками двоповерхової будівлі, яка утворилася в результаті ритуального спалення із застосуванням допоміжного палива. Розглянуто будівельні залишки, вказано на морфологічні ознаки стін та платформи. Платформа вважається залишками міжповерхового перекриття. Виявлені елементи

інтер'єру зверху платформи пропонується розглядати як об'єкти другого поверху, об'єкти під платформою пропонується розглядати як елементи інтер'єру першого поверху. Запропоновано виділити два типи будівель – одноповерхові та двоповерхові. Надано морфологічні ознаки обох типів.

1. 1. Історіографія. З відкриттям В. В. Хвойкою пам'яток трипільської культури наприкінці XIX століття, дослідником було відзначено, що серед будівельних залишків наземних споруд знаходиться ряд глинобитних конструкцій, що відносяться до внутрішнього оздоблення давніх будівель (Хвойка 1901). Згодом з'ясувалося, що ці конструкції є деталями інтер'єру господарсько-побутового та сакрального призначення. Однак у колі дослідників на початку XX ст. виникла дискусія з приводу інтерпретації залишків виявлених наземних будівель. Питання про призначення виявлених об'єктів інтер'єру розглядалося згідно концепції, якої дотримувався той чи інший автор досліджень. Цілеспрямоване дослідження елементів інтер'єру почалося тільки в останній чверті XX століття. Надалі вивчення цих об'єктів дозволило визначити призначення виявлених будівель, розробити їхній типологічний аналіз, а також провести соціальні і демографічні реконструкції давнього суспільства.

Площадки В. В. Хвойка вважав поховальними спорудами і місцями для відправлення певних обрядів (Хвойка 1901). У процесі археологічних досліджень на розкопаних ним глинобитних площадках був виявлений ряд конструктивних елементів, які не відносилися ані до завалів залишків стін, ані до деталей підлоги. Це були підвищення квадратної чи округлої в плані форми або ж їхні фрагменти, іноді пофарбовані в червоний, жовтий, білий кольори, а також бортики (карнизи), виготовлені з глини. В. В. Хвойка не робив спроб їхньої інтерпретації, а також не вказував на місце їхнього розміщення у будівлі. Він обмежувався лише описом і дав назви, які приблизно відповідають формі і зовнішньому вигляду цих конструктивних елементів. В. В. Хвойка користувався термінами: «п'єдестали», «глиняні стовпи», «уступи», на яких був розставлений посуд, «глиняні карнизи» з

вмонтованим у них камінням (Хвойка 1901). Ці назви на довгий час встановилися в середовищі дослідників трипільської культури.

Відкрити ним культуру В. В. Хвойка розділив на два періоди – А і В. Він зазначив, що виявлені ним конструкції в будівлях характерні лише для періоду В (Хвойка 1901). Тим самим, він відніс наявність вказаних конструктивних деталей до характеристики певного етапу розвитку культури. Подібний підхід до вивчення питання має місце і на сучасному етапі розвитку дослідження трипільської культури (Цвек 1976; Заєць 1990; Чорновіл 2006).

На відміну від нього, В. О. Городцов, оглядаючи розкопані В. В. Хвойкою площадки біля с. Юшки, під час XI археологічному з'їзді, побачив у виявлених конструкціях деталі інтер'єру господарсько-побутового призначення (Городцов 1899). У результаті він дійшов до зовсім інших висновків з приводу інтерпретації досліджуваних будівель.

Володіючи інформацією про інтер'єр на сучасному етапі досліджень можна припустити, що описані В. В. Хвойкою пофарбовані червоною фарбою п'єдестали є жертівниками. Уступи з розставленим на них посудом можуть бути подіумами або ж припічними підвищеннями, де зазвичай зберігався посуд. Карнизи з вмонтованими каменями – це «корита» зі встановленими в них зернотерками. Однак, необхідно уточнити, що відповідна інтерпретація проведена завдяки конструкціям, виявленим на площадках томашівської локальної групи (Круц 1990; Шмаглий, Видайко 2001–2002; Черновол 2008). Ця група пам'яток, що знаходиться в Буго-Дніпровському межиріччі, є на сьогоднішній день найбільш вивченою. Інформація ж про пам'ятки Середнього Подніпров'я ще потребує уточнень і, відповідно, певного критичного аналізу.

Одночасно з розкопками В. В. Хвойки на рубежі XIX–XX ст., археологічні дослідження проводилися на трипільських пам'ятках Буго-Дніпровського межиріччя під керівництвом М. Ф. Біляшівського,

О. А. Спіцина, В. М. Доманицького (Беяшевский 1899, 1900, 1901; Спицын 1904).

Ретельно вивчивши виявлені площадки, вони дійшли до висновку, що це залишки житлових будівель, які виникли, на їхню думку, в результаті навмисного випалу (Беяшевский 1899, 1900, 1901; Спицын 1904). Інтерпретація виявлених на площадках конструкцій та об'єктів як печі та відкриті вогнища стала для них основним доказом того, що перед ними – житлові будівлі. Проте, описи виявлених об'єктів вкрай нечіткі. З усього викладеного можна здогадатися, що для пічних конструкцій характерним є багатошарове залягання обмазки, наявність поблизу фрагментів карнизів і залягання в окремих випадках поруч з конструкцією шлакованої обмазки. Утім, всі елементи інтер'єру виглядають як багатошарові конструкції з кількох шарів глини. Дотримуючись вищевикладеного опису об'єкта, у житлі могла виявитися не одна, а кілька печей. Наприклад, для житла № 5 поселення Колодисте I було реконструйовано 8 печей (Спицын 1904, с. 108). Однак на досліджених площадках знаходились аналогічні об'єкти, а також сліди шлакування, що не були виділені як залишки печей. Дослідники не робили припущень, що площадка могла виникнути у результаті побутової пожежі або навмисного спалення. Не зважаючи на переконливість своїх припущень з приводу інтерпретації виявлених будівель, автори не дали чітких критеріїв для визначення виявлених об'єктів.

Крім печей О. А. Спіциним, М. Ф. Біляшівським і В. М. Доманицьким були виявлені й інші конструктивні елементи інтер'єру. До таких деталей інтер'єру належать численні карнизи і так звані окружки або округлі підвищення. Дослідники утрималися від інтерпретацій, обмежившись зовнішнім описом цих об'єктів (Спицын 1904).

У деяких випадках при описі деталей інтер'єру О. А. Спіцин підкреслював, що вони не були пов'язані з глинобитною долівкою, а були нанесені на ґрунт і ніби пронизували вищезгадану долівку наскрізь. Зараз відомо, що розкопане ним поселення Колодисте I відноситься до небелівської

локальної групи. Житлові будівлі цієї групи відрізняються тим, що переважна їх більшість на першому поверсі дуже інтенсивно насичені елементами інтер'єру у вигляді прямокутних і круглих у плані підвищень (Черновол 2012). Можливо, у вищезгаданому випадку дослідником вказувалося на деталі інтер'єру, що знаходилися саме на першому поверсі.

Власне кажучи, дослідники впритул підійшли до питання двоповерховості трипільських будівель, але обмежились лише описом виявлених об'єктів. Так, О. А. Спіцин при описі площадок висловлює думку: *«Соблазнительно думать, что эти куски карнизов и обмазки, которые упали с потолка или стен какой-нибудь деревянной конструкции»* (Спицын 1904, с. 116). Проте, далі він заперечує своє припущення і відносить виявлені ним деталі до зруйнованих елементів печей.

Крім того, описуючи розміщені у будівлі ями, О. А. Спіцин вказує на те, що вони обкладені по стінках обмазкою. При цьому не робиться критичний аналіз – як у цьому випадку на обмазці знизу знаходяться відбитки дерев'яних плах, на які горизонтально викладено глиняну підлогу житла.

Приблизні зауваження виникають і у В. О. Городцова при огляді трипільських площадок під час XI археологічного з'їзду в Києві. Він зазначає: *«пол лежал не горизонтально, а местами прогибался проседал в низ, последние явление могло случиться лишь при условии присутствия под полом ям, которое подтверждается и характером перемешаной как бы насыпного грунта, который идет ниже глиняных площадок, и находжением под последним целых глиняных сосудов.»* (Городцов 1899, с. 346).

Таким чином, на рубежі XIX–XX ст. археологи впритул підійшли до питання двоповерховості трипільських будівель. Спостереження В. В. Хвойки з цього питання базувалися на основі аналізу будівельних залишків (Хвойка 1901, с. 69). О. А. Спіцин і В. О. Городцов не порушували питань стосовно цієї проблеми, проте, їхні зауваження побічно підтверджували наявність у трипільській культурі двоповерхових будівель.

Здавалося б, питання про призначення трипільських площадок завдяки рівню його вивченості на початку XX століття мало б бути вирішеним. Але дослідники і надалі були розділені на два табори. Прихильники поглядів на трипільську площадку, як на поховальний комплекс, на наступному витку досліджень в 20-ті роки XX ст. вже не такі радикальні. Вони не виключають можливості існування наземних житлових трипільських будівель (площадок) (Курінний 1926).

В. Є. Козловська, досліджуючи трипільські площадки на поселенні поблизу с. Сушківка, категорично відкидала версію, що розкопані об'єкти є житловими будівлями. Вона вказувала на те, що їй не вдалося виявити ніяких деталей інтер'єру господарсько-побутового призначення (печей) – тільки округлі в плані п'єдестали, які були пофарбовані в червоний колір і орнаментовані прокресленими лініями у вигляді кіл (Козловська 1926). В. Є. Козловською при проведенні археологічних розкопок у 1916 році на цьому поселенні були виявлені глиняні моделі трипільських жител відкритого типу (Козловська 1926). Раніше аналогічні знахідки були зроблені М. Гімнером у 1912 році на трипільському поселенні біля с. Попудня (Himner 1933). На цих моделях давніми майстрами були зображені елементи інтер'єру, такі як піч, подіум, поріг, «корито», вівтар. В. Є. Козловська не знайшла нічого спільного між зображенням на моделі і дослідженою нею площадкою. Проте, вона вважала, що виявлена глиняна модель є відображенням житлового наземного трипільського будинку (Козловська 1926).

На сучасному етапі досліджень поселення біля с. Сушківка, розкопане В. Є. Козловською, віднесено до томашівської локальної групи. Інтер'єр у будівлях цієї групи здебільшого відповідає його зображенню на глиняних моделях жител (Пассек 1938). Орнаментовані п'єдестали є не чим іншим, як жертівниками, які знаходилися майже в кожній оселі томашівської групи. В. Є. Козловська вважала, що деталі інтер'єру на моделі і на розкопаній площадці повинні максимально збігатися. При цьому вона не провела

критичного аналізу. Адже від елементів інтер'єру, які впродовж тисячоліть перебували в землі, могли залишитися лише окремі фрагменти у вигляді компактних нашарувань обмазки (Гершкович 2003; Корвин-Пиотровский 2006).

До середини 20-их років у результаті численних польових досліджень і публікацій в області трипільської культури був накопичений певний матеріал. Це дозволило П. П. Курінному зробити першу спробу класифікації і типології виявлених наземних і заглиблених об'єктів (Курінний 1926). Автор дотримувався концепції, висунутої В. В. Хвойкою, однак, як і В. Є. Козловська, не був таким категоричним у своїх висновках.

П. П. Курінний у своїй роботі проаналізував і дав характеристику будівельного матеріалу (глини), з якого були виготовлені житла і елементи інтер'єру. Для даної характеристики ним було запропоновано список з 10 позицій (Курінний 1926, с. 70). Він був складений за результатами аналізу публікацій та звітів попередників. У питанні вивчення інтер'єру характеристика складу глини є вкрай важливою. Оскільки в більшості випадків від об'єктів залишаються лише окремі фрагменти, виділити які з загального завалу площадки іноді можливо лише за складом глини. Наприклад, у 10-ій позиції П. П. Курінний акцентує увагу на спеціальній обмазці для п'єдесталів. І хоча в попередніх 9-ти позиціях немає і слова про обмазку, яка стосується внутрішнього оздоблення будівель, проте, автор узяв вірний напрямок у дослідженні питання. Далі П. П. Курінний запропонував 8 типів об'єктів, з яких перші 3 є заглибленими, наступні 5 – наземними будівлями. До житлових об'єктів, згідно концепції В. В. Хвойки, без сумніву, були віднесені всі заглиблені об'єкти, а також 7-ий тип, який є наземною будівлею. Всі інші наземні об'єкти були віднесені до поховальних пам'яток. Крім того, у даній роботі П. П. Курінний виділив окремі площадки невизначеного типу і призначення (Курінний 1926, с. 92).

Одним із критеріїв виділення наземної будівлі житлового призначення була наявність у ній певних елементів інтер'єру. Авторами розкопок вони

були проінтерпретовані як залишки печей та інші господарсько-побутові об'єкти, такі як карнизи, жорна, крути, ямки, ями, стіни, входи, стелі, вікна. У визначенні даного типу будівель П. П. Курінний користувався публікаціями О. А. Спицина (Спицын 1904), М. Ф. Біляшівського (Беляшевский 1899; 1900), М. К. Якимовича (Отчет Императорской археологической комиссии 1910)

Спираючись на запропоновані критерії виділення наземних житлових будівель, П. П. Курінний висловив сумніви з приводу висновків, запропонованих В. В. Хвойкою. Внаслідок цього площадки, розкопані В. В. Хвойкою – Халеп'я VI, Довжок XXII, XXIII, XXIV, Таборище XXV–XXVI – були віднесені до житлових об'єктів сьомого типу.

П. П. Курінний намагався зробити певний критичний аналіз виявлених об'єктів і дав більш широке розуміння терміну «карниз». На його думку, за назвою карниз ховалися такі поняття як уступи – «ступеневе облаштування підлоги», перетинки – «підвішені фрагменти обмазки до дерев'яних конструкцій», кінцівки – «кутові закінчення обмазки», точки – «обмазка у вигляді колоподібних заглиблень у підлозі» (Курінний 1926).

Окрім житлових будівель, він вказував на наявність певних деталей інтер'єру і на інших площадках. У виділеному ним типі 5 – «колективні похоронні об'єкти», у будівлях перебували квадратні або округлі п'єдестали, пофарбовані у червоний колір (Курінний 1926).

Використовуючи елементи інтер'єру у проведеному ним типологічному аналізі, П. П. Курінний фактично погодився з висновками, попередників, не запропонувавши своїх варіантів. Щоправда, з висновками досліджень, проведених В. В. Хвойкою, в окремому випадку дозволив собі не погодитися. П. П. Курінний не запропонував і власних варіантів інтерпретації виявлених на площадках об'єктів, окрім як спробував наповнити сенсом термін «карниз».

Не виключено, що найбільш імовірною причиною таких результатів була відсутність єдиної системи фіксації розкопаних об'єктів. Внаслідок

цього досліднику доводилося в більшості випадків лише погоджуватися з результатами вже опублікованих робіт. Наприклад, відомо що М. К. Якимовичем у Старій Буді, М. Ф. Біляшівським і В. М. Доманицьким у Тальному, В. Є. Козловською у Сушківці, а згодом і самим П. П. Курінним у Томашівці було розкопано пам'ятки томашівської локальної групи. Проте, вказані автори прийшли до цілком протилежних висновків. М. Ф. Біляшівський і В. М. Доманицький знайшли на досліджених ними будівлях печі та інші елементи інтер'єру, які підтверджують, що це житлові споруди. В. Є. Козловська і П. П. Курінний, навпаки, дотримувалися думки, що це пам'ятки поховального обряду і крім орнаментованих п'єдесталів (жертвників) на них нічого немає. Утім, якщо б у цих дослідників була єдина система фіксації об'єкта, вони б побачили, що розкопані ними площадки ідентичні, і можливо дійшли б до зовсім інших висновків. Фактично через цю проблему критичний аналіз споруд, розкопаних наприкінці XIX – початку XX ст., на сьогоднішній день практично неможливий.

Ситуація почала кардинально змінюватися в 1934 році, з початком робіт спільної трипільської експедиції ІА АН УРСР і АН СРСР ІМК на поселенні Коломийщина І. Автори археологічних досліджень цієї пам'ятки запропонували нову методику фіксації виявлених об'єктів. Раніше археологи у кращому випадку наносили лише контури об'єкта, іноді окремі конструктивні елементи (рис. 1). Тепер же, після розчищення, на креслення наносилися всі без винятку виявлені будівельні деталі, кераміка тощо. Фіксація матеріалу відбувалася з чіткою прив'язкою до досліджуваного об'єкта в масштабі 1:10 см або 1:20 см. Для цього була розроблена система умовних позначень, що дозволяло максимально передати досліджуваний об'єкт. Для фіксації будівельних глиняних залишків пропонувалося до шести умовних позначень (рис. 1а). Висока точність фіксації досягалася за рахунок рамки розміром 1×1 м, розбитої на клітинки зазначеної вище величини. Дана методика згодом була описана Т. С. Пассек (Пассек 1949, с. 240). У

результаті запропонована методика фіксації трипільських об'єктів впродовж наступних років стала обов'язковою для всіх без винятку дослідників трипільської культури. На прикладі робіт, проведених М. Л. Макаревичем на поселенні Білий Камінь у 1928 році (Макаревич 1940, с. 455) і в подальшому на поселенні Сабатинівка II (Макаревич 1948), можна простежити ці зміни (рис. 16). Не зважаючи на те, що автори досліджень постійно міняли систему умовних позначень, принцип передачі фіксованого об'єкта залишався незмінним. Надалі це дозволило по мірі накопичення інформації провести критичний аналіз розкопаних будівель.

У визначенні виявлених елементів інтер'єру учасники експедиції під керівництвом С. С. Магури, а потім Т. С. Пассек на поселенні Коломийщина I дотримувалися в описі об'єктів поглядів і критеріїв, запропонованих О. А. Спіциним. Сама Т. С. Пассек, як і О. А. Спіцин, а слідом за нею інші учасники експедиції вважали, що концентрація шлакованої глини є залишками пічних конструкцій (Пассек 1940а, с. 45). Підвищення з шарів обмазки без рослинної домішки і шлаку вважали відкритими вогнищами. Виявлені біля конструкцій карнизи – супутнім елементом пічної конструкції. Однак, на відміну від попередніх дослідників, Є. Ю. Кричевський на підставі аналізу археологічного матеріалу запропонував реконструкцію печі (Кричевський 1940а; Кричевський 1940б, с. 492). Аналогічну конструкцію печі було виявлено під час роботи Трипільської експедиції під керівництвом В. О. Круца у 2001 році, на площадці № 31 поселення Тальянки (Круц, Корвин-Пиотровский, Рыжов 2001).

Висновки Т. С. Пассек і Є. Ю. Кричевського мало чим відрізняються від поглядів на житло, запропонованих на початку століття О. А. Спіциним і М. Ф. Біляшівським. Трипільська площадка знову розглядалася як залишки житлового будинку з кількома печами. Однак тепер трипільське житло почало аналізуватися ще й як багатокамерна житлова конструкція з окремими вхідними і господарськими приміщеннями. На цій основі

Т. С. Пассек висунула припущення про соціальну реконструкції давнього суспільства. Вона, дотримуючись поглядів запропонованих Л. Г. Морганом (Морган 1934, с. 43), порівнювала будинки трипільської культури з родовими будинками американських індіанців, в яких біля окремих вогнищ розміщувалися окремі парні сім'ї. Дана точка зору надовго вкоренилася в поглядах дослідників трипільської культури.

У процесі археологічних досліджень при розкопках трипільського поселення Володимирівка Т. С. Пассек виявила будівлі, що відрізнялися від раніше досліджених споруд на поселенні Коломийщина І (Пассек 1941а, 1941b). Ці будівлі за розміщенням елементів інтер'єру були близькі глиняним моделям відкритого типу, раніше виявлених М. Гімнером і В. Є. Козловською. Т. С. Пассек була зроблена спроба провести паралель між розкопаними об'єктами та існуючими моделями жител. Окрім того, порівнюючи моделі жител та розкопані площадки, нею було введено термін «вівтар» (Пассек 1938). Таким чином, глиняна модель житла виступила певним джерелом інформації. На ній було відображено розподіл житла на приміщення – житлове і вхідне. У місці входу до житлового приміщення розміщувався поріг, праворуч від входу – купольна піч, за піччю – припічне підвищення, навпроти входу у протилежній торцевій частині приміщення – хрестоподібний вівтар. Аналогічні жертівники на той час були виявлені тільки в оселях Володимирівської групи (Пассек 1941b; Пассек, Черныш 1946). Навпроти печі, вздовж довгого боку житлової камери на подіумі було розставлено посуд. Завдяки проведеному порівнянню ряд виявлених елементів інтер'єру на площадках були атрибутовані. Однак, Т. С. Пассек було вказано, що якщо на поселенні біля с. Володимирівка на площадках зустрічаються відповідні деталі інтер'єру, то на поселенні Коломийщина І вони відсутні. В окремих випадках Т. С. Пассек і Є. Ю. Кричевський висловлювали припущення, що той чи інший виявлений ними карниз міг служити порогом, підвищенням для посуду або «коритом» для зернотерки, як на моделях відкритого типу (Кричевський 1940с, с. 240).

Т. С. Пассек у будівлях трипільської культури бачила багатопічні, багатокамерні споруди для великосімейних колективів (Пассек 1940b). На моделях же була відображена двокамерна будівля й одна піч. У зв'язку з цим дослідниця припустила, що моделі відображають малий односімейний житловий будинок.

У результаті проведених розкопок, Т. С. Пассек і Є. Ю. Кричевським були запропоновані різні варіанти типології будівель трипільської культури, що базувалися на різних методичних підходах.

Т. С. Пассек побудувала свою типологію на розмірах жител, розділивши їх на три групи: малі, середні та великі (Пассек 1940b, с. 20). Цією типологією користувались дослідники до кінця XX та початку XXI ст., (Заец, Рыжов 1992; Гусев 1995). Дотримуючись цього принципу, в малих оселях було по одній печі, а в середніх і великих будівлях кількість печей, відповідно, зростала. У найбільших будівлях їхня кількість доходила до п'яти. Велике житло після спалення мало більше шлакованих ділянок, які дослідники вважали пічними конструкціями.

Крім типологічного аналізу житлових будівель, дослідниця виділила площадки господарського призначення. На думку Т. С. Пассек, такою була площадка № 7 поселення Коломийщина I (Пасек 1940b, с. 18). В основу її припущень лягла відсутність у цій будівлі печі. Можливо, Т. С. Пассек був обраний не зовсім вірний критерій для визначення даної категорії будівель і хибні уявлення про конструкцію печі. Проте, в цьому випадку для виділення даного типу споруди був проведений критичний аналіз елементів інтер'єру на площадці.

Згідно аналізу розміщення елементів інтер'єру та запропонованої типології житлових будівель, Є. Ю. Кричевським та Т. С. Пассек було вперше зроблено графічну реконструкцію трипільського житла. Спочатку Є. Ю. Кричевським була запропонована схематична передача конструкції трипільських жител (Кричевський 1940с, с. 239). На схемі були відображені контури споруди, розподіл її на приміщення, розміщення в ній виявлених

елементів інтер'єру. У наступних роботах ними була запропонована інша реконструкція, де виявлені об'єкти зображувалися у повному обсязі, за рахунок чого повністю передавався внутрішній вигляд будинку і його оздоблення (Пассек, Кричевский 1946, с. 21). На сьогоднішній день дослідники трипільських пам'яток успішно користуються як однією, так і іншою запропонованою системою реконструкції досліджуваних будівель. Також реконструкції ранньотрипільських будівель було запропоновано М. Л. Макаревичем, К. К. Черниш, Н. Б. Бурдо і М. Ю. Відейком та К. В. Зіньковським (Макаревич 1960; Черныш 1982; Бурдо, Відейко 1985, с. 78; Зиньковский 1990). О. В. Цвек подала реконструкцію площадки № 5 поселення Шкарівка, як святилище трипільської культури (Цвек 1993). С. М. Рижов запропонував реконструкції будівель із поселень Ріпниця I та Ялтушків (Рижов 2002; Шумова, Рижов 2005). Г. М. Бузян та О. О. Якубенко подали реконструкції площадки № 2-4 поселення Косенівка (Бузян, Якубенко 1990). М. Ю. Відейко запропонував реконструкцію комплексу «М» з поселення Майданецьке (Відейко, Терпиловський, Петрашенко 2005, с. 78). Н. Б. Бурдо було зібрано всі подібні реконструкції внутрішнього так і зовнішнього вигляду трипільських будинків, що були проведенні дослідниками за часи досліджень цієї проблематики (Бурдо 2011). Проте, не з усіма реконструкціями можна погодитись, особливо тими, де дослідники відображали декілька купольних печей на першому поверсі будівлі. М. Л. Макаревич розглядав реконструйовану ним площадку, як одноповерхову будівлю. При цьому треба зважати й на той факт, що об'єкти, які знаходилися в її торці, були знищені траншеєю Другої світової війни (Макаревич 1960). Реконструкція об'єкта, який він вважав кріслом-троником, також викликає запитання, оскільки це не підтверджено польовою документацією. В реконструкціях О. В. Цвек, М. Ю. Відейка та Н. Б. Бурдо зображені об'єкти, які відсутні у звітах (Цвек 1972; Бурдо 1981; Шмаглій, Відейко 1985). Г. М. Бузян та О. О. Якубенко кожен виявлену конструкцію в будівлі поселення Косенівка розглядали як залишки печі (Бузян, Якубенко

1990). К. В. Зіньковський зробив реконструкцію площадки, як триповерхової будівлі, що здається малоімовірним (Зиньковский 1990).

Т. С. Пассек висловила припущення про існування на поселеннях трипільської культури будівель громадського призначення (Пассек 1938; 1940a; 1940b). Це припущення виникло у неї після виявлення на поселенні поблизу с. Володимирівки моделі відкритого типу без зображення на ній елементів інтер'єру. Хоча питання про існування відповідних будівель вельми суперечливе, проте, в даному випадку, це припущення базувалося на основі критичного аналізу моделей відкритого типу без елементів інтер'єру. Т. С. Пассек вважала, що модель із зображеними на ній елементами інтер'єру відображає реально існуючу будівлю. У такому випадку моделі без інтер'єру мала відповідати аналогічна будівля на поселенні (Пассек 1938, с. 246). І, оскільки на моделі відсутні деталі інтер'єру господарсько-побутового призначення, то й передбачувана існуюча будівля повинна мати інше призначення. На наш погляд, ці твердження слабо аргументовані, оскільки ця модель могла бути окремим типом або варіантом цієї категорії матеріалу. Проте, згодом К. П. Бунятян було висловлене припущення про існування чоловічих будинків (Бунятян 1999), ця думка була підтримана О. В. Дяченком (Дяченко, Черновол 2009). Потому дисертантом було запропоновано ознаки будинку громадського призначення, тобто чоловічого будинку. Зокрема, було вказано на відмінність у корисній площі між будівлями житлового призначення та чоловічими будинками та проведено аналіз виявлених артефактів на відповідних площадках (Черновол 2018b).

Крім типології Т. С. Пассек, Є. Ю. Кричевським був також запропонований свій варіант типологічного аналізу трипільських будівель. Він проаналізував житла, в дослідженні яких брав безпосередню участь, а також результати досліджень попередників. За критерій оцінки ним були взяті будівельні залишки виявлених площадок і частково елементи інтер'єру.

У результаті ним було запропоновано два варіанти типології, обидва були опубліковані в 1940 році. У першому варіанті дослідник пропонував

п'ять типів трипільських будівель (Кричевський 1940а, с. 559). У другому варіанті він спочатку запропонував три типи будівель, потім з'явився четвертий тип, що відповідав п'ятому типу будівлі першого варіанту (Кричевський 1940b, с. 33). Другий варіант типології виглядає більш спрощеним, хоча фактично є повторенням першого. Попри те, що Є. Ю. Кричевський намагався спростити свою роботу, вона залишилася досить заплутаною. Мабуть, саме тому впродовж наступних років дослідники, які займалися питаннями трипільського домобудівництва, не користувалися результатами його досліджень.

У першому варіанті своєї типології Є. Ю. Кричевський порушив питання облаштування пічних конструкцій, розміщення та облаштування входів. На відміну від попередніх дослідників, у даному випадку безпосередньо ним було звернуто увагу на питання, що стосувалися конструкції та облаштування інтер'єру в оселі.

Розглядаючи пічні конструкції, Є. Ю. Кричевський акцентував увагу на тому, що для їхнього розпізнання в оселі важлива наявність череня, внаслідок чого концентрація шлакованої обмазки стала другорядною ознакою (Кричевський 1940b, с. 571). Шлаковані фрагменти обмазки були віднесені ним до верхньої частини печі. Далі він зазначив, що даних для реконструкції такої у археологів вкрай мало. Черенева частину печі, на його думку, мала вигляд підвищення, що складалося з декількох шарів глини. Таким чином, до категорії печей ним були віднесені всі підвищення, що знаходилися у будівлі. Форма череневої частини печі, за Є. Ю. Кричевським, могла бути прямокутна, квадратна, округла або овальна. В одному й тому самому житлі могли бути присутні всі типи печей. Округлі орнаментовані п'єдестали, що згадуються В. Є. Козловською, Є. Ю. Кричевський відніс до відкритих вогнищ. Він не виключав того, що вони могли бути і жертівниками, або ж одночасно і тим, і іншим. Пропонуючи дану інтерпретацію жертівників, він абсолютно не користувався висновками Т. С. Пассек, зробленими в 1938 році. Розміри печей, на його думку, коливалися через їхнє функціональне

застосування. Великі печі, можливо, використовувалися для виготовлення кераміки, печі малих розмірів – для приготування їжі, випічки хліба. Виявлені на площадках карнизи Є. Ю. Кричевський, у більшості випадків, як і попередники, відносив до конструкції печі (Кричевський 1940b).

Розглядаючи місце входу в будівлю, дослідник провів порівняння з глиняною моделлю житла. Слідуючи його припущенням, перед житловою камерою повинно було знаходитися вхідне приміщення. У цьому приміщенні була відсутня піч, а вхідне та житлове приміщення розділяв поріг. Однак поріг, на його думку, був виявлений в єдиному випадку – площадка № 2 поселення Коломийщина I. Інші варіанти, що вказували на місце входу у житло, були взяті ним зі звітів попередників. Інформація про такі об'єкти вкрай обмежена, до того ж вимагає певного критичного аналізу. Цікаво, що попри велику кількість розкопаних на той час будівель томашівської групи, де поріжок є обов'язковою деталлю інтер'єру, у звітах про нього жодного разу не згадувалося. Наприклад, М. Л. Макаревич місце входу в житло на поселенні Білий Камінь визначив за залишками глиняного фрагмента одвірка вхідного отвору (Макаревич 1940, с. 456). Зауважимо, що подібні знахідки вкрай рідкісні, серед усього масиву розкопаних будівель на сьогоднішній день відомо всього кілька випадків.

Є. Ю. Кричевський та Т. С. Пассек, займаючись трипільським домобудівництвом, зіткнулися з тією самою проблемою, на яку свого часу наразився П. П. Курінний. Вона полягала в тому, що до них не була відпрацьована методика фіксації об'єктів. Тому площадки, які були розкопані попередниками, не підлягали критичному аналізу. Приміром, на сьогоднішній день відомо, що площадки томашівської групи за елементами інтер'єру є стандартизованими (Круц 1990; Шмаглий, Видейко 2001–2002). Тим не менш, Є. Ю. Кричевський, дотримуючись запропонованої ним типології, розподілив площадки цієї групи на три різні типи (Кричевський 1940b). Однією з причин такого рішення була незадовільна фіксація об'єктів,

відповідно, погана фіксація не дозволяла зробити необхідний критичний аналіз.

Т. С. Пассек та Є. Ю. Кричевський не були оригінальні щодо інтерпретації виявлених елементів інтер'єру. За основу вони взяли висновки, зроблені ще О. А. Спіциним. Потрібно вказати, що запропонувавши нову методику фіксації об'єктів, вони тільки започаткували вивчення трипільських площадок і деталей інтер'єру, розташованих на них. Для вивчення археологічного об'єкта це вкрай важливо, оскільки якщо до археологічного матеріалу в процесі його дослідження є можливість повернутися, то сам об'єкт безповоротно руйнується. Наскільки якісно зафіксований об'єкт – настільки у дослідника є можливість повернутися до нього в процесі подальшого вивчення. У зв'язку з цим можна сказати, що питання, пов'язані з вивченням інтер'єру в кінці XIX та в середині XX століть знаходилися лише на початковій стадії. Певні зрушення намітилися лише в 30–40-их роках, але і в цей період вивчення інтер'єру займало другорядне місце. У запропонованих типологіях жител інтер'єр не зайняв ключового місця. Крім того, не всі виявлені деталі отримали своє визначення. Не можна сказати, що сьогодні отримані відповіді на всі питання, але завдяки багаторічній роботі їх стало менше.

Погляди Т. С. Пассек та Є. Ю. Кричевського щодо інтерпретації об'єктів на певний час запанували серед дослідників трипільської проблематики. Ними було задано два вектори в інтерпретації виявлених елементів інтер'єру. По-перше, кожен із виявлених об'єктів на площадці слід вважати залишками печі чи відкритого вогнища різного призначення (Пассек 1940a; 1940b; Кричевський 1940a; Кричевський 1940b). По-друге, розглядати залишки інтер'єру згідно їхнього зображенню у моделях відкритого типу (Пассек 1938).

Першої точки зору притримувались більшість дослідників (Есипенко 1957; Черныш 1962; Заец, Малиновская, Лобай 1974; Бузян, Якубенко 1990; Бузян 1998). Іншої точки зору притримувались дослідники, які розпочали

розкопки поселень томашівської локальної групи (Шмаглій, Відейко 1987; Круц 1987).

Новим етапом досліджень у питанні трипільського домобудівництва та інтерпретації елементів інтер'єру слід вважати роботу В. І. Маркевича, в якій він розглядав платформу трипільського житла, як перекриття горища (Маркевич 1964). У свою чергу, К. В. Зінківський вважав, що до таких висновків дійшов А. Л. Єсипенко, досліджуючи поселення Олександрівка (Зінковський 1975; Єсипенко 1957). Проте, спостереження А. Л. Єсипенка не були помічені та не викликали подальшої дискусії. У своїй наступній роботі В. І. Маркевич для підтвердження міркувань про двоповерховість виявлених ним будівель, вказує на невідповідність інтер'єрів першого та другого поверхів, що могло свідчити про їхнє різне призначення (Маркевич 1981, с. 84). У цій самій монографії ним було розглянуто різні типи пічних конструкцій у житлах та ряд інших деталей інтер'єру господарського і сакрального призначення. Так, округлі зрізані конуси діаметром 0,7–0,9 м і висотою 0,12 м, він вважав місцями відкритих вогнищ, де в будівлі розпалювалося ритуальне багаття. Крім того, дослідником було зроблено опис робочих місць у вигляді корит, припічних підвищень, лежанок для відпочинку (Маркевич 1981 с. 85–88).

За результатами досліджень В. І. Маркевича змінює свої погляди К. К. Черниш. Відповідно, нею інакше проводилася інтерпретація розкопаних будівель поселення Ленківці та поселення Раковець, внаслідок чого вона подала свої реконструкції зовнішнього та внутрішнього вигляду цих споруд (Черныш 1982, с. 273). До цієї самої думки в Україні схиляється і К. В. Зінківський, що надалі розпочинає розробляти дану теорію (Зиньковский 1973, 1983; Зінковський 1975). Роблячи опис виявлених площадок на поселенні Раковець, він також подає опис окремих деталей інтер'єру, що знаходились як на першому так і на другому поверсі будівель. Серед виявлених ним конструкцій були округлі плити діаметром 0,4 м, що були покриті в одному випадку спіральним орнаментом, а в іншому –

геометричним у вигляді «ялинки». Також було виявлено характерні прямокутні багатошарові підвищення та конструкції з бортиками (Зинковский, 1973 с. 143–144).

Не зважаючи на те, що в основу спостережень цих авторів лягли саме будівельні залишки, це дало змогу розглядати виявлені елементи глиняних конструкцій під платформою, як залишки інтер'єру першого поверху споруди. Не всі наступні покоління дослідників трипільської культури з різних причин сприйняли запропоновані реконструкції вищевказаних авторів, тому думка з приводу цього питання розділилася. Дискусія з даної проблеми продовжується по цей день. О. В. Цвек і О. Г. Корвін-Піотровський продовжують вважати, що трипільські площадки були одноповерховими будівлями. Зокрема, О. Г. Корвін-Піотровський вважає, що об'єкти під площадкою є ранньою фазою забудови поселення та виникли до того, як там з'явилася будівля (Колесников 1993b; Корвин-Пиотровский 2006, Корвін-Піотровський 2018). О. В. Цвек і на початку XXI ст. реконструювала залишки будівлі з поселення Гребені за принципами, запропонованими Т. С. Пассек (Цвек, Мовчан 2009). Проте, вона погоджувалася, що площадки Подністров'я, розкопані В. І. Маркевичем, були двоповерховими (Цвек 1976). Утім пошук з питань специфіки та призначення виявлених будівель продовжився.

У другій половині XX ст. дослідники трипільської культури були здебільшого зосереджені на функціональному призначенні будівлі. Йшов пошук будівель господарського призначення та святилищ, громадських споруд. Елементи інтер'єру використовувалися лише для підтвердження того чи іншого припущення. Власне, ці завдання були поставлені ще Т. С. Пассек.

Зокрема, Т. Г. Мовша, О. В. Цвек, С. М. Рижов, М. Ю. Відейко за результатами своїх досліджень вважали, що певні площадки на поселеннях Володимирівка, Сабатинівка II, Шкарівка, Коновка, Майданецьке, Небелівка мали сакральне призначення (Мовша, 1971; Цвек, 1993; Рижов 2001; Відейко 2005a; Відейко, Терпиловський, Петрашенко 2005; Відейко, Бурдо 2015a,

2015b). Однак, щодо висновків з приводу призначення цих будівель треба бути обережним, оскільки за рядом ознак вони практично не відрізняються від звичайних житлових будівель.

Господарськими будівлями на поселенні Майданецьке М. М. Шмаглій вважав кожную четверту площадку (Шмаглій, Відейко 1987, с. 69). Проте, він не вказував на особливості, які притаманні цим будівлям. В. О. Круц за ознаку цих площадок на поселенні Тальянки взяв відсутність у них інтер'єру, однак, в наступні роки він відмовився від цього припущення (Круц 1987). В. О. Шумова і С. М. Рижов вважали, що площадка № 2 поселення Ялтушків також мала господарське призначення. Аргументом для подібних висновків був малий розмір будівлі та відсутність інтер'єру поверх платформи, у зв'язку з чим, вони вважали її одноповерховою (Шумова, Рижов 2005 с. 92). Е. В. Очинников розглядав господарське призначення будівлі на прикладі площадок поселення Незаможник, взявши за ознаку розмір будівлі (Овчинников 2014). Автор цього дослідження також притримується думки, що для господарських будівель характерні малі розміри, переважно один поверх, окрім того, залучаються елементи інтер'єру, які вказують на функціональне призначення будівлі (Chernovol 2012; Czernovol 2017; Черновол 2018a).

У подальших дослідженнях трипільської культури проводилося вивчення локальної специфіки пам'яток та розглядалося призначення будівель трипільської культури, а також мала місце інтерпретація виявлених на площадках елементів інтер'єру. Рядом авторів було запропоновано нові варіанти типології площадок (Цвек 2006; Chernovol 2012; Овчинников 2014). Також за певними конструктивними ознаками стало можливим виділити локальні особливості, властиві лише окремим групам пам'яток. Відповідно, було подано цілий ряд реконструкцій житлових споруд та інших за призначенням будівель різних періодів та різних локально-хронологічних груп розвитку культури.

Так О. В. Цвек, досліджуючи поселення східного варіанту трипільської культури в Буго-Дніпровському межиріччі періоду VI/II, за певними деталями інтер'єру виділила будівлі житлового, господарського та культового призначення. На поселенні Шкарівка в житлових спорудах, на її думку, було виявлено печі побутового та виробничого характеру, робочі та культові місця (Цвек 1976, с. 55). Нею було зроблено реконструкцію внутрішнього облаштування, на її думку, культової будівлі, площадки № 5 з поселення Шкарівка (Цвек 1993, с. 75). У наступних публікаціях вона подає схеми та реконструкції гончарної майстерні з поселення Веселий Кут (Цвек 1994, с. 79–82) та дає схематичні зображення інтер'єру основних типів розкопаних нею будівель із поселень Шкарівка, Веселий Кут, Гарбузин, Гребені, Красноставка (Цвек 2006, с. 8). У той самий час нею була запропонована інша типологія жител східного варіанту трипільської культури, де до першого типу відносилися заглиблені споруди, до другого – наземні будівлі з заглибленою частиною, до третього – наземні, та четвертого – наземні споруди з підвальним приміщенням (Цвек 2003, с. 159).

Т. Г. Мовша, посилаючись на роботи Еріка фон Штерна, надала характеристику площадок петренської групи (Штерн 1907; Мовша 1984). Однак, розкопки наступних десятиліть спростували ці твердження (Шмаглій, Рижов, Дудкін 1985; Збеневич, Шумова 1987; Шумова, Рижов 2005; Черновол 2013).

Е. В. Овчинников запропонував три типи будівель для пам'яток Канівського Подніпров'я. За основу своєї типології він взяв конструктивні особливості площадки та її розміри, що в останньому випадку вказували на функціональне призначення будівлі (Овчинников 2014).

В. О. Шумова, розглядаючи житлові будівлі Подністров'я періоду VI, поселення Василівка, вказує, що це були одноповерхові споруди з перекриттям горища та житловим простором на першому поверсі, де у центрі житлового приміщення знаходилося відкрите вогнище (Шумова 1994).

Трипільські площадки стали об'єктом для демографічних підрахунків давнього населення (Пассек 1949, с. 150; Бибилов 1965, с. 51–52; Круц 1989, с. 117–126; Відейко 1992, с. 9–11). Шляхом моделювання О. Г. Корвін-Піотровським було запропоновано виділити на одну людину 5–6 м² житлової площі у будівлі (Колесников 1993а, с. 36–41). М. М. Шмаглій і М. Ю. Відейко вводять термін корисна площа, маючи на увазі загальну площу з урахуванням обох поверхів будівлі (Шмаглій, Відейко 1987, с. 59; Шмаглій, Відейко 2001–2002). Однак, у нових демографічних підрахунках, проаналізувавши елементи інтер'єру поселення Тальянки томашівської групи, дисертанту вдалось локалізувати корисну площу будівлі, відповідно до якої запропоновано брати показник 4–6 м² на одну людину (Дяченко, Черновол 2009). Відмінність підходу полягає в урахуванні корисної, а не загальної площу будівлі, як це робили попередники. В результаті було виділено три групи житлових будівель за розміром корисної площі (Дяченко, Черновол 2009, Chernovol 2012).

До питання вивчення залишків інтер'єру дослідники впритул підійшли наприкінці XX – на початку XXI ст. І. І. Зайцем було вказано на винятковість будівель та виявлених у них елементів інтер'єру на поселенні Кліщів (Заец 1990, Заец, Рыжов, 1992). С. М. Рижовим та В. О. Шумовою було зроблено аналіз елементів інтер'єру в будівлях Ялтушків та Ріпниця I (Шумова, Рижов 2005; Шумова 2007). М. Ю. Відейко спробував проаналізувати інтер'єр та інтерпретувати виявлені його елементи в будівлях поселень Олександрівка, Коломийщина II, Володимирівка та інших (Відейко 2005а). Проте, не з усіма реконструкціями можна погодитись. Зокрема, стосовно площадки поселення Коломийщина II, яку М. Ю. Відейко подає як будівлю з двома вимостками, хоча запропоновані вимостки могли бути лише нівелюючими шарами підлоги. Окрім того, він вказує на два входи до будинку, що вже здається сумнівним. Можна запропонувати іншу реконструкцію цієї будівлі. На цій площадці вздовж довгого боку знаходилася лакуна прямокутної форми (рис 1г). За розкопками поселення Тальянки відомо, що подібні лакуни

знаходились на місці розташування печей (Круц, Корвин-Пиотровский Рыжов 2001; Круц и др. 2005). Отже, це могло бути місце печі у будівлі. Визначивши розташування печі ми отримаємо можливість визначити місце входу до будівлі, адже піч завжди розташована праворуч від входу. Однак, за подібної реконструкції ми отримаємо непропорційні розміри вхідного та житлового приміщень – вхідне приміщення буде мати 14 м, житлове 12 м. У такому разі можна припустити, що будівля мала прибудову, опосередковано це підтверджується щільністю залягання обмазки. Отже, розмір прибудови вірогідно становить 6×8 м, вхідної частини – 6×6 м, житлової частини – 6×12 м. За такої реконструкції піч знаходилася на межі житлового та вхідного приміщення (рис. 1г).

Одним із напрямків, який був започаткований на початку ХХІ ст., стало визначення локальних особливостей в облаштуванні будівель. Саме тут за основу було взято певні елементи інтер'єру, які характерні для тієї чи іншої групи. За таким принципом було проведено дослідження поселення Кліщів (Заец, Рыжов 1992), поселень томашівської групи (Черновол 2008; Chernovol 2012), раннього трипілля (Черновол 2009; 2016), заліщицької (Черновол, Сохацький 2010), небелівської (Черновол 2012), петренської групи (Черновол 2013). Розглянуто варіанти споруд в різних локально-хронологічних утвореннях (Черновол 2011a; Chernovol 2017; Czernovol 2018).

В. О. Круц спробував виявити закономірності в розташуванні окремих типів посуду на площадці (Круц и др. 2008a, 2008b). У контексті роботи посуд розглядається як рухомі елементи інтер'єру. Вказана методика, як ретроспективний метод, була запропонована ще С. М. Бібіковим (Бибиков 1960 с. 45), однак вона не знайшла своїх прихильників у середині ХХ ст. Застосовуючи цей метод, при розкопках поселення Тальянки вдалося простежити закономірність у розташуванні кубків та посудин малих розмірів, які переважно знаходились навколо вівтаря або у вхідному приміщенні, сінях (Chernovol 2012).

Найкраще з усіх локально-хронологічних утворень трипільської культури представлені та досліджені будівлі поселень томашівської локально-хронологічної групи, зокрема на матеріалах поселення Тальянки. При дослідженні цього поселення В. О. Круцом та С. М. Рижовим була відпрацьована система фіксації об'єктів, якої на даний момент притримується більшість дослідників трипільської культури в Україні та частково в Молдові, отже її можна на сьогоднішній день вважати єдиною системою фіксації. Окрім того, було проведено інтерпретацію виявлених об'єктів та конструкцій, подано їхні морфологічні особливості, що надало можливість провести аналогії з об'єктами інших локально-хронологічних утворень. За виробленим принципом впродовж останніх десятиліть різними авторами були проведені дослідження на пам'ятках раннього трипілля та майже на всіх інших етапах розвитку трипільської культури, що стало основою даного дисертаційного дослідження.

Дисертантом були проведені дослідження на поселеннях Бернашівка I – раннього трипілля; Ожеве-острів етапу VI, Підзамочок II етапу VI/II заліщицької локальної групи; Колодисте II, Піщана, Незаможник, Пекарі II небелівської та канівської групи етапу VII; Кам'янець-Подільський, Бернашівка II етапу VII/CI петренської групи. Також автор брав участь та є співавтором досліджень чотирьох пам'яток томашівської локальної групи, зокрема, Тальянки, Доброводи, Тальне II, Зелена Діброва. У 2017–18 рр. було проведено дослідження на поселенні Волошкове 6 (Горби), пам'ятці етапу CII, автор також брав участь в дослідженнях поселень Коціївка, Гордашівка та Гординешти в Молдові, які відносяться до етапу CII розвитку культури.

Загалом, процес дослідження трипільських площадок, пов'язаний із вивченням інтер'єру, можна розподілити на три етапи (Черновол 2011b).

Перший етап розпочався з розкопок В. В. Хвойки і закінчився виходом із друку роботи П. П. Курінного в збірці I тому «Трипільська культура України» (Курінний 1926). У ній було підсумовано результати робіт

дослідників за вказаний період та зроблено відповідні висновки, про що було сказано вище.

Другий етап розпочався з роботою археологічної експедиції С. С. Магури та К. Ю. Коршака на пам'ятці Коломийщина І. Висновки цієї експедиції були опубліковані Т. С. Пассек у 1940 році (Пассек 1940a, 1940b). За темою трипільського домобудівництва була захищена та опублікована дисертація Є. Ю. Кричевського (Кричевський 1940b). Їхні ідеї надовго запанували серед дослідників. Автори визначили різні напрямки в інтерпретації елементів інтер'єру якими керуються і нині.

Третій етап розпочався з тез, написаних В. І. Маркевичем про двоповерховість трипільських будівель у 1964 році (Маркевич 1964). Ця концепція розширено була опублікована в розділі його монографії стосовно племен пізнього трипілля у 1981 році (Маркевич 1981). Він змінив погляди багатьох дослідників щодо інтерпретації трипільських будинків.

1. 2. Методика досліджень. Виявлені на площадках елементи інтер'єру можуть бути виділені за морфологічними ознаками: формою, розміром та складом глиняного тіста. Елементи інтер'єру переважно мали округлий або ж прямокутний чи квадратний вигляд. Виявлені об'єкти могли бути вироблені з добавкою у глиняному тісті рослинних домішок та навпаки відсутності таких у глиняному тісті. Як допоміжний елемент у конструкціях міг застосовуватись камінь чи бита кераміка. Поверхня та бокові сторони таких конструкцій могли мати відповідну заглаженість та забарвлення в білий, жовтий та червоний кольори, іноді певні деталі орнаментовані прокресленими лініями. Окремі об'єкти обмежені вертикальним бортиком, що спрощує їхнє виявлення. Оскільки у більшості випадків об'єкти збереглися фрагментарно, для проведення аналізу досить важливим є місце розташування їх у будівлі та характер матеріалу, з якого вони були виготовлені.

Найбільш важливим питанням у ході дослідження виявлених об'єктів інтер'єру є питання їхньої інтерпретації. Джерелом для неї можуть слугувати глиняні моделі трипільських жител відкритого типу з зображенням елементів

інтер'єру (рис. 7). Такі моделі характерні для поселень томашівської групи та опосередковано чечельницької локальної групи, етапу СІ розвитку культури (Козловська 1926; Патокова и др. 1989).

На вищевказаних моделях деталі інтер'єру зображувалися лише в житловому приміщенні будівлі, інтер'єр вхідного приміщення та перший поверх споруди на них не відображений. Вхідне та житлове приміщення розподілені перегородкою та порогом у місці вхідного отвору. Праворуч від входу у житловому приміщенні на глиняній моделі розміщено купольну піч округлої форми. Сама піч побудована на спеціальному підвищенні квадратної форми. За піччю знаходилося припічне підвищення, що вузькою смугою тягнулося від довгої стіни житла, повз стіну печі, перпендикулярно довгій вісі житла. Ліворуч відразу ж біля входу в окремих моделях виготовлено «корито» та обов'язково подіум, що розміщений вздовж довгої стіни приміщення та на якому виставлено посуд. Навпроти входу біля торцевої стіни по центральній осі моделі розміщено вівтар. Подібну ситуацію можна простежити і в більшості досліджених жител пам'яток томашівської групи (Круц 2003; Черновол 2008; Chernovol 2012).

Піч у будівлях томашівської групи виглядає як конструкція розмірами 2×2 м (в середньому). Вона виконана із глини без рослинних домішок. Піч розташована вздовж однієї з довгих сторін будівлі, зразу біля входу в житлове приміщення. За зовнішнім виглядом на площадках цей об'єкт більше схожий до відкритого вогнища, проте, у глиняних моделях він зображений як купольна піч. Отже, можна припустити, що збереглася лише основа печі, її черинь, залишки склепіння не фіксуються.

Застосовуючи порівняльний метод, аналогічні чи подібні об'єкти, виявлені на інших площадках розвитку трипільської культури можна вважати залишками печі та місцем входу до житлового приміщення. Місце входу до житлового приміщення також може визначатися за розміщенням порогу поруч з піччю.

Навпроти печі у глиняних моделях томашівської групи знаходиться корито та далі – подіум. Зокрема, на площадках до «корита» вмонтовано зернотерку, а на подіумі розташовано посуд. Загалом ці об'єкти сприймаються, як конструкції господарсько-побутового характеру. «Корито» в цілому розглядається, як робоче місце біля печі. У такому разі, об'єкти в інших будівлях трипільської культури, розташовані навпроти печі, також можна сприймати за робочі місця, що знаходяться біля печі.

У торці будівлі на моделях виготовлено об'єкт сакрального призначення – жертovníк, вівтар тощо. Оскільки на площадках на цій конструкції в окремих випадках зберігся орнамент, це підтверджує, що вказаний об'єкт ніс у собі сакральне навантаження. У разі, якщо на ньому відбувалися б якісь господарсько-побутові дії, орнамент було б знищено. У цілому, якщо на площадках інших етапів розвитку культури виявлено залишки конструкції в її торці, пропонується вважати її за об'єкт сакрального призначення. Якщо подібний об'єкт з орнаментом на поверхні виявлено в іншій частині площадки, на другому чи першому поверсі, його також запропоновано вважати об'єктом сакрального призначення, зокрема вівтарем або жертovníком.

На разі, якщо елементи інтер'єру другого поверху завдяки глиняним моделям жител відкритого типу підлягають певній інтерпретації, то призначення елементів інтер'єру першого поверху залишається під запитанням. Порівнюючи розташування об'єктів другого поверху з розташуванням об'єктів на першому поверсі, можна лише вказати, що вони мають певну відмінність. Елементи інтер'єру другого поверху розташовані по периметру приміщення, елементи інтер'єру першого поверху переважно розташовані по центральній осі будівлі.

Отже, для визначення елементів інтер'єру застосовано системний аналіз через використання порівняльного, типологічного, технологічного методів.

Принцип історизму застосовується при розгляді варіантів площадок, відмінності їх у просторі та часі, а також різниці у виготовленні певних елементів інтер'єру.

Статистичний метод застосовується опосередковано. Зокрема, при розрахунках корисної площі будівель, у порівнянні її з загальними розмірами споруди, з урахуванням площі першого та другого поверхів. Також статистичний метод використано при розрахунках співвідношення виявлених артефактів на площадках поселення Ожеве-острів для встановлення функціонального призначення будівлі.

3. 1. Джерельна база. Зокрема, це площадки раннього трипілля з поселень: Бернашівка I, Окопи, Ленківці, Лука-Врублевецька, Вороновиця, Гайворон, Тимкове, Олександрівка, Гребенюків Яр, Сабатинівка II, Слобідка Західна (табл. 1а).

Проаналізовано площадки поселень етапу VI з поселень Подністров'я: Ожеве-острів, Поливанів Яр, Василівка, Незвисько, Глибочок (Тернопільська обл.) (табл. 1б).

Площадки поселень етапу VI/II Подністров'я Підзамочок, Белелуя 6, Хомяківка. Побужжя: Кліщів, Біликівці, Цвіжин, Русанівці та Буго-Дніпровського межиріччя: Шкарівка, Веселий Кут, (табл. 1в).

Площадки етапу VII з поселень Побужжя: Ворошилівка; Буго-Дніпровського межиріччя: Глибочок (Черкаська обл.), Колодисте II, Піщана, Чаплинка, Незаможник, Владиславчик; Середнього Подніпров'я: Коломийщина II, (табл. 1г).

Площадки етапу VII/CI та CI з поселень Середнього Подністров'я: Незвисько, Коновка, Липчани, Бернашівка II, Ялтушків, Кам'янець-Подільський Площа Польський Ринок; Буго-Дністровського межиріччя: Кирилівка, Чечельник, Черкасів Сад II (табл. 1д); Буго-Дніпровського межиріччя: Тальянки, Доброводи, Майданецьке, Тальне 2, Мошурів, Чичиркозівка, Зелена Діброва (табл. 1), Косенівка (табл. 1д); та Середнього

Подніпров'я: Коломийщина І (табл. 1е) Ріпниця 1, Хомине, Крутиха-Жолуб (табл. 1д).

Площадки етапу СІІ з поселень Середнього Подністров'я: Волошкове 6 (Горби), Велика Слобідка урочище Хрещате, Більшівці; Буго-Дніпровського межиріччя: Шарин (табл. 1ж).

Основою джерельної бази є залишки трипільських будівель у вигляді площадки. Автор дотримується поглядів, що площадка утворилась в результаті навмисного спалення будівлі з застосуванням допоміжного палива. На сучасному етапі досліджень домобудівництва більшість авторів дійшли висновку, що виявлені споруди є залишками двоповерхових дерев'яно-глинобитних будівель. Вони у переважній більшості є житловими будівлями, проте, в поодиноких випадках мають суто господарське призначення.

Залишки трипільської будівлі залягають у вигляді шарів перепаленої глини, що складаються з глиняної платформи, яка є міжповерховим перекриттям, тобто підлогою другого поверху та об'єктів інтер'єру (рис. 2–2б). Всі конструктивні елементи, виявлені в будівлі, виготовлені з одного й того самого матеріалу – глини, зрідка в конструкціях застосовувався камінь або бита кераміка. Серед інших будівельних залишків із випаленої глини на площадці можуть бути фрагменти зовнішніх стін та внутрішніх перегородок, які розподіляють житло на приміщення. Деталі інтер'єру можуть бути розміщені як на платформі, складаючи інтер'єр другого поверху, так і під платформою, на ґрунтовій підлозі першого поверху. Складністю, з якою зіштовхнулися дослідники при розборі залишків глиняного завалу будівлі, є виділення тих чи інших деталей конструкції за певними морфологічними ознаками. Це складає певну проблему, оскільки збереженість виявлених елементів конструкції та елементів інтер'єру залежала від потужності температурних режимів, у результаті яких виникла сама площадка, а також ряду антропогенних факторів, що також вплинули на її збереженість. Тому досить важливо при виділенні деталей інтер'єру в будівлі вказати на

морфологічні особливості, притаманні платформі, та стінам, які є будівельними елементами споруди.

Глиняна платформа побудована з однорідної глиняної маси, у переважній більшості з великою добавкою різних відходів злакових культур та інших рослинних домішок. Товщина в різних випадках може становити від 0,05 м до 0,15 м і більше. Поверх неї дослідниками в більшості випадків зафіксовано ряд тонких нівелюючих шарів товщиною 0,01–0,03 м (рис. 2в). Вони, ймовірно, наносились під час ремонтів останньої, в зв'язку з тим, що платформа знаходилась у постійній експлуатації та потребувала періодичних ремонтів. Нівелюючі шари були виготовлені з різних сортів глиняного тіста, як з домішкою полови, так і без неї. Поверхня цих шарів у більшості випадків мала заглаженість та заливку із тонкоструктурної глини, яка іноді зберігала на собі сліди фарбування, переважно в червоний чи білий колір. На фрагментах глиняних блоків перепаленої підлоги знизу знаходяться відбитки розколотих дерев'яних колод, рідше кругляка, на які глину було нанесено при будівництві (рис. 2г–2з). Переважно орієнтація відбитків перпендикулярна довгій осі будівлі. Втім, під час падіння міжповерхового перекриття, його частини могли перевертатися, тому їхнє залягання на ґрунті може бути зафіксоване відбитками дерева доверху та певна частина відбитків може бути направлена в різних напрямках.

Стіни та перегородки будівлі у більшості випадків залягають у вигляді поздовжніх або поперечних гребенів, утворених під час завалу та зсипання конструкції (рис. 3). Фрагменти глини, з якої були виконані стіни завжди мають домішку полови у своєму тісті, їхня товщина може сягати до 0,15 м, а іноді й більше. Зовнішній бік міг бути покритий нівелюючим шаром товщиною до 0,01 м, іноді він був забарвлений в різні кольори, переважно червоний. Конструктивні елементи стіни, що мали виняткову збереженість, вдалось виявити лише в поодиноких випадках: на поселенні Доброводи, площадка № 4 (Круц и др. 2005) (рис. 3а; 4–4в) та в будівлях № 43, 44, 45 поселення Тальянки, розкопки 2009 р (Круц и др. 2009). Проте, в окремих

випадках відмінну збереженість стін було виявлено на поселенні Ожеве-острів, площадка № 6, етап VI та на поселенні Волошкове 6 (Горби), етап СІІ (Chernovol 2014; Черновол 2017). Це дало можливість провести відповідний порівняльний аналіз за елементами виявленої конструкції і в інших будівлях. Майже на всіх площадках, розкопаних впродовж останніх десятиліть, виявлено фрагменти стін того чи іншого ступеня збереженості.

Проте, завали глини у вигляді гребенів могли утворюватися через нерівномірне падіння платформи в процесі руйнації житла. Іноді поруч із завалом стіни частково могли зберегтися залишки її конструкції, яка стояла вертикально. Вони мали вигляд невисокого обламаного вертикально бортика з відбитками горизонтальних плашок з одного з боків. У разі, якщо збереглися обидва боки однієї зі стін, то відбитки дерева знаходилися у внутрішній частині цієї конструкції. Низ стіни міг нести сліди підмащення її до платформи перекриття. Важливим фактором при інтерпретації подібних завалів виступали відбитки дерев'яної конструкції на фрагментах глиняної обмазки. Для елементів стін характерні відбитки на глині дерев'яних плашок товщиною від 0,01 м до 0,05 м або ж відбитки лози аналогічних розмірів. Подібні фрагменти на відбитках відображають елементи плетеної конструкції. Плашки чи лоза мають однаковий напрямок, тільки розміщені під різним кутом нахилу, що утворює відображення їхнього плетива (рис. 5–5д).

Збереженість платформи та збереженість елементів її інтер'єру напряму залежали від потужності температурних режимів при спаленні будівлі та напрямку вітру під час горіння. Також у процесі розкопок було встановлено, що потужна дія вогню на глиняну конструкцію в переважній більшості спостерігається знизу, в місці відбитків дерева на глині. У зв'язку з цим, можна припустити, що верхня площина другого поверху та виявлені на ній елементи інтер'єру збереглися більшою мірою через пропікання платформи міжповерхового перекриття, а не в результаті дії відкритого

полум'я. Відкрите полум'я проривалось на рівень простору другого поверху тільки у місцях розриву платформи в процесі її руйнації.

Серед досліджених площадок виявлено будівлі, які інтерпретуються як одноповерхові споруди. До таких відносяться площадки поселення Василівка (Шумова 1994; 2001), Ялтушків – площадка № 1 (Шумова, Рижев 2005), Кліщів (Заец, Рыжев 1992), Хомине (Відейко 2001; Відейко 2005b), Коновка, площадка № 7 (Рижев 2001), Кам'янець-Подільський Площа Польський Ринок, площадка № 2 (Черновол 2018с), Волошкове 6 (Горби), площадки №№ 2, 3 (Черновол 2018а). Виявлені у цих будівлях елементи інтер'єру знаходилися винятково на першому поверсі під завалами обмазки. Щодо характеристики площадок на поселенні Василівка, В. О. Шумова зауважує, що верхній тонкий шар випаленої глини, аморфний, з відбитками плах і прутівиння, свідчить про легке перекриття горища, на якому зібрано малу кількість фрагментованої кераміки (Шумова 1994). Аналогічні зауваження виникають і у М. Ю. Відейка, однак, автор зауважує, що товщина окремих фрагментів обмазки становила 0,8 м, а відбитки колотого дерева знизу платформи були орієнтовані перпендикулярно довгій осі будівлі (Відейко 2005b с. 55–56). За запропонованими у цьому розділі ознаками, вказані фрагменти обмазки з відбитками колотого дерева відповідають міжповерховому перекриттю, обмазка з відбитками прутів – залишкам стін. На сьогодні у дослідників трипільської культури відсутні чіткі описи того, як мають виглядати на площадці залишки горищного перекриття. Можна лише припустити, що перекриття горища – це була легка конструкція із плетива тонкої деревини – лоза, плашки тощо. Враховуючи, що стіни будівлі зсередини були декоровані різноманітним заглибленим та фарбованим орнаментом, можна припустити, що і стеля була підмащена глиною та декорована зсередини будівлі. У такому разі, перекриття горища на площадці після спалення будівлі мусить мати вигляд компактного залягання обмазки з відбитками плашок чи лози поверх неї, що буде близьким до відбитків конструкції стін. Отже, пропонується розглядати площадки поселень

Василівка, Ялтушків – площадка № 1, Кліщів, Хомине, Коновка – площадка № 7, як залишки двоповерхових будівель, у яких платформа просто мала слабку збереженість. На незадовільний стан збереження платформи могли впливати різні чинники: слабка дія вогню під час спалення будівлі, руйнація сільськогосподарською технікою під час польових робіт. У разі незадовільної збереженості платформи елементи інтер'єру, які могли бути поверх неї, просто не збереглися.

Будівлі поселення Волошкове 6 (Горби), площадка №№ 2, 3, мали дещо інші морфологічні ознаки. Від залишків будівлі виявлено лише стіни, фрагментів обмазки, які відповідали платформі, не виявлено. У першому випадку, площадка № 2, це були окремі скупчення глини по периметру будівлі у вигляді незначних гребенів з відбитками лози. У другому випадку, площадка № 3, стіни мали кращу збереженість, вони компактно випали в середину будівлі, зовні виглядали як залишки платформи (Черновол 2018а). Проте, відбитки дерева на їхніх фрагментах, виявлені під час розбору завалу обмазки у вигляді плетива із прутів, морфологічно відповідають стінам. На разі, якби стіни не збереглися, ми б мали лише вимостки, які знаходилися всередині приміщень. Конструкцій із глини, які б відповідали залишкам горища, виявлено не було. Обидві площадки були інтерпретовані як господарські будівлі. Враховуючи їхнє призначення, можливо перекриття горища у вигляді підмазки даху їм було не потрібне.

Отже, на разі запропоновано морфологічні ознаки для двох типів будівель:

Перший тип – двоповерхові будівлі з залишками платформи. Елементи інтер'єру, які розташовані зверху платформи, складають інтер'єр другого поверху. Елементи інтер'єру, які знаходяться під платформою, складають інтер'єр першого поверху.

Другий тип – одноповерхові будівлі, в яких відсутня платформа, а з конструкцій залишилися лише стіни.

У зв'язку з переліченими зауваженнями зрозуміло, що в більшості випадків від виявлених конструкцій залишилися лише окремі деталі та фрагменти. Тому форму та розміри об'єкта вдається прослідкувати лише в окремих випадках.

До уваги було взято матеріали дослідження трипільських площадок, звітна документація яких підлягає критичному аналізу, висновки до яких підтверджені кресленнями, фотодокументами, польовим описом. Окрім того, проаналізовано публікації, в яких проведено критичний аналіз джерела.

За основу взято пам'ятки з поселень томашівської локально-хронологічної групи Тальянки, Доброводи, Чичиркозівка, Мошурів, Зелена Діброва, Тальне 2, будівлі поселення Майданецьке залучаються опосередковано. Об'єкти на цих поселеннях наймасовіше досліджувалися впродовж останніх десятиліть ХХ ст. та на початку ХХІ ст., тому вони мають якісну фіксацію. Велика вибірка будівель дає можливість виділити ряд варіантів у межах однієї локально-хронологічної групи та, зокрема, у межах одного поселення. Окрім того, завдяки умовам залягання площадок на поселенні Тальянки та високим температурам при утворенні саме цих площадок, вони мають найкращу збереженість у порівнянні з іншими площадками трипільської культури. Залишки будівель інших локально-хронологічних утворень у роботі залучаються по мірі та ступеню їхнього дослідження.

Інтер'єр будівель розподіляється на нерухомі стаціонарні об'єкти: печі, припічки, коритоподібні конструкції, подіуми, вимостки, жертovníки, пороги, орнаменти на стінах, та рухомі, до яких відносяться посуд, зернотерки, знаряддя праці тощо. У дослідженні акцент робиться на нерухомі об'єкти інтер'єру, рухомі об'єкти залучаються лише опосередковано.

Висновок. Отже, в розділі розглянуто історію дослідження інтер'єру трипільських жител. Попри те, що елементи інтер'єру вивчалися опосередковано, вони завжди слугували аргументом на користь тієї чи іншої теорії, запропонованої дослідниками. У цілому історію вивчення

трипільського домобудівництва можна пов'язати з дослідженням інтер'єру. Роботи пов'язані з дослідженням винятково інтер'єру з'являються лише на початку ХХІ ст. Історію досліджень даного питання запропоновано розділити на три етапи: перший етап тривав з 1899 по 1934 рр., другий етап – з 1934 по 1964 рр., третій етап – з 1964 по сьогоднішній день. Виділення етапів пов'язано з концептуальними змінами в поглядах дослідників на походження трипільської площадки, в зв'язку з чим, відповідно, і змінювались погляди щодо інтерпретації виявлених об'єктів інтер'єру.

Для дослідження елементів інтер'єру на площадках застосовувалися порівняльний, типологічний, технологічний, статистичний методи.

Елементи інтер'єру були виділені за морфологічними ознаками – формою, складом глиняного тіста, з якого вони були зроблені, місцем розташування у будівлі. Для інтерпретації виявлених елементів інтер'єру долучалися моделі відкритого типу, в яких давні майстри виготовили печі, робочі місця, подіуми для встановлення на них посуду, пороги та жертівники. Порівнюючи розташування виявлених об'єктів на площадці та розташування їх у моделях житла, можна вказати на призначення об'єкта. Статистичний метод використовувався дотично.

Основним джерелом для проведення роботи є залишки трипільської будівлі у вигляді площадки. Автор даного дослідження притримується поглядів, що площадка є залишками двоповерхової будівлі, яка утворилася в результаті навмисного спалення з застосуванням допоміжного палива. Розглянуто будівельні залишки, вказано на морфологічні ознаки стін та платформи. Виявлені елементи інтер'єру поверх платформи запропоновано розглядати як об'єкти другого поверху, об'єкти під платформою – як елементи інтер'єру першого поверху. Запропоновано два типи площадок – одноповерхові та двоповерхові. Надано морфологічні ознаки обох типів будівель.

За еталонну пам'ятку запропоновано взяти інтер'єр площадок з поселення Тальянки та інших поселень томашівської групи. У цій групі та,

зокрема, на поселенні Тальянки досліджено найбільше площадок у порівнянні з іншими поселеннями та локально-хронологічними утвореннями трипільської культури. Дослідження переважно проводились в останні десятиліття та продовжуються нині. Виявлені елементи добре зафіксовані, дані достатньо верифіковані, що надає можливість провести порівняльний аналіз з іншими локально-хронологічними утвореннями трипільської культури.

Розділ 2. Елементи інтер'єру господарсько-побутового та сакрального призначення

У розділі пропонується розглянути елементи господарсько-побутового та сакрального призначення та опосередковано простежити рухомі елементи інтер'єру. Вказано на їхні морфологічні ознаки, склад глини, який притаманний тій чи іншій конструкції, та місце її розташування в будівлі. За основу характеристики елементів інтер'єру взято об'єкти з поселень томашівської локальної групи, зроблено порівняння з подібними об'єктами в інших локально-хронологічних утвореннях. Вказано на відмінності у розташуванні елементів інтер'єру на різних етапах розвитку культури.

Пропонується розглянути морфологічні ознаки, властиві для печей, припічків, «корит», подіумів, вимосток та їхніх варіантів, вівтарів, порогів, фрагментів орнаментациї стін, «гральних дощок». Вказано на розміщення виявлених конструкцій на платформі – елементів інтер'єру другого поверху, та під платформою – елементів інтер'єру першого поверху. Запропоновано розподіл елементів інтер'єру на такі, що мали господарське та сакральне призначення. Окремі конструкції поєднують у собі як ознаки об'єктів господарсько-побутового призначення, так і сакрального призначення. В цілому їхнє призначення не встановлене.

Рухомі елементи інтер'єру розглянуто опосередковано. Серед них детальніше простежено розташування зернотерок на площадках поселення Тальянки. Розглянуто розміщення ткацьких верстатів у будівлях різних локально-хронологічних утворень. Також на прикладі поселення Тальянки досліджено розміщення на площадці кубків та посуду малих форм.

2.1. Печі. Піч, згідно зображень на моделях відкритого типу, знаходилась у житловому приміщенні, праворуч від входу. Однак, елементи інтер'єру, які вказують на вхід до споруди, зокрема поріг, одвірок, зустрічаються на площадках значно рідше, ніж печі. В такому разі, вхід до споруди визначається за розташуванням печі.

У середньому площа виявленого підвищення, на якому знаходилася піч, становила близько 4 м². Однак, в окремих випадках її розмір напряду залежав від розмірів житлового приміщення. Основа печі здебільшого мала прямокутну форму, де довга її сторона орієнтована паралельно довгій осі площадки, а коротка – перпендикулярно їй. У малих житлах розмір підвищень становив приблизно 1,5×2 м, у житлах середніх та великих розмірів – у середньому 2×2 м та 2×2,5 м. Винятком може слугувати основа печі на площадці № 25 поселення Тальянки, де її розміри становили 3,5×4 м (Круц и др. 1999, с. 3) (рис. 8–8в; 9). Основа печі, яку можна вважати її черенем, завжди була виготовлена з глини без рослинних домішок. У рідкісних випадках замість печі на площадці знаходилася лакуна, яка за своїми розмірами відповідала об’єкту, що аналізувався.

На трипільських площадках від печей збереглися лише характерні підвищення, здебільшого прямокутної форми, що справляє враження відритого вогнища. Проте, це повністю суперечить зображенню цих конструкцій на глиняних моделях відкритого типу, де майстрами виготовлялася купольна піч з отвором у верхній площині купола. Підвищення, ймовірно, було основою печі, на якому в подальшому будувалася сама конструкція. Втім, у багатьох випадках указаний елемент інтер’єру в будівлі не виявлено.

Основи печей в більшості випадків виготовлені з кількох шарів глини без рослинних домішок, іноді одношарові. Це, імовірно, залежало від ступеня їхньої збереженості. Шари глини здебільшого наносилися на підлогу міжповерхового перекриття (рис. 8). Іноді глиняна підлога платформи в місці розташування печі була значно тонша, ніж в інших частинах житлах та сягала лише кількох сантиметрів, як наприклад, у споруді № 4 поселення Доброводи, де глина основи печі з глиною платформи були фактично злиті (Круц и др. 2005, с. 8). Склад глини основи печі, вірогідно, був обумовлений вимогою до підвищеної її термостійкості, що сприяло більшій тепловіддачі. Центральна ж частина цієї конструкції, ймовірно, функціонувала як черинь

печі. Товщина основи в середньому становила 0,1–0,2 м, далі її перекривав нівелюючий шар глини завтовшки 0,04–0,05 м, що був зверху ретельно загладжений. В окремих випадках відповідні шари могли бути подвійні. Тобто, основу череня з нівелюючим шаром перекривала ще одна аналогічна їй основа з нівелюючим шаром. У таких випадках загальна товщина основи печі могла сягати близько 0,5 м. На площадці № 2 поселення Зелена Діброва товщина основи складала близько 0,4 м (Овчинников, Черновол 2001, с. 177–179; Овчинников 2002). Для покращення зчеплення глиняних шарів основа печі рифлилася пальцями рук чи ніг, у рідкісних випадках було виявлено сліди собаки (Круц и др. 2005). У поодиноких випадках один із шарів підмащувався шаром битої кераміки. Це, ймовірно, робилось для підвищеної тепловіддачі об'єкта та його міцності. Подібний прийом було зафіксовано в окремих випадках у пічних спорудах інших локальних утворень трипільської культури: поселення Бернашівка петренської групи (Колесников, Ткачук 1993) та поселення Велика Слобідка, урочище Хрещате бринзенської (жванецької) групи (Мовша 1979). На пам'ятках томашівської групи подібну конструкцію було виявлено у двох випадках: на поселенні Тальянки, споруда № 25 (Круц и др. 1999, с. 3) та на поселенні Доброводи, будівля № 3 (Мовша 1984). Особливу конструкцію мала основа печі в житлі № 41 поселення Тальянки. Її бокові стіни мали заокруглену форму (Круц 2008а и др.) (рис. 8а). В окремих випадках замість підвищення на місці печі знаходилася лакуна, що за розмірами та формою відповідала вищевказаній конструкції. Подібні лакуни на поселенні Тальянки були виявлені лише в малих житлах, розмір яких становив не більше 10 м у довжину, тож не виключено, що ці будівлі існували впродовж короткого проміжку часу, і тому черинь у них не був сформований відповідним чином, як це простежено в спорудах більших розмірів (Черновол 2008). Хоча, подібна ситуація відома й в інших локальних групах, і це не пов'язано з розмірами жител. Візьмемо, наприклад, житла №№ 1 і 2, поселення Піщана небелівської групи (Круц, Рыжов 1988; Черновол, Рыжов 2006; Черновол 2012). Можна припустити, що відсутність

череня у цих будівлях була пов'язана з тим, що час його ремонту співпав з моментом покидання мешканцями споруди, тому у них не було необхідності у відновленні вказаної конструкції. Наприклад, у житлах №№ 31 і 38 поселення Тальянки подібна лакуна була не тільки в місці розміщення череня, а й у місці розміщення вівтаря (табл. 1) (Круц, Корвин-Пиотровский, Рыжов 2001; Круц и др. 2008b).

Об'єкт, аналогічний череню печі у будівлях томашівської групи, було виявлено у прибудові з боку входу (площадка № 40) (Круц и др. 2008a). Він був розташований вздовж довгого боку будівлі, склад глини та його розміри загалом відповідали описаній вище конструкції.

Окрім череня в поодиноких випадках у будівлях збереглися фрагменти купольної частини печей. На поселенні Тальянки було виявлено залишки фрагментів склепіння печі у житлі № 2 (Круц, Рыжов, Шумова 1982). Фрагменти склепіння були виявлені у житлі поселення Володимирівка. Воно було орнаментоване заглибленим орнаментом та пофарбоване у білий, червоний та чорний колір (Пассек 1941b). Втім, чи була вказана конструкція залишками склепіння, чи фрагментом орнаментациї стіни залишається під запитанням. Склепіння печі було виявлено у будівлі поселення Незаможник (Овчинников 2001–2002, с. 263). Однак, через сильну руйнацію неможливо передати конструктивні особливості вказаних об'єктів. Залишки склепіння печі Є. Ю Кричевським було реконструйовано як каркасну конструкцію з вертикально стоячих плах, обплетених лозою, які потім було обмашено глиною з домішкою половини (Кричевський 1940с, с. 492). Схожу конструкцію було виявлено на площадці № 31 поселення Тальянки. Основа її склепіння також складалася з вертикально стоячих плах, обплетених лозою, які потім також були обмашені глиною (рис. 8) (Круц, Корвин-Пиотровский, Рыжов 2001, с. 35). Також в одному випадку вздовж кроткого боку печі знаходилися відбитки поздовжньої плахи основи склепіння (рис. 8a). Окрім виявлених фрагментів основи склепіння, у поодиноких випадках також зустрічалися окремі фрагменти устя печі. На площадках №№ 38 і 41 у Тальянках вздовж

довгого боку череня печі в гребені завалу з глини було виявлено дугоподібну конструкцію, яка могла слугувати бортом устя печі (рис. 10). Ці нечисленні фрагменти окремих деталей можуть певною мірою слугувати на підтвердження думки про наявність склепіння у печах жител трипільської культури (Круц и др. 2008а, 2008b; Черновол 2008). Втім, на думку інших дослідників, склепіння печей були зроблені стрічковим способом із товстих стрічок глини з домішкою полови без прутяного каркасу (Маркевич 1981 с. 77).

Однією з причин відсутності купола печі при розкопках могла бути слабкість температурних режимів при функціональному її використанні та наступному спаленні будівлі. Це може свідчити на користь версії про пропікання платформи під час її горіння та слабкої дії відкритого полум'я на деталі інтер'єру другого поверху.

На інших площадках трипільської культури, починаючи від раннього етапу, в ряді випадків ми спостерігаємо дещо іншу ситуацію.

На площадках раннього трипілля подібний об'єкт, який, імовірно, потрібно вважати піччю, був розташований інакше. Він не знаходився безпосередньо біля входу до житлової частини споруди, а був розташований вздовж її довгого боку, також праворуч від входу, за 2 м від торцевої стіни. Його обриси невиразні, розміри не більше 1,5×1,5 м, зроблений з одного шару глини товщиною до 5 см (рис. 8в). Подібні об'єкти були виявлені в житлах поселення Бернашівка I, площадки №№ 8, 10, 11, 12, 15 (Черновол 2016), житлах поселення Сабатинівка II, площадка № 3 (Макаревич, 1960) та поселенні Ленківці, площадка № 4 (Черниш, 1959, с. 14). На поселенні Сабатинівка II обігрівальна конструкція мала округлу форму діаметром 1 м. В одному випадку, на площадці № 11 поселення Бернашівка I, вказаний об'єкт було виконано з річкової пласкої гальки (рис. 8б). Ймовірно, каміння застосовувалися для підвищення тепловіддачі об'єкта. В інших розкопаних будівлях раннього трипілля подібних об'єктів виявлено не було, також у жодному випадку не було виявлено слідів склепіння. Загалом сліди череня

печі виявлено на 10 площадках. Н. Б. Бурдо вважає, що відкрите вогнище на площадці № 2 поселення Тимкове знаходилося по центру приміщення (Бурдо, Відейко 1985).

Печі на площадках наступного етапу – VI розташовані так само, як і на площадках томашівської групи.

На всіх площадках етапу VI черені печей, що збереглися, походять з поселення Глибочок (Сохацький 1992, 1995), імовірно, площадки поселення Поливанів Яр III (Пассек 1961; Попова 2003, с. 16–19) і площадки № 6 поселення Ожеве-острів (Chernovol 2014). Ще на двох площадках поселення Ожеве-острів – №№ 1, 3 –, від них залишилися окремі фрагменти обмазки без рослинних домішок, але з добавкою піску у глиняному тісті. Розмір добре збережених череней печей становив 2×2 м. На площадці № 3 поселення Глибочок, де площа житлового приміщення становила 16×11 м – 166 м², вздовж довгого боку, праворуч від входу, виявлено ще одну конструкцію, за морфологічними ознаками аналогічну череню печі (Черновол, Сохацький 2010). Не виключено, що для обігріву такої площі приміщення необхідні були два обігрівальні пристрої, однак, в інших випадках, коли площа житлового приміщення була така сама, чи навіть більша, в ньому була облаштована лише одна піч. Якщо в Глибочку це була ще одна піч, то цей будинок слід вважати винятком. Це могло бути певним робочим місцем, проте саме розміщення в цій частині приміщення якогось робочого місця також є виключенням. У печі площадки № 6 поселення Ожеве-острів збереглась основа склепіння, в якій на обмазці відбилися сліди конструкції – дерев'яний каркас склепіння (рис. 9б–9в).

Дані з розкопок поселень етапу VI/II вкрай обмежені з ряду причин. Зокрема, щодо солонченської групи, то вони відсутні взагалі, оскільки такі поселення не розкопувались на території України. Будівлі заліщицької групи розкопувались автором дисертації, але стан їхньої збереженості був вкрай незадовільний. Вони були еродовані, тому стверджувати про наявність у них черенів печей немає підстав (Черновол, Рижов, Осаульчук, 2005). Однак, у

спорудах поселення Русанівці цієї групи, печей також виявлено не було (Овчинников, Погорілець 2011, 2012). При розгляді споруди поселення Кліщів у Побужжі, таких об'єктів не виявлено. О. В. Цвек, досліджуючи поселення Буго-Дніпровського межиріччя східнотрипільської культури, розглядала досліджувані нею площадки з позиції одноповерховості споруд. Тому вона «зкомпресувала» виявлені нею на площадці об'єкти в один горизонт, у результаті чого складно охарактеризувати досліджені конструкції. Проте, дослідниця вказала, що ряд площадок поселення Шкарівка та Веселий Кут мали плитки товщиною 0,08–0,1 м вздовж довгого краю площадки, що саме характерно для конструкції череня печі (Цвек 1976). На площадці № 12 поселення Шкарівка вздовж довгого боку будівлі знаходилася лакуна розмірами 2×2 м (Цвек 1973).

На етапі ВІІ черені печей виявлено у володимирській та небелівській локальних групах. Досить важко вказати на морфологічні ознаки печей з поселення Коломийщина ІІ. Проте, на площадці поселення Коломийщина ІІ, вздовж довгого боку будівлі виявлено лакуну розмірами 2×2 м, яку можна сприймати за місце розташування печі. Отже, певною мірою можна вказати на розміри вхідного та житлового приміщень. Споруди поселення Ворошилівка на другому поверсі – без інтер'єру (Гусєв 1995). Площадка цього часу, розкопана Е. В. Овчинниковим на поселенні Владиславчик, була без елементів інтер'єру (Овчинников 2011).

На поселеннях небелівської групи черені печей було виявлено на площадках поселень Небелівка (Чепмен та ін. 2010), Чаплинка (Овчинников 2010) та однієї споруди на поселенні Незаможник (Овчинников 2001–2002). Однак, Е. В. Овчинников наполягає, що останнє поселення відноситься до канівської групи (Овчинников 2014). На площадках поселень Колодисте, Колодисте ІІ, Глибочок, Піщана печі були відсутні. Проте, на площадці № 1 поселення Піщана на місці печі була лакуна (Круц, Рыжов 1988). Зауважимо, що платформи більшості розкопаних площадок небелівської групи зроблені без додавання рослинних домішок в глиняне тісто. Отже, в такому разі, при

завалі платформи черінь печі важко відрізнити від конструктивних деталей самої підлоги.

До періоду ВІІ/СІ відносяться шипинецька та петренська локальні групи. Впродовж останніх десятиліть досліджувалися площадки лише петренської групи. Піч була виявлена лише в одній споруді поселення Ялтушків (Шумова, Рижов 2005). Дані про площадки шипинецької групи нам відомі з публікацій про розкопки багат шарового поселення Незвисько. У публікації вказано, що вздовж довгого боку дослідженої площадки розташовано вимостку, яка, за запропонованими ознаками, могла бути черенем печі (Черныш 1962).

Етап ВІІ/СІ, СІ представлений коломийщинською, чечельницькою, косенівською, бадражською та томашівською групами (споруди останньої, що розглядаються як еталонні, описані вище).

Коломийщинська група представлена поселеннями Коломийщина І, Ріпниця І, Хомирне. Печі виявлено на площадках поселення Ріпниця І (Рижов 2002; Шумова 2007). На поселенні Коломийщина І вздовж довгого боку будівлі знаходилися як лакуни, так і конструкції подібні череням печей (Пассек 1940b). На поселенні Хомирне печі на платформі не виявлено (Видейко 2001, Видейко 2005b).

У спорудах косенівської локально-хронологічної групи, зокрема на площадці № 2-4 поселення Косенівка, черінь печі був виконаний у вигляді 5–7 нашарувань товщиною 0,03–0,04 м кожне. На цій площадці поверх платформи було 2 схожі за конструкцією об'єкти, розташовані вздовж довгих її сторін, які знаходилися майже один навпроти одного. Відстань між двома об'єктами становила 4 м. Звичайно, виникає питання – який з об'єктів слід вважати піччю, хоча всі вимостки, виявлені в цій споруді, були інтерпретовані як залишки печей (Бузян, Якубенко 1990). Виникає сумнів, що дві печі могли знаходитись одна від одної на такій короткій відстані. За всіма ознаками, черенем печі потрібно вважати вимостку, яка знаходилась праворуч від гіпотетичного входу. На вимостці з протилежного боку

знаходилося скупчення відтяжок до ткацького верстата, отже, це скоріше певне робоче місце, хоча конструкції морфологічно не відрізнялися. У споруді № 6 поселення Косенівка піч була аналогічна запропонованим стандартам (Круц и др. 2005).

На двох площадках бадражської групи, розкопаних на поселенні в Коновці, череней печей, як і інших елементів інтер'єру, не виявлено (Шмаглій, Рижов, Дудкін 1985). Дані з площадок чечельницької групи обмежені: вірогідно, піч знаходилася на площадці № 1 поселення Черкасів Сад II (Поліщук 1983), на площадці поселення Чечельник піч не виявлено (Косаківський 1993).

Найменше інформації ми маємо з пізнього трипілля. Переважна кількість площадок збереглася вкрай фрагментарно. Площадки, де можливо простежити принаймні їхні розміри, зокрема, поселення Шарин, не мають інтер'єру (Куштан 2005). Так само виглядають площадки кошиловецької групи поселення Більшівці (Ткачук, Кочкін, Щодровський 2017). На поселенні Коціївка не зберігся не лише інтер'єр, а й самі глинобитні будівлі (Лысенко и др. 2012). Черені печей було виявлено на двох площадках Велика Слобідка, урочище Хрещате (Мовша 1979) та Волошкове 6 (Горби), обидві пам'ятки бринзенської (жванецької) групи (Черновол 2017).

До пічної конструкції слід також віднести припічне підвищення (рис. 11–11г) (припічок), яке відображене на глиняних моделях жител відкритого типу. Воно знаходилося вздовж короткого боку основи печі, з протилежного боку від входу до житлового приміщення, та було орієнтоване перпендикулярно довгій осі будівлі. Вказані об'єкти були виявлені на площадках – в одному випадку на площадці № 6 поселення Ожеве-острів етапу VI, на площадках поселень коломийщинської групи поселення Ріпниця I, томашівської групи, бринзенської групи площадка № 1 поселення Волошкове 6 Горби (табл. 1) (Круц и др. 2005, 2008a, 2008b, 2008c, 2013, Шумова 2007; Chernovol 2012; Черновол 2017).

Зазвичай припічок був виготовлений із кількох шарів глини з домішкою полови, в одному випадку – в житлі № 2 поселення Тальянки, він навпаки був виготовлений з глини без рослинних домішок (Круц, Рыжов, Шумова 1982). Довжина його вцілілої частини в більшості випадків становила близького одного метра, іноді відповідні фрагменти спостерігалися вздовж всієї довжини короткого боку печі. Ширина коливалась від 0,4 до 1 м, висота – від 0,05 до 0,2 м. У більшості випадків короткий бік припічного підвищення, мав заокруглену форму, протилежний, ймовірно, примашувався до довгої стіни житла (рис. 11–11а) (Круц и др. 2005, 2008а, 2008b, 2008с). При розкопках поруч з цим підвищенням та на ньому досить часто виявляли розвали столового та кухонного посуду, тож ймовірно, воно застосовувалося для зберігання на ньому посуду.

У томашівській групі на поселенні Тальянки припічок виявлено в 16 спорудах, їхня кількість у володимирській групі невідома, у коломийщинській групі про наявність цієї деталі інтер'єру відомо лише з розкопок поселення Ріпниця I (Шумова 2007). На місці припічка на поселенні Ожеве-острів етапу VI, поселенні Волошкове 6 (Горби) етапу СII (рис. 11–11г) знаходилася коритоподібна конструкція. На поселенні Волошкове 6 (Горби) це було вмонтоване в підлогу житла «корито» розмірами 1,1×0,8 м.

З огляду на викладене, загалом на пам'ятках трипільської культури ми маємо більшість площадок, в яких відсутній черинь печі. Тому В. О. Круц вважав, що площадки без інтер'єру мають господарське призначення (Круц 1987). Згодом сам же дослідник і відмовився від цієї думки, оскільки виявлений у будівлях супутній матеріал не відрізнявся від споруд з інтер'єром. Отже, ніщо не вказувало на їхнє винятково господарське призначення. Для багатьох локально-хронологічних утворень площадки без інтер'єру є нормою. Тому було запропоновано поділити площадки томашівської групи на кілька варіантів, одним з яких виступали будівлі без інтер'єру (Chernovol 2012).

Оскільки існування житлової споруди без печі не можливе, ряд дослідників сприймали за піч інші виявлені ними об'єкти, що, наприклад, знаходилися на першому поверсі (Заєц, Рыжов 1992; Шумова, 1994; Shumova 2004). Зокрема, це стосувалося споруд етапу VI та VI/II. Вони розглядали будівлі цього періоду як одноповерхові споруди з перекриттям горища. Однак, розкопки подібних площадок на поселенні Ожеве-острів із таким самим підвищенням по центру першого поверху, були двоповерховими будівлями. У них зверху платформи було виявлено стаціонарні об'єкти сакрального призначення. Отже, можна припустити, що будівлі поселень Василівка, Цвіжин, Коновка були також двоповерховими.

Не виключено, що піч у будівлях, де її не виявлено, могла бути облаштована іншим чином, тобто склепіння було встановлене на глинобитну підлогу другого поверху. Глинобитна підлога житла у цьому місці одночасно слугувала і череневою частиною печі.

Розглядаючи залишки печей томашівської групи та, зокрема, еталонної пам'ятки Тальянки, спостерігаємо, що печі у спорудах цього поселення мають різну збереженість. Близько половини череней печей збереглися на 70, 50 та 30% і менше, аж до ситуації коли замість печі містилася лакуна, де взагалі відсутні фрагменти випаленої глини, що вказують на наявність там об'єкта. Лакуна лише відповідає формі об'єкта, який там знаходився. Версія В. О. Круца про ритуальне знищення «серця будинку» (Круц 2003, с. 74–76) виглядає сумнівною, оскільки, інша частина печей на поселенні має відмінну збереженість, буквально на 100%. Якщо подібний ритуал й існував, він імовірно стосувався лише склепіння печі.

Якщо порівняти міцність глиняного тіста, яке застосовували для будівництва череня печі, з глиняним тістом, яке застосовували для будівництва платформи та стін, можна спостерігати очевидну різницю. Черінь виконаний з глини без рослинних домішок, трамбований, випалений ще в процесі експлуатації, до того ж він пропікся в процесі спалення споруди. Отже, ми спостерігаємо досить міцну конструкцію, тривку до

зовнішніх агресивних факторів. Платформа споруди виконана з суміші глини з відходами обмолоту злакових (полови), у невеликій кількості долучали інші рослини – траву, листя дерев. Випал платформи відбувався тільки в результаті спалення будівлі, температурна дія вогню була нерівномірною, отже, стан збереженості площадки напряду залежав від дії вогню. Проте, платформи томашівських площадок ми спостерігаємо переважно у відмінній збереженості, завжди простежується їхня прямокутна форма. Отже, якщо порівняти збереженість черенів печей та збереженість платформи, остання переважає. Хоча, з огляду на міцність вказаних конструкцій, повинно було бути навпаки.

Якщо ж розглянути вказану конструкцію в житлі в цілому, ми маємо купольну конструкцію з отвором у верхній площині. У процесі паління дим із печі виходив через верхній отвір у куполі, а далі, ймовірно, виходив в отвір у стелі та даху. Про спеціально облаштований димохід мова не йде, оскільки, це досить пізній винахід і даних про наявність вказаної конструкції у спорудах трипільської культури немає. Отже, в будівлі над піччю міг бути наскрізний отвір.

За підрахунками О. В. Дяченка 21,6% споруд на поселенні-гіганті Тальянки були покинуті через природне вимирання його населення (Diachenko 2016). Окрім того, певна частина населення в останнє десятиліття існування поселення, розпочала будівництво нового поселення та частково переселилася до нього. У такому разі також була залишена ще певна частина будівель, уточнюючих підрахунків не проводилось. Ця цифра могла коливатись у межах 10–20%. Отже, на момент остаточного покидання поселення та його спалення, імовірно близько 40% споруд уже були кинуті.

Якщо у функціонуючих будівлях купол печі та інші її деталі підлягали регулярному ремонту, то в кинутих будівлях це не відбувалося. Тому сам купол і черинь постійно руйнувалися під дією атмосферних опадів через отвір в даху та стелі. Чим раніше був кинутий будинок, тим більше руйнації

зазнавала конструкція. У результаті до нас дійшла та частина конструкції, яка збереглась на момент спалення.

У такому разі, будівлі без печей чи з погано збереженими печами – це споруди, які були кинуті впродовж існування поселення, а не окремий варіант будівлі. Проте, на сучасному рівні досліджень це поки що з'ясувати неможливо.

За проведеним аналізом, печі у спорудах трипільської культури на всіх етапах її розвитку були розташовані праворуч від входу. Певну відмінність мають лише споруди раннього трипілля. У них об'єкт, який пропонується розглядати як черінь печі, розташований не відразу поруч із входом, а в глибині приміщення. На відміну від об'єктів, виявлених у наступні періоди розвитку культури, він більше схожий на місце для відкритого вогнища. У двох випадках виявлено певні винятки: площадка поселення Глибочок Тернопільської області етапу VI, де у великому приміщенні розташовувалося дві печі, проте, обидві знаходилися з одного боку будівлі, і площадка № 40 поселення Тальянки, де в прибудові було виявлено конструкцію, морфологічно подібну печі.

Отже, населення трипільської культури дотримувалось певних правил і традицій в облаштуванні будівлі та розташуванні у ній даного елементу інтер'єру, які були сталими і майже не змінювалися з часом.

Окрім побутових печей, які були призначені для обігріву будівлі та приготування у ній їжі, у спорудах могли бути печі, що мали суто виробниче призначення. Як правило, такі об'єкти розміщували на першому поверсі споруди. Зокрема таку конструкцію було виявлено у будівлі № 2 поселення Ріпниця I коломийщинської групи. Вказана піч у плані була підковоподібною форми, розмірами 0,5×0,4 м. Черінь печі був вмонтований у глинобитну підлогу першого поверху (Шумова 2007, с. 119).

Імовірно, що виробничі печі могли бути й на інших площадках трипільської культури, проте, стан їхньої збереженості не дозволив ідентифікувати виявлені конструкції.

2.2. «Корита». «Корита» на площадках трипільської культури мали прямокутну або округлу форму. Переважно вони виготовлені з глини із домішкою половини, окрім корита зі споруди № 4 поселення Тальянки, яке було зроблене з глини без рослинних домішок (Круц, Рыжов, Шумова 1983). Як правило, дно і стінки «корит» були виготовлені суцільно. Також у них відсутні численні шари підмазок, що свідчить про короткий час їхньої експлуатації. Ймовірно, «корита» легше було зробити заново, ніж ремонтувати (рис. 12–12а; 13–13б).

На глиняних моделях відкритого типу ці об'єкти виконані ліворуч від входу в житлове приміщення, з протилежного устю печі боку. У спорудах трипільського часу «корита» фіксувалися досить рідко. На поселеннях томашівської групи вони були виявлені у спорудах поселень Тальянки та Майданецьке. Якщо за приклад взяти поселення Тальянки, то їх було виявлено лише в дев'яти випадках, причому у різних частинах будівлі. У трьох випадках (будівлі №№ 35, 36, 38) «корита» були розташовані безпосередньо в житловому приміщенні (табл. 1). У шести випадках «корита» були розташовані у вхідній частині житла (площадки №№ 4, 35, 39, 40, 41, 45). У вхідному приміщенні споруди вони були розміщені праворуч або ліворуч перед входом до житлової частини (Круц, Рыжов, Шумова 1983; Круц и др. 2008а). В одному випадку, будівля № 16, «корито» було виявлене на першому поверсі (табл. 1). Оскільки даний об'єкт відображений на глиняних моделях, постає питання – чому у житловому приміщенні навпроти печі вони були виявлені лише у трьох випадках. Однією з імовірних причин, що ускладнюють фіксацію «корит», є склад глиняного тіста, з якого їх було зроблено. «Корита» були виготовлені з того самого матеріалу, що й стіни та міжповерхове перекриття житла. Тому, якщо врахувати, що при падінні перекриття «корито» руйнувалося і змішувалося з іншими елементами будівлі, його досить складно розпізнати серед інших деталей конструкції. Потрібно також врахувати, що в цьому місці знаходився завал від

перегородки та, частково, від печі. Всі перелічені фрагменти конструкцій на цьому місці площадки утворили гребінь із завалу перепаленої глини.

У житлах поселення Тальянки найкраще збереглися «корита» в будівлях №№ 35, 40. У будівлі № 35 «корито» мало розміри 0,6×0,7 м, одна з його стінок, ймовірно, була примашена до довгої стіни житла. Протилежна стінка товщиною 0,08 м мала висоту 0,15 м; товщина дна – 0,06 м (рис. 12а) (Круц и др. 2008b, с. 75). У будівлі № 40 «корито» розмірами 0,5×0,7 м знаходилося у вхідному приміщенні, один з його боків був примашений до перегородки (рис. 11) (Круц и др. 2008a, с. 8). У будівлі (номер відсутній), яка знаходилася поблизу площадки № 19, на ґрунтовій підлозі першого поверху виявлено «корито» розмірами 1,5×1,5 м, навколо нього було розташовано 6 зернотерок. У будівлі № 4 поселення Тальянки «корито» було виготовлене з глини без рослинних домішок, мало прямокутну форму розмірами 0,6×0,8 м, висотою 0,5 м, висота бортиків становила 0,015 м (Круц, Рыжов, Шумова 1983 с. 3).

У «кориті» або поруч з ним завжди були розміщені зернотерки. У разі відсутності «корита», зернотерка може опосередковано вказувати на ймовірність його присутності. На поселенні Тальянки навпроти печі чи поруч з нею зернотерки були виявлені в 25 випадках, у вхідному приміщенні – у 32 випадках. Однак, у торці будівлі, біля вівтаря, зернотерки були виявлені у 14 випадках, хоча дані про наявність в цьому місці «корит» відсутні (табл. 2). Імовірно, пічна конструкція та «корито» навпроти неї були єдиним господарським комплексом. На зернотерці відбувалося розтирання зерна, можливо нарізка м'яса, власне – підготовка харчових припасів для подальшого їхнього приготування у печі. В холодну пору року, імовірно, використовували цей об'єкт у закритому житловому приміщенні, а в теплу пору року використовували «корито» та зернотерку, що розташовані у вхідному приміщенні. На зернотерках поблизу вівтаря могли готувати жертвні страви, однак, без облаштованого для цього спеціального робочого місця у вигляді «корита». Залишки «корит» поблизу печі було виявлено на

площадці № 6 поселення Ожеве-острів етапу VI та площадці № 1 поселення Волошкове 6 (Горби) етапу CII (Chernovol 2014; Черновол 2017). В останньому випадку на площадці було два «корита», одне на місці припічка (рис. 10б), друге – навпроти печі.

Якщо розглядати ці об'єкти як єдиний комплекс, у низці споруд замість «корит» на цьому місці розташована вимостка. Зокрема, вимостки навпроти печі було виявлено на площадках ранньотрипільського поселення Бернашівка I та поселення Глибочок етапу VI (Черновол, Сохацький 2010).

На площадках раннього трипілья конструкції, подібні до «корит», виявлено лише в двох випадках: на поселенні Бернашівка I, площадка №1 поселення Окопи, розкопки В. Г. Збеновича (Збенович 1980а, 1980b). У першому випадку ним було виявлено бортик від невідомої конструкції в торці будівлі. Він мав висоту 0,07–0,08 м та тягнувся впродовж одного метра перпендикулярно довгій осі площадки, за всіма ознаками це могли бути залишки «корита» (Збенович 1980b, с. 15). У другому випадку це була округла в плані конструкція, що знаходилася в торцевій частині будівлі. Її діаметр становив 1 м, висота бортика 0,15 м, який звужувався до верху, товщина бортика в основі становила 0,05 м. Сам автор вважав цей об'єкт залишками відкритого вогнища (Збенович 1989, с. 35). Але місце його розташування в будівлі та відсутність шару обмазки глини без рослинних домішок, що характерно для черенів, говорить про інше – скоріше за все, це були рештки «корита».

Вищевказані об'єкти господарського призначення, такі як «корита», у будівлях раннього трипілья були виявлені в поодиноких випадках, оскільки, їхня збереженість була прямо пов'язана зі збереженістю самих площадок. Однією з імовірних причин слабкої збереженості споруд цього періоду та їхнього внутрішнього облаштування, вірогідніше за все, є недостатньо високі температури при їхньому спаленні.

Окрім «корит» з вмонтованою зернотеркою на другому поверсі, вони також були розташовані на першому поверсі. Зокрема, у будівлях етапу VI

поселення Ожеве-острів, «корита» були виявлені на площадках №№ 4, 5, 6 (Chernovol 2014). У цих будівлях корита знаходилися в торці споруди, їх розміри становили 0,5×0,5 м (рис. 13б–13в). Поруч із «коритом» знаходилась яма завглибшки 0,5 м, діаметром таких самих розмірів. У коритах та поруч з ними були відсутні зернотерки, вірогідно, що ці об'єкти були задіяні в інших господарських процесах. Окрім того, при флотації ґрунту з такої ями на площадці № 6, не було виявлено зернівок злакових, хоча в іншій ямі цієї самої площадки такі були. Біля другої ями знаходилися фрагменти бортика, імовірно, також від «корита».

На поселенні Кліщів, «корита» було виявлено у 5 будівлях. Окрім того, на площадках № 2, 10 знаходилися «корита», яким немає аналогів. У першому випадку розміри «корита» становили 0,92×0,62 м. Ця конструкція мала заокруглені торцеві стінки, за рахунок чого об'єкт здавався овальним (рис. 12а) (Заец, Рыжов 1992, с. 13). У другому випадку в «кориті» знаходилася зернотерка, а сама конструкція, на відміну від попередньої, мала лише одну заокруглену стінку. На її бортику в куті знаходилось округле заглиблення, за припущенням дослідників, для розтиральника. У бортику було сформовано отвір, вірогідно, для вимітання готової продукції (рис. 12) (Заец, Рыжов 1992, с. 42).

На поселенні Глибочок небелівської групи на першому поверсі знаходилася округла конструкція, схожа до «корита», діаметром близько 1 м, висота його сягала близько 0,2 м, товщина бортика становила близько 0,1 м. Зернотерка поблизу цього об'єкта була відсутня (Рижов 1995b). «Корита» на першому поверсі будівель виявлені також на площадках поселення Ріпниця І коломийщинської групи етапу ВІІ/СІ (Шумова 2007).

У будівлях петренської групи виявлено «корита» із зернотеркою та без неї. На поселенні Бернашівка ІІ, площадка № 8, на другому поверсі знаходилося «корито» та поруч нього було виявлено зернотерку (Черновол та ін. 2009; Черновол 2013). На поселенні Липчани, площадка № 2, на першому поверсі знаходилася коритоподібна конструкція, яка у дослідників пам'ятки

отримала назву «карман» (Збенович, Шумова 1987). У наступній будівлі цього поселення, на першому поверсі, знаходилося округле «корито» діаметром 0,4 м, яке було нанесене безпосередньо на вимостку (Збенович, Шумова 1987). У споруді № 1 поселення Ялтушків на першому поверсі знаходилося квадратне «корито» розмірами 1×1 м, яке автори дослідження вважали безкаркасною піччю (Шумова, Рижов 2005, с. 90).

Отже, ми маємо два варіанти «корит»: із зернотеркою, які переважно розташовані поблизу печей на другому поверсі будівлі, та без зернотерки, які здебільшого були розміщені на першому поверсі будівлі. Ймовірно, «корито» застосовувалося у господарсько-побутових цілях та за рахунок бортиків обмежувало втрату певної продукції.

2.3. Подіум. Подіум на площадках трипільської культури був розташований у житловому приміщенні ліворуч від входу (рис. 14–14а). Він розпочинався за метр-півтора від місця входу і тягнувся вздовж всієї довжини житлового приміщення до торцевого краю будівлі. У житлі його ширина в середньому складала 0,7–0,8 м, іноді 1 м, висота коливалася від 0,1 до 0,2 м. Його довжина повністю залежала від довжини житлової камери будівлі. Він виконаний із кількох шарів глини з домішкою полови та зверху покритий тонким нівелюючим міліметровим шаром глини без рослинних домішок. Подіум постійно зображувався у глиняних моделях відкритого типу, де на ньому в окремих випадках виліплено посуд. Цей елемент інтер'єру слід віднести до об'єктів господарсько-побутового призначення (рис. 13).

У томашівській групі в більшості випадків подіум був пофарбований у червоний колір. У житлі № 25 поселення Тальянки, при довжині житлового приміщення 13,5 м довжина подіуму становила 12 м (Круц и др. 1999 с. 3). В одному тільки випадку, в комплексі «М» поселення Майданецьке, він огинав по периметру все приміщення, крім входної частини (Шмаглий, Видайко 2001–2002 с. 67; Видайко, Терпиловський, Петрашенко 2005; Видайко 2005а, с. 59). Це єдиний випадок, коли у споруді праворуч від входу знаходився

якийсь елемент господарсько-побутового призначення, крім печі та припічка. Проте, і сам розмір житлової частини становив 144 м². Це найбільша будівля, що була розкопана в томашівській групі.

Виходячи з зображень подіуму на глиняних моделях жител та концентрації у місці його розташування великої кількості фрагментів кераміки, ймовірно, в житлі він застосовувався саме для розміщення на ньому посуду. Крім того, залишки піфосів (великого тарного посуду без відтворюючого випалу, зробленого з глиняного тіста з домішкою полови) у переважній більшості випадків були виявлені саме на подіумі (Шумова 1988). В єдиному випадку в житлі № 2 поселення Тальянки на подіумі було виявлено місце для кріплення дна піфоса у вигляді наліпного валика. Валик мав кільцеподібну форму, щоб охоплювати дно піфоса, та був примащений до поверхні подіуму (Круц, Рыжов, Шумова 1982). У томашівській групі піфоси можна вважати частиною інтер'єру, яка в більшості випадків пов'язана з подіумом. Однак, в інших локальних групах, зокрема петренській, поселення Бернашівка II, площадка № 8, та бринзенській, поселення Волошкове 6 (Горби), площадка № 1, ця категорія знахідок була виявлена на першому поверсі будівлі біля вимосток та, власне, не була пов'язана з подіумом (Черновол 2013; 2017).

В одному випадку, в споруді № 2 поселення Колодисте II небелівської групи, подіум був розташований вздовж довгого боку всієї будівлі (Рижов, Шумова, Черновол 2005, с. 275). Ймовірно, ця споруда або не була поділена на приміщення, а отже не мала вхідного приміщення, або вхідна її частина не збереглася. На поселенні Ріпниця I, площадка № 1, подіум знаходився вздовж перетинки, перпендикулярно довгій осі споруди (Шумова 2007).

На поселенні Тальянки подіум виявлено у 33 будівлях. Втім, у більшості випадків це були лише окремі фрагменти, що займали площу в кілька десятків квадратних сантиметрів. Відповідна ситуація може свідчити про те, що в інших спорудах цієї групи він просто не зберігся. З одного боку, це могло бути спричинено тим, як були орієнтовані будинки на поселенні. На

поселенні Тальянки, в разі розміщення подіуму з південного боку житла, де було зафіксовано значно потужніше шлакування, збереженість подіуму значно краща на відміну від випадків, коли він був розміщений у північній частині споруди. Звичайно, погана збереженість чи відсутність їх у житлі могли бути викликані чисельними антропогенними факторами іншого характеру. Опосередкованим свідченням наявності подіуму в житлі на поселенні Тальянки може слугувати саме концентрація кераміки в місці його ймовірного розташування. У житлах володимирської групи подіуму не виявлено, втім, основна маса посуду знаходилася саме вздовж довгого боку житла, навпроти печі (Пассек, Кричевский 1946, 1947). Отже, якщо навіть подіум був відсутній взагалі або не зберігся, місце розташування керамічних виробів у будівлі залишалося незмінним, що може говорити про функціональне застосування цієї частини приміщення.

На площадці № 1 поселення Ріпниця I подіум був розташований перпендикулярно довгій осі площадки, вздовж перегородки, його розмір становив 3,2–3,4×1 м (Шумова 2007, с. 118).

В окремих випадках подібну до подіуму конструкцію було виявлено на першому поверсі будівель поселень Липчани петренської групи, площадка № 1, Ялтушків, площадка № 2 (Збенович, Шумова 1987; Шумова, Рижов 2005 с. 90–91). Вони розміщувалися вздовж довгого боку споруди. Розміри конструкції були значно менші, вона тягнулася не по всій довжині приміщення, як це було в будівлях вищевказаної групи, а мала лише до 3,5 м довжини. Виконана з глини з рослинною домішкою. Ймовірно, для міцності конструкції в основу цього подіуму було вмонтовано битий посуд (Шумова, Рижов 2005, с. 92). Подібний будівельний прийом відомий для петренських пам'яток за розкопками на поселенні Бернашівка II (Колесников, Ткачук 1993, с. 48). Призначення даної конструкції, судячи з опису знахідок авторами розкопок, було аналогічним вищевказаним об'єктам у томашівській групі.

2.4. Вимостки. До найбільш чисельної та найбільш варіативної за своїм характером групи деталей інтер'єру належать різного плану вимостки (рис. 15–15г). Дану деталь інтер'єру, на відміну від попередніх, не зображено на моделях відкритого типу. Це могло бути пов'язано з тим, що відповідний об'єкт міг облаштовуватися в разі лише певної господарської необхідності та заздалегідь не планувався. Тому інформацію про їхні конструктивні особливості можна отримати виключно за результатами польових досліджень. Вимостки можуть знаходитися практично у всіх частинах будівлі. Цю деталь інтер'єру можна розподілити на кілька варіантів – звичайні вимостки без архітектурних деталей, вимостки з бортиком, вимостки у вигляді підвищень на ґрунтовій основі.

На площадках поселень томашівської групи, зокрема на поселенні Тальянки, вони були розміщені у різних частинах будівлі. У спорудах цього поселення вони були виявлені у 43 випадках (табл. 1) (Черновол 2008).

Оскільки більшість вимосток знаходилися у зруйнованому стані, можливо вказати лише площу, яку займали їхні фрагменти. Розміри вимосток коливалися від кількох десятків квадратних сантиметрів до кількох квадратних метрів. Чітко можна визначити за вищевказаними ознаками лише її центральну частину. Збереглося вкрай небагато вимосток, які можуть дати уяву про їхню конструкцію та зовнішній вигляд.

Вимостки з бортиком – бортик у даному випадку виступає вкрай важливим фактором, оскільки якоюсь мірою він може відображати певні господарські процеси, в яких був задіяний досліджуваний об'єкт, та навпаки, коли в такому елементі конструкції не було потреби. Вимостки з бортиком певною мірою схожі з «коритами», але останні виготовлялися за іншим принципом, та й призначення їхнє більш зрозуміліше.

Вимостки з бортиком можуть бути як округлої, так і прямокутної форми. У житлі № 2 поселення Тальянки при площі вимостки 2 м² бортик не обмежував всю її площу, а лише центральну частину площею 1,5 м². Краї вимостки простягалися за межі бортика та були примащені до глиняної

підлоги житла (Круц, Рыжов, Шумова 1982). Бортик, на відміну від вимостки, яка переважно була виконана з глини без домішки полови, завжди виготовлявся з домішкою полови у глиняному тісті. Це, ймовірно, робилось для зручності в разі якихось перебудов, пов'язаних з виробничою необхідністю. Коли виробничі процеси вимагали, щоб дно вимостки було зроблене з більш міцнішого складу глини, то на бортику робився значно менший акцент, його було легше знести та поновити, ніж перебудовувати. Наприклад, таку ситуацію можна спостерігати у житлі № 9 поселення Тальянки, де було виявлено квадратну вимостку, розміри котрої спочатку становили $1,4 \times 1,4$ м, потім одна зі стінок бортика була знесена, площа вимостки була збільшена, згодом відновлено її бортик, після чого її розміри становили $1,4 \times 1,8$ м (Круц, Рыжов, Клочко 1985). В цьому самому житлі виявлено ще одну вимостку з бортиком, тільки округлої форми, діаметром 0,8 м. Вона знаходилася навпроти устя печі, ліворуч від входу та могла виконувати роль «корита». У цьому випадку вказана вимостка розташована у місці, де зазвичай розміщували «корито», тож не виключено, що в даній ситуації вона використовувалася в господарстві саме як зазначений об'єкт. Подібну ситуацію можна спостерігати на площадках раннього трипілля – на поселенні Бернашівка I та поселення етапу VI Глибочок (Черновол, Сохацький 2010; Черновол 2016).

Вимостки без бортика також могли мати як округлу, так і прямокутну форму. Діаметр округлих вимосток іноді сягав 1,5 м, як у житлі № 23 поселення Тальянки (Круц, Рыжов, Клочко 1985). Особливістю вимосток без бортика є те, що потужність їхніх шарів простежувалася саме в центральній частині, а до своєї периферії вони поступово тоншали і примашувалися безпосередньо до глиняної підлоги другого поверху чи ґрунтової підлоги першого поверху. У рідкісних випадках край таких вимосток загинався вгору у вигляді умовного бортика, щоправда висота його не перевищувала 0,01–0,015 м. Такий конструктивний прийом було виявлено в житлах №№ 21; 38 поселення Тальянки (Круц, Рыжов 1993; Круц и др. 2008b; Черновол 2008).

Вимостки ж із бортиком здебільшого мають пласке дно без потовщень по центру.

Як правило, вказані вимостки виготовлені з добре відмученої глини без домішок полови, в разі якщо така була присутня в глиняному тісті, то вона була в незначній кількості. З ними певною мірою дуже схожі невілюючі шари підлоги житла на першому та другому поверсі. Від нівелюючих шарів підлоги вимостки відрізняються своєю багат шаровістю та локалізацією в певному місці. Попри це, не завжди вдавалося прослідкувати її межі, що дозволило б визначити форму та розміри конструкції. Кількість нашарувань глини в центральній частині також може бути значно більшою, ніж по її краях, що добре читається на загальному фоні нівелюючого шару підлоги. Кількість шарів вимостки у більшості випадків коливалася від двох до чотирьох нашарувань, хоча в окремих випадках їхня кількість могла перевищувати попередню цифру. Наприклад П. П. Курінний згадував про об'єкти, які мали сім шарів підмащень (Курінний 1926). Товщина кожного шару могла коливатись від одного до трьох сантиметрів, втім в окремих випадках товщина шарів може сягати чотирьох та навіть шести сантиметрів. Товстіші шари, як правило, знаходилися в основі вимостки. Кожен із шарів, як правило, зверху ретельно загладжений, знизу іноді ніс негативні відбитки попереднього шару, та в більшості випадків мав таку саму загладженість, як і зверху. Поверхня кожного з шарів могла бути пофарбована в білий, блідо-жовтий та інколи в червоний кольори чи покрита тонким міліметровим шаром тонкоструктурної білої глини. Нижній шар вимосток, що нанесений на ґрунтову підлогу, інколи знизу мав негативні відбитки поверхні, на яку він нанесений. Іноді можна прослідкувати, як в залежності від ступеню випалу змінювався колір глини, від цегляного зверху до чорного знизу та далі переходив до гумусової маси, що фактично неможливо відрізнити від ґрунту.

Остаточне призначення вимосток встановити неможливо. Окремі з них, що знаходилися на першому поверсі, були розташовані поруч із ямами. Не виключено, що в таких випадках яма та вимостка були задіяні в одному

господарському процесі. На поселенні Тальянки відомо лише три випадки такого поєднання. Певною мірою на їхнє застосування можуть вказати вимостки, що масово були виявлені за межами жител на поселеннях томашівської групи. Зовні вони абсолютно не відрізнялися від вимосток, виявлених всередині споруд, утім, якщо останні мали над собою покрівлю, то ті, що знаходилися за межами жител, були під постійним впливом атмосферних опадів та потребували відповідного захисту. Однак жодних слідів перекриття над ними під час досліджень виявлено не було. Отже вірогідно, що такі вимостки могли навмисно випалюватися, що сприяло би їхньому зміцненню та обумовлювало захист від зовнішніх агресивних чинників. Або ж це були відкриті вогнища за межами жител, що облаштовувалися з певними господарськими цілями. Це може бути підтвердженням того, що якась частина вимосток у житлах дійсно застосовувалась як відкриті вогнища, які також розводилися з певною господарською метою, як-от, на першому поверсі для кращого освітлення приміщення чи тимчасового його обігріву, при виконанні певних робіт, пов'язаних з господарством.

Так як вимостки не зображувалися на моделях відкритого типу, їхнє облаштування та розташування в реально існуючих будівлях, ймовірно, поставало за певних господарських потреб, які виникали у жителів цих споруд у процесі їхньої життєдіяльності. Тому вони були виявлені практично у всіх частинах споруди як у житловій, так і у вхідній частині другого поверху будівлі, та на її першому поверсі. Ймовірніше за все, вказані об'єкти були поліфункціональні за призначенням, їх об'єднували лише певні технологічні прийоми при виготовленні. У житловому приміщенні вони, як правило, знаходилися ліворуч від входу вздовж подіуму та обов'язково мали бортик. В окремих випадках виявлені вимостки були ніби вмонтовані в подіум, де в місці їхнього розташування він мав характерний розрив.

Вимостки в переважній більшості були розташовані на першому поверсі споруди. На поселенні Тальянки на першому поверсі їх було

виявлено у 24 випадках. У трьох житлах цього поселення, №№ 21, 26, 28, знаходилось по дві вимостки (табл. 1). У житлах №№ 14, 21, 37 вимостки знаходилися поруч з ямою та, ймовірно, обидва об'єкта були задіяні в одних і тих самих господарських процесах. У будівлі № 31 в єдиному випадку, окрім вимостки, що знаходилась у правому торцевому куті житла, ґрунтова підлога була повністю підмащена тонким шаром глини.

Морфологічно вимостки першого поверху важко відрізнити від підлоги в разі, якщо та підмащена глиною. В таких випадках здебільшого вимостку можна виявити завдяки її багат шаровості, якщо вона не обмежена бортиком чи не зберегла своєї форми.

Конструкція вимосток не змінювалася з часом, проте в окремих локальних групах вони набували певних відмінностей. Зокрема в косенівській групі вимостки мали певні концентричні розтріскування на фрагменти. Окрім того, розтріскування також поділені на радіальні лінії, що може свідчити про те, що вони були виконані стрічковим способом (Круц и др. 2005).

На поселенні Волошкове краї всіх вимосток були підігнуті доверху, за рахунок чого їх було легко локалізувати та відрізнити від глиняної підмазки підлоги (Черновол 2017) (рис. 15г).

Отже, ми маємо два варіанти вимосток – з бортиком та без нього. У даному випадку бортик, скоріш за все, застосовувався з тих самих причин, що і в «коритах» – з метою обмеження втрати готової продукції або ж щоб не засмічувати нею житловий простір приміщення. Останнє припущення викликане тим, що в спорудах томашівської групи вимостки з бортиком були виявлені лише в житловому приміщенні.

Вимостки у вигляді підвищень. Переважна більшість елементів інтер'єру трипільських площадок утворювали певне підвищення над рівнем підлоги будь-де, на першому чи другому поверсі. У даному випадку до уваги бралися об'єкти, які було виявлено виключно на першому поверсі будівель. Вказані підвищення відрізняються від вимосток тим, що при їхньому

виготовленні давніми майстрами сформовані стінки, за рахунок чого легко вказати на їхню форму та розміри. Подібні конструкції не виявлено на площадках томашівської локально-хронологічної групи, отже для порівняльної характеристики споруди цієї групи не залучалися.

Вперше вимостки у вигляді підвищень у будівлях трипільської культури з'явилися на етапі VI та продовжили своє існування включно до етапу VII. На етапі CI підвищення виявлені лише в будівлях петренської групи, можливо, в одному випадку під площадкою № 2-4 поселення Косенівка (Бузян, Якубенко 1990). Оскільки вказана деталь інтер'єру не відображена на глиняних моделях, призначення її залишилося під запитанням. Проте, дослідниками було висунуто низку припущень з даного питання. Зокрема, ці конструкції вважали залишками вогнищ, робочих місць, об'єктами сакрального призначення. Все ж, у кожному окремому випадку це потребує відповідної аргументації.

Підвищення можуть бути прямокутної, квадратної та округлої форми. Вони могли бути зроблені на ґрунтовій підси́пці, в разі якщо вони виготовлялися послідовним нанесенням кількох шарів глини, то утворені стінки замащувалися. Цим дані об'єкти конструктивно схожі до вимосток. Відомі випадки, коли в основу підвищення закладалося каміння, яке пошарово перемашувалося глиною, як-от площадки №№ 2, 3 поселення Піщана небелівської групи (Черновол 2012) (рис. 16). На поселеннях Хомяківка-I та Белелуя-6 виявлено підвищення, які І. Т. Кочкин назвав вимостками, в основі яких знаходився гальковий камінь, який потім був зверху перемашений шаром глини без рослинних домішків. (Кочкин 1984, 1985, 1987). Каміння в основі конструкцій було виявлено на поселенні Незвисько етапу VI (Черныш 1962). Під площадкою поселення Цвіжин було виявлено рештки підвищення овальної форми розмірами 1,4×1,3 м, в основі якого також було закладене каміння, яке потім було перемашене двома шарами глини товщиною 5–6 см кожний, загальна висота об'єкта становила 20 см. Поруч з ним знаходилося ще одне підвищення розмірами 0,4×0,6 м,

висотою 0,15 м. В окремих місцях під площадкою збереглася тонка підмазка ґрунтової підлоги (Заец, Малиновская, Шаламай 1976). У споруді № 4 поселення Ожеве-острів на вказане підвищення було нанесено валик, однак, його побутове призначення невідоме (рис. 16б).

На етапі VI підвищення було виявлено у спорудах поселення Василівка, Ожеве-острів. Зокрема В. О. Шумова інтерпретувала його як відкрите вогнище (Шумова 1994, 2001). На поселенні Ожеве-острів малі споруди мали по одному підвищенню у центральній частині будівлі, площадки №№ 4, 5. Споруда ж середніх розмірів, площадка № 6 мала три підвищення, розташовані в ряд, які знаходилися вздовж центральної її осі з невеликим ухилом ліворуч відносно входу до споруди (Chernovol 2014). Отже, вірогідно, ми спостерігаємо робочі місця, кількість яких зростала відповідно розмірам будівлі.

На поселенні Кліщів помічаємо подібну ситуацію. Малі споруди мали по одному підвищенню, у спорудах більших розмірів їхня кількість зростала. Практично в кожній будівлі цього поселення виявлено підковоподібне підвищення, тильний бік якого мав заокруглену форму (рис. 16е–16ж). Проте, в одних випадках тильний бік спрямований паралельно довгій осі площадки, в інших – перпендикулярно їй. Підвищення знаходилося на ґрунтовій підсипці, яка була обмащена з усіх боків глиною без рослинних домішок, товщиною 1–3 см (Заец, Рыжов 1992, с. 22). Проте, виявлені об'єкти мали бортик з відбитками плетіння, аналогічний склепінню печей. Окрім указаних підвищень та вимосток, на площадках поселення Кліщів були виявлені два невеликі монолітні підвищення з суцільного масиву глини. Одне знаходилося на площадці № 4, воно мало округлу форму діаметром 0,58 м, висотою 0,07 м. Друге підвищення знаходилось на площадці № 10, на відміну від попереднього воно мало квадратну форму, розмірами 0,75×0,75 м, висотою 0,12 м та невисокий бортик (Заец, Рыжов 1992 с.43).

Для порівняльної характеристики щодо облаштування цієї конструкції можна залучити пам'ятки небелівської групи, оскільки ці пам'ятки останнім

часом доволі інтенсивно досліджувалися різними авторами. Окрім того, на цій території дана група пам'яток передувала томашівській.

У будівлях небелівської групи підвищення розташовувалися вздовж їхніх довгих сторін та у безпосередній близькості, на відстані 1–2 м, біля однієї з торцевих сторін житла. Вони переважно мали прямокутну форму. Вказані об'єкти довгою стороною були орієнтовані паралельно довгій стороні житла. У будівлі поселення Глибочок розміри підвищення становили 2×1,5 м, висота 0,15 м (Рижов 1995b). Залишки аналогічних конструкцій було виявлено в будівлях № 2–3 поселення Піщана (Рижов 1993, 1995a; Черновол, Рижов 2006) та Колодисте II (Рижов, Шумова, Черновол 2005; Черновол 2012). Проте, розміри цих конструкцій могли відрізнятись, окрім того, в кожному окремому випадку були певні відмінності.

Підвищення у житлі поселення Чаплинка знаходилося у торці будівлі по центральній його осі та мало заокруглені кути, його розміри становили 1,3×1,15 м (Овчинников 2010). У будівлях поселення Піщана в основу конструкції добавлявся камінь (Черновол, Рижов 2005; Черновол 2012). У будівлі № 1 поселення Колодисте II на місці ймовірного розташування підвищення було виявлено кладку з великих шматків необробленого каміння розмірами 0,7×0,7 м. Воно щільно прилягало одне до одного та в одному місці поверх нього збереглися фрагменти його глиняної підмазки. З огляду на погану збереженість виявлених будівель на поселенні Колодисте II, можна припустити, що виявлений об'єкт міг мати значно більші розміри та відповідав вищевказаним конструкціям. Проте, від нього збереглася лише кам'яна основа (Рижов, Шумова, Черновол 2005, с. 275). Каміння могло бути закладене для збільшення міцності об'єкта, що використовувався як робоче місце, міцність його конструкції була обумовлена виробничими потребами. Проте, якщо розглядати дану конструкцію як відкрите вогнище, то камінь міг бути закладений для підвищеної термостійкості та тепловіддачі. У споруді № 2 поселення Піщана було виявлено два прямокутні підвищення, конструктивно тотожні один одному. Отже, постає питання, що ми маємо:

два вогнища чи певний конструктивний прийом для виготовлення об'єкта. З огляду на те, що біля останнього підвищення було виявлено фрагменти одвірка, а саме підвищення знаходилося у місці, де на рівні другого поверху проходила межа розподілу житла на приміщення, було висунуто припущення, що цей об'єкт тотожний порогу, який був сформований у місці переходу між приміщеннями, тільки на першому поверсі.

У будівлях небелівської групи окрім прямокутних підвищень були виявлені ще й підвищення округлої форми (рис. 163). Тільки якщо прямокутні підвищення знаходилися у торці житла вздовж довгої стіни, то округлі підвищення розміщувалися ближче до центральної осі житла. Їхній діаметр становив близько 1 м, висота сягала близько 0,2 м. Округлі підвищення у будівлях поселення Глибочок, які мали бортик, за своїм зовнішнім виглядом були подібні до «корит» (Рижов 1995b; Черновол 2012). Підвищення без бортика були виявлені на поселенні Піщана, будівля № 2, фрагменти схожої конструкції були виявлені на поселенні Колодисте II, будівля №№ 1, 2 (Рижов, Шумова, Черновол 2005; Черновол 2012). Як правило, навколо округлих підвищень був виявлений щільний шар нівелюючої глиняної підмазки ґрунтової підлоги, яка має добру збереженість. У будівлі № 1 поселення Глибочок біля округлого підвищення була щільна підмазка ґрунтової підлоги прямокутної форми, що займала площу близько 4 м². У будівлі № 2 цього самого поселення щільна підмазка глиною ґрунтової підлоги також мала прямокутну форму площею близько 10 м² (Рижов 1995b; Черновол 2012). Однак, ґрунтова підлога жител поселень небелівської групи, ймовірно, була вся підмащена шаром глини. Про це свідчать окремі її фрагменти по всій площі будівель, та саме навколо цих підвищень вона збереглася найкращим чином. Не виключено, що саме О. А. Спіциним згадуються вищевказані округлі та прямокутні підвищення, виявлені ним та В. М. Доманицьким під час розкопок на поселенні Колодисте I. На користь цих припущень може слугувати той факт, на який вказує О. А. Спіцин. Виявлені ним об'єкти не були пов'язані з глинобитною

підлогою платформи, а начебто пробивали її знизу, тобто належали до нижнього горизонту (Спицын 1904, с. 96).

У володимирській групі подібні об'єкти знаходилися також поблизу торцевої стіни, та автори досліджень їх інтерпретували як особливе сакральне місце, яке знаходилося в основі вівтаря. Втім, вони вважали досліджені будівлі одноповерховими спорудами та відносили виявлені об'єкти до одного горизонту. Однак, ці конструкції знаходились на ґрунтовій підлозі під платформою (Пассек 1949).

З огляду на розташування вказаних об'єктів та їхню конструкцію можна стверджувати, що вони є поліфункціональними, подібними за призначенням та застосуванням до вимосток. Фактично більшість цих конструкцій аналогічні вимосткам, різниця полягає лише в тому, що у підвищеннях у місці їхніх закінчень сформована стінка. Опосередковано це може бути підтверджено вимостками за межами площадок, які було виявлено на поселені Ожеве-острів. Всі виявлені вимостки за межами площадок були виконані на ґрунтовій підсипці, яка могла становити до 0,4 м. Їхні стінки, що були сформовані над рівнем давньої поверхні, замащені глиною, отже, фактично ми спостерігаємо таке саме підвищення, тільки воно розміщене за межами площадок (Chernovol 2014).

Окрім того, з появою у спорудах конструкції у вигляді підвищення, на першому поверсі різко знижується кількість таких елементів інтер'єру як вимостка. Наприклад, у будівлях небелівської локальної групи загалом виявлено 12 підвищень, а вимостка тільки одна (Черновол 2012, с. 63). Подібну ситуацію можна спостерігати і в спорудах етапу VI. На поселені Глибочок відсутні підвищення, втім, на першому поверсі наявні вимостки. На поселені Ожеве-острів вимостки виявлено лише на площадці № 6, проте, це могли бути підмазки ґрунтової підлоги першого поверху, отже, в такому разі, ми на цьому поселені у будівлях маємо тільки підвищення.

2. 5. Ями. До господарсько-побутових елементів інтер'єру також можна віднести ями. Цей елемент інтер'єру виявлено на всіх етапах розвитку

трипільської культури, він притаманний практично всім локально-хронологічним утворенням. Як правило, ями під площадками читаються за просіданням у них будівельних залишків. Основне призначення господарських ям у трипільській культурі – це утилізація побутового сміття.

У томашівській групі вони виявлені майже на кожному поселенні. Зокрема, в Тальянках вони були розміщені у будівлях №№ 2; 5; 14; 21; 29; 30; 37; 40 (табл. 1). В основному ями були розміщені в торці споруд, крім будівель №№ 14, 40, де вони знаходилися біля входу. Проте, на поселенні Зелена Діброва яма в оселі знаходилася приблизно по центру споруди, де до неї завалилася піч (Овчинников 2014, с. 50). У певних випадках ями в томашівських спорудах знаходились поруч з вимостками, описаними у попередніх розділах, а на етапі VI поруч з «коритами», також описаними вище. Вірогідно, поєднання цих об'єктів було задіяне в певних господарських процесах. Імовірно, в «коритах» чи на вимостках відбувалися певні господарські дії, а ями, які знаходилися поруч, застосовувалися для відходів. Оскільки відходи накопичувалися, ями постійно вичищалися. Це може стосуватися й інших подібних об'єктів, біля яких не було спеціально облаштованих конструкцій. В зв'язку з цим, під площадкою у більшості виявлених ям відсутнє певне заповнення. Отже, це може свідчити про те, що ями постійно вичищали та вони функціонували аж до моменту спалення будівель.

Яма, що функціонувала разом з вимосткою, була виявлена на площадці № 8 поселення Бернашівка II петренської групи. Її особливість полягала в тому, що вона наполовину була перекрита площадкою, інша її половина знаходилася за межами будівлі (Черновол та ін. 2009; Черновол 2013). Можлива й інша причина – при падінні будівлі міжповерхове перекриття змістилось і яма, яка знаходилася в торці будівлі, частково залишилася за її межами.

Однак, наприклад, яма під площадкою поселення Зелена Діброва мала глибину 1 м, на її дні були виявлені цілі посудини (Овчинников и др. 2000;

Овчинников, Черновол 2001; Овчинников 2014). Імовірно, що вказаний об'єкт мав інше призначення, наприклад, для зберігання харчових припасів. Яму з горщиком на дні виявлено по центру площадки № 2 на поселенні Незаможник, можливо її застосування було таке саме, проте, її глибина значно менша від попереднього об'єкта (Овчинников, Черновол 1999; Овчинников 2014).

Окрім ям, в яких було відсутнє заповнення, під площадками траплялися відповідні об'єкти, які були повністю заповненні побутовим сміттям. Зокрема, це комплекс «А»-«Б» поселення Незаможник (Овчинников 2014, с. 56) та будівля поселення Колодисте II (Рижов, Шумова, Черновол 2005). Однак постає питання, чи можливо, що ці заглиблені об'єкти існували до будівництва наземних споруд? На це наразі не можливо дати відповідь. Проте, під вищевказаним комплексом на поселенні Незаможник, заглиблений об'єкт був засипаний лише частково. Засипану яму у споруді було виявлено у Кам'янці-Подільському, площадка № 2 петренської локальної групи – у цій будівлі відбувалась плавка міді (Черновол 2018с). У даному випадку, аналізуючи процес заповнення ями, можна стверджувати, що вказаний об'єкт був заповнений у процесі існування будівлі. Вказана яма мала розміри 2,1×2,9 м, глибиною 1,2 м. Вона була заповнена відходами виробництва. Окрім того, можна припустити, що сама яма спочатку була частиною виробничого комплексу. Оскільки вона мала пласке дно, з одного торцевого боку була приступка, яка можливо була місцем для сидіння майстра, з протилежної торцевого боку округле заглиблення 0,1 м від рівня дна, стінки ями були досить крутими.

Можливо з цього об'єкта спочатку вибрали глину, яка пішла на будівництво. Потім облаштували заглиблену частину під робоче місце, де, можливо, виготовляли глиняні ливарні чаші. З часом стінки ями частково оплили, і коли розпочався процес плавки міді, яму використали для утилізації відходів виробництва. Потім, вірогідно, була перерва у виробництві, зокрема через брак сировини, після чого яма була заповнена побутовим сміттям.

Згодом виробництво відновилося, але сам об'єкт на той час був уже заповнений (Czernowol 2017; Черновол 2018с).

Окрім вищевказаних заглиблених об'єктів, які застосовувалися для утилізації сміття та, можливо, для зберігання харчових припасів, були ями під площадками, в яких відбувались певні виробничі процеси. Зокрема, це ями, які було виявлено під площадками №№ 1, 3 на поселенні Ожеве-острів. Під площадкою № 1 було виявлено яму розмірами близько 2,5 м в діаметрі, та більше 1,5 м глибиною, встановити остаточну глибину ями було неможливо через затоплення її ґрунтовими водами. Під площадкою № 3 було виявлено три ями, аналогічні за діаметром, розташовані у ряд вздовж довгої осі площадки, з тих самих причин остаточна їхня глибина не встановлена. Зверху ями були заповнені завалом до них платформи, на їхньому дні знаходилася суміш золи, вапняку та фрагментів викопних черепашок. Подібна суміш застосовувалася для первинної обробки шкіри, зняття з неї волосяного покриву. Вірогідно, в цих ямах відбувалося замочування шкір. Подібну ситуацію з розташуванням ям під площадкою вдалося виявити на поселенні Хомяківка І, площадка № 7, де було виявлено чотири ями, три з яких були розташовані в ряд по діагоналі під шаром обмазки (Кочкин 1988). Їхні розміри становили: яма 1 – діаметром 0,65 м, глибиною 0,85 м; яма 2 – діаметром 1,6 м, глибиною 0,9 м; яма 3 – діаметром 0,68 м, глибиною 0,84 м. Окрім цих випадків, три ями в ряд знаходилися під площадкою № 5 поселення Косенівка (Бузян, Якубенко 1990, с 61). Проте, у двох останніх випадках відсутня інформація про специфічне їхнє заповнення. Окрім того, поруч з площадками поселення Ожеве-острів було виявлено систему каналів та піч, де готувалась вказана суміш, яка каналами подавалася в ями під площадками. Відповідні об'єкти та конструкції поблизу площадок поселень Хомяківка І та Косенівка відсутні. Отже, призначення такої кількості заглиблених об'єктів під площадками залишається відкритим.

Хоча ями виявлені практично у всіх локально-хронологічних утвореннях трипільської культури, як бачимо за результатами розкопок

поселення Тальянки, це не обов'язковий елемент інтер'єру, та під площадками він зустрічається досить рідко. Яму викопували тільки в разі певної господарської потреби. Призначення ям також може бути різним, переважно вони використовувалися для утилізації сміття, хоча таких об'єктів вдосталь за межами будівель. Вірогідно, під площадками такі ями облаштовувалися тільки у разі якогось виробничого процесу, в місці де відбувалася негайна утилізація відходів. Потім для поновлення виробничого процесу робилася вичистка ям. Вкрай рідкісні ями – це об'єкти, які могли слугувати для зберігання харчових припасів. Споруда із Кам'янця-Подільського вказує на те, що в ямах під площадкою могли бути робочі місця. Ями під площадками поселення Ожеве-острів вказують на те, що заглиблені об'єкти слугували саме виробничими комплексами. Проте, Н. Б. Бурдо було висунуте припущення, що ями під площадками мають сакральне, а не побутове призначення, і такі об'єкти були виявлені на поселенні Майданецьке томашівської групи (Бурдо 2013). Вона інтерпретує виявлені побутові відходи в їхньому заповненні як результат певних магічних практик, отже, виявлений матеріал у такому разі набуває сакрального значення.

До окремого варіанту заглиблених об'єктів можуть бути віднесені заглиблені приміщення, щоправда, це не є елементом інтер'єру. Зокрема, до таких належить заглиблення під спорудою поселення Біликівці. Розміри заглиблення становили $4,6 \times 2,55$ м, глибина 0,6–0,8 м, дно пласке (Заец 1976). У спорудах етапу VI та VI/II іноді трапляється заглиблена підлога до 0,3 м. Такі будівлі були виявлені на поселенні Ожеве-острів, площадка № 4 (Chernovol 2014) та поселенні Цвіжин (Заец, Малиновская, Шаламай 1976).

2. 6. Вівтарі. Цей елемент інтер'єру (рис. 17–17е; 18–18а) на моделях трипільських жител зображено в торці будівлі, навпроти входу до житлового приміщення. Поверхня цієї конструкції орнаментована. Відповідним чином розташовані вівтарі у спорудах томашівської групи. Вівтар у цих будівлях мав округлу форму, переважно його розміри становили 1,6 м. Він зроблений

із глини без рослинних домішок, у глиняному тісті помічено червоноглиняний шамот. У рідкісних випадках на них було виявлено заглиблений орнамент, нанесений на верхню площину конструкції. До об'єктів, що аналогічні вівтарям, можна віднести конструкції, які на відміну від вищевказаних, розташовувалися в інших частинах будівлі. Проте, на їхню поверхню було нанесено орнамент, що ставить під сумнів їхнє застосування у господарських цілях. Заглиблений орнамент був нанесений на глинобитну площину, і в разі певної господарської діяльності він був би знищений.

У томашівській групі вівтарі знаходились практично в кожній будівлі, а в разі незадовільної збереженості житла було виявлено певні характерні ознаки, що підтверджували його присутність. У житлах поселення Тальянки вівтарі були відсутні на площадках №№ 8, 31, 36 (табл. 1). Проте, у місці його традиційного розташування було виявлено лакуни, що за розмірами відповідали розмірам вівтаря. Слід зазначити, що ця деталь інтер'єру не виявлена на площадках поселення Зелена Діброва, Мошурів і Чичиркозівка, втім, в останніх двох випадках інтер'єр на площадках взагалі був відсутній.

У більшості випадків вівтар складався з основи товщиною 0,1–0,12 м, яка потім перекривалася нівелюючим шаром такої самої глини товщиною 0,02–0,04 м. У результаті цього вівтар підвищувався над рівнем підлоги на 0,1–0,15 м. Проте кількість шарів могла бути й більшою, ймовірно, це було пов'язано з тривалістю функціонування самої конструкції чи тривалістю існування житла, а кількість шарів свідчила про його періодичні ремонти. Діаметр вівтаря у більшості випадків становив 1,6–1,8 м, у поодиноких випадках він міг сягати двох метрів. Досить часто у глиняній підлозі будівлі виготовлявся паз (посадочне місце) для монтування в нього вівтаря (рис. 176) (Круц и др. 2005). Автори досліджень часто стверджують, що поверхня вівтаря була пофарбована в жовтий, білий або червоний колір, а також на ньому іноді було виявлено орнамент у вигляді прокреслених ліній. Про подібні конструкції у своїх дослідженнях поселення томашівської групи в Сушківці указувала ще В. Є. Козловська (Козловська 1926). На поселені

Майданецьке було досліджено ряд площадок, де на думку авторів, у споруді був не округлий, а хрестоподібний вівтар (Шмаглій 2001, с. 13). Проте, стан збереженості об'єктів був незадовільний, що не дало змоги остаточно погодитися з такою думкою.

Орнаменти на вівтарях поселення Тальянки було виявлено в ряді випадків. На площадці № 2 по краю вівтаря було зроблено неглибоку канавку, а в центральній частині читався орнамент із п'яти-шести ліній, згрупованих у стрічки, які у свою чергу були об'єднані у спіральну композицію (Круц, Рыжов, Шумова 1982). Орнамент іншої системи було виявлено в житлі № 33. У центральній частині вівтаря було зроблене округле сантиметрове підвищення діаметром 0,4 м, а навколо нього по поверхні вівтаря йшов прокреслений орнамент із тонких ліній, згрупованих у стрічки, що утворювали певну спіральну композицію (Круц, Рыжов, Клочко 1985). Частково подібну схему орнаменту вдалось виявити у будівлях цього поселення на площадках №№ 28, 41. У процесі польових досліджень повністю відновити схему орнаменту на вівтарях вдалось лише в трьох випадках – у житлах №№ 33, 37, 39, 40 на поселенні Тальянки (Круц и др. 2008а, 2008б, 2008с). Їх орнамент вдалось реконструювати завдяки тому, що він був перекритий наступними шарами глини під час ремонту, що сприяло його збереженості.

У житлі № 37 вівтар мав округлу форму діаметром 1,6 м, по його краю було нанесено неглибокі прокреслені лінії на відстані 5 мм одна від одної, що утворювали єдину стрічку з 8–10 ліній. По центру вівтаря було чотири округлих підвищення висотою близько одного сантиметра, діаметром 0,4 м кожне. Підвищення було прокреслене концентричними лініями, розміщеними по колу, на відстані 5 мм одна від одної (Черновол 2008).

Вівтар у житлі № 39 мав у діаметрі 1,6–1,8 м, через руйнації чітко вказати на його розміри було неможливо. Його орнамент також складався з чотирьох кіл діаметром 0,4 м, але вони були не у вигляді окремих підвищень, а прокреслені прямо на площині вівтаря у вигляді замкнутих прокреслених

ліній, згрупованих у стрічку. У стрічці було одинадцять ліній на відстані 3–4 мм одна від одної. В середині кола було дві прокреслені «S»-подібні стрічки з 7–8 ліній на відстані 3–4 мм. «S»-подібні стрічки були нанесені перпендикулярно одна одній та утворювали таким чином орнамент у вигляді свастики в середині кола (Черновол 2008).

Ці два випадки певною мірою можуть пояснити, чому на моделях жител відкритого типу томашівської групи зображували хрестоподібний вівтар, не маючи відповідних аналогій у реально існуючих будівлях цієї групи. Композиція з чотирьох кіл у середині простору вівтаря ніби відображала кінці чотирьох раменів хреста. Фактично це можна сприйняти за спрощене зображення хреста. Втім, поєднання цих двох фігур в одному об'єкті відоме на етапі ВІІ, на пам'ятках володимирської та небелівської локальної групи (рис. 17д) (Пассек, Кричевский 1946).

Під час дослідження житла № 40 поселення Тальянки, було виявлено і дещо іншу орнаментальну композицію. Вівтар у цій будівлі мав діаметр 2 м. У його центрі знаходилося орнаментоване коло діаметром 0,4 м, зроблене із замкнутої стрічки з 10–12 прокреслених ліній на відстані 3–4 мм одна від одної. У центрі кола було зроблено дві паралельні стрічки у вигляді хвилястої лінії «~», що складалася з тонких прокреслених ліній. Навколо центрального кола по поверхні вівтаря рівномірно було нанесено схожим чином ще 6 кіл, діаметром 0,4 м кожне. Орнамент на них реконструювати не вдалося, лише за окремими його фрагментами вдалось встановити, що це була хвиляста лінія, яка об'єднувала всі шість кіл, а в центрі їхнього поля могла утворювати аналогічну «~» комбінацію з однієї стрічки (Круц и др. 2008b; Черновол 2008).

З вищевикладених реконструкцій вівтарів томашівських жител ми відзначаємо, що їм були притаманні суто індивідуальні орнаменти. Зберігався лише відповідний стиль, властивий загальним орнаментальним схемам трипільського часу, та певні принципи його нанесення. Спільною рисою всіх орнаментів є лише те, що для відображення його схеми

застосовувалася композиція з кола, діаметр якого завжди становив один розмір – 0,4 м. Це могло бути викликано не стільки певними сакральними вимогами, скільки прийнятою у томашівського населення певною системою виміру – зокрема один лікоть, що відповідає приблизно 0,4 м. Вівтарі розміром 1,6 м та 2 м – відповідно чотирьом та п'ятьом ліктям. Для розробки їхньої типології за орнаментом поки що недостатньо інформативної бази та виявлених об'єктів, які підлягають реконструкції (рис. 17в).

Виходячи з того, що вівтар у будівлі завжди розташовувався в торцевій частині житлового приміщення, можна припустити, що ця частина будівлі несла на собі відповідне сакральне навантаження, навіть у тих випадках коли в ній не встановлювалася вказана конструкція.

До об'єктів сакрального призначення у спорудах томашівської групи ще можна віднести певні деталі інтер'єру, що за своїми морфологічними ознаками були подібні до вівтарів, але були розміщені в інших частинах будівлі. Основною характерною ознакою була наявність на їхній поверхні прокресленого орнаменту, що в разі певної господарської діяльності був би відразу ж затертий. Вони були виконані як з глини з половиною, так і з відмученої глини, характерної для вівтарів. На поселенні Тальянки, в житлах № 14, 26 по центру житлової камери, окрім основного вівтаря знаходилося підвищення розмірами 1×1 м, виконане з глини з домішкою полови у першому випадку, та без домішки полови у другому випадку. Поверхня цих об'єктів була добре заглажена та прикрашена орнаментом – стрічкою із двох паралельних ліній, зроблених пальцями. У цих двох об'єктах були відсутні невілюючі шари, які зазвичай притаманні подібним конструкціям. Окрім того, вони були розташовані фактично по центру житлового приміщення, де мали б розміщуватися мешканці споруди. Тому виникло припущення, що ці об'єкти були зроблені в момент покидання споруди її мешканцями (Chernovol 2012). У першому випадку при виготовлені цієї конструкції мешканці споруди навіть виготовили його не зі спеціального розчину глини, який завжди застосовували для виготовлення вівтарів. Тому,

вірогідно, ці конструкції певним чином пов'язані з ритуалом покидання будівлі.

У вхідному приміщенні житла № 6 поселення Тальянки, праворуч перед входом у житлову камеру знаходилася вимостка, що на своїй поверхні мала сліди прокресленого орнаменту (Круц, Рыжов, Шумова 1983). Перед житлом № 4 поселення Доброводи знаходилася вимостка, яка, щоправда, не була деталлю інтер'єру будівлі, але мала на своїй поверхні фрагменти з прокресленим орнаментом, що дозволило віднести її до вищевказаної категорії об'єктів. Обидві конструкції знаходилися перед входом, у першому випадку – до житлового приміщення, у другому випадку – до споруди (Chernovol 2012).

На відміну від споруд томашівської групи, в ранньотрипільських будівлях об'єкти в торці площадки знаходилися у правому відносно входу до нього куті приміщення. Такі площадки були виявлено на поселенні Сабатинівка II та Ленківці. У першому випадку М. Л. Макаревич стверджував, що в торці площадки № 3 було два об'єкти сакрального призначення. Це було підвищення розмірами 2,75×6 м, висотою 0,4–0,5 м, із чотирьох-п'яти шарів глиняної обмазки та у північно-західному куті споруди, де на думку автора досліджень, знаходився стільчик-троник (Макаревич 1960). Стільчик, виявлений на площадці, ним було реконструйовано на зразок стільчиків-підставок для антропоморфних статуток. Проте, аналіз вказаних об'єктів не підтвердив реконструкцію М. Л. Макаревича (Черновол 2009). Скоріш за все, там була розташована вимостка, яка, вірогідно, мала сакральне призначення. Аналогічне розташування мав об'єкт, виявлений у куті площадки № 4 поселення Ленківці (Черниш 1959 с. 14).

На етапі VI розвитку культури вівтарів на площадках у жодному випадку не виявлено. Проте, на площадці поселення Поливанів Яр III у торці площадки знаходилися фрагменти конструкції, які за запропонованими ознаками могли бути вівтарем (Пассек 1961; Попова 2003). Указаний об'єкт, імовірно, мав прямокутну форму та був виготовлений з глини без рослинних

домішок, що може опосередковано вказувати на залишки вівтаря у цій будівлі.

У спорудах поселення Ожеве-острів також не було вівтарів, однак, у торцевій частині всіх площадок було виявлено стаціонарні чаші, які були виліплені та сформовані на підлозі. Вони були виконані з глини з домішкою половини, за складом такої самої, з якої було сформовано підлогу житла. Висота чаш у різних випадках коливалась від 0,05 м до 0,15 м, діаметр – від 0,1 м до 0,2 м (рис. 18–18а) (Chernovol 2014). Імовірно, ці чаші могли слугувати заміном вівтаря, до яких клалась жертва з тієї чи іншої нагоди. Подібних об'єктів на інших площадках цього та наступних періодів не виявлено.

На етапі VI/II конструкції в торці будівлі виявлено у спорудах східно-трипільської культури. Зокрема на площадці № 5 поселення Шкарівка. Воно мало прямокутну форму розмірами 1,35×1,9 м, довгим боком було орієнтоване перпендикулярно довгій осі площадки, його висота становила 0,1–0,12 м. У ньому виявлено три шари підмазок від ремонтів, з чого О. В. Цвек зробила висновок, що це підвищення попередньо мало розміри 1,3×1,35 м. Інша прямокутна конструкція знаходилася вздовж довгого боку площадки. На ній по центру знаходилося чашоподібне заглиблення (рис. 17е). О. В. Цвек у публікаціях вказує, що на цій площадці було три таких прямокутних об'єкти (Цвек 1972, 1993, с. 75; 2006 с. 6). Схоже підвищення було виявлене саме на сусідній площадці № 6, воно було подібне за розмірами – 1,2×1,9 м (Цвек 1972). Не виключено, що саме для площадок періоду VI/II Буго-Дніпровського межиріччя були притаманні вівтарі, за формою близькі до квадратних. Якщо на площадці № 5 поселення Шкарівка було два вівтаря, то вона подібна до площадки № 6 поселення Тальянки.

На площадках поселення Веселий Кут у торцевій частині площадки, протилежній входу, у багатьох випадках виявлені шари залягання обмазки без рослинних домішок. Ці об'єкти за прийнятою схемою відповідають місцю розміщення в житлах вівтарів, але жодного разу О. В. Цвек не вдалося

виявити його первинну конструкцію та реальні розміри. Судячи з того, що вони на окремих площадках займали досить велику площу, як у житлі № 18, де його розміри становили 2×5 м, вони могли бути тотожними подібним конструкціям із поселення Шкарівка, отже, мали прямокутну форму (Цвек 1982). Підвищення, що були виявлені в центрі житлового приміщення на площадках поселення Шкарівка, на площадках поселення Веселий Кут виявлено в одному випадку на площадці № 1а та мало розміри 1 м^2 (Цвек 1976). О. В. Цвек відносила його до об'єктів сакрального походження, хоча воно могло бути і робочим місцем.

На етапі VII вівтарі було виявлено на площадках володимирської та небелівської групи. Зокрема, на площадках володимирської групи, поселення Володимирівка, конструкція вівтаря мала хрестоподібну форму. Об'єкт мав вигляд рівностороннього хреста з розширеними на кінці раменами у вигляді заокруглень. Його розміри коливались у різних випадках від $1,4 \times 1,4$ м до $1,5 \times 1,5$ м, довжина одного рамена становила 0,7 м, ширина рамена на кінці 0,55–0,5 м (рис. 17д). Т. С. Пассек неодноразово зауважувала, що рамена хрестоподібного вівтаря орієнтовані за сторонами світу, незалежно від орієнтації площадки. Поверхня вівтаря була прикрашена заглибленим орнаментом, на кожному виступі були незначні заглиблення діаметром 0,3 м, між заглибленням та краєм виступу розміщені концентричні кола (Пассек 1938). Т. С. Пассек постійно вказувала, що й в інших випадках вівтарі були прикрашені прокресленим орнаментом, здебільшого у вигляді концентричних кіл. У споруді № 1 яка розкопувалась у 1936 р. та споруді № 2, поселення Володимирівка, розкопки 1946 р., знаходилося по два хрестоподібні вівтарі, що були орнаментовані у вигляді концентричних ліній, які утворювали кола (Пассек, Кричевский 1946). Поруч з вівтарем, на думку дослідниці, знаходилося спеціальне культове місце. Втім, виходячи із поданих малюнків, воно знаходилося під шаром залягання глиняної підлоги, тобто на ґрунтовій підлозі першого поверху та, вірогідно, мало господарське призначення (рис. 17д). Та й сама Т. С. Пассек зауважувала, що особливе

культове місце, яке розміщувалося поруч з вівтарем було закладене вальками підлоги (Пассек 1938; Пассек, Кричевский 1946, с. 16–17). Площадки №№ 1, 2 поселення Володимирівка слід вважати аналогічними площадці № 6 поселення Тальянки.

У небелівській групі хрестоподібні орнаментовані вівтарі виявлено в «мегаструктурі» поселення Небелівка (Видейко и др. 2013). Проте, ці об'єкти знаходились на першому поверсі будівлі. Один вівтар, на думку дослідника, був розташований у торці будівлі. Окрім того, в цій споруді на першому поверсі знаходилось ряд вимосток, які М. Ю. Видейко також вважає вівтарями (Видейко и др. 2013, 2014; Видейко, Бурдо 2015а, 2015b).

На інших площадках цієї групи вівтарі виявлено лише на поселенні Піщана та у житлових будівлях поселення Небелівка. У будівлі № 1 поселення Піщана, знаходився округлий об'єкт діаметром 0,7–0,8 м, виготовлений із глини з домішкою полови (Круц, Рыжов 1988). У будівлі № 2, також у торці житла, було знайдено округле підвищення діаметром 0,3 м, висотою 0,05 м із глини з домішкою полови. Воно було покрите тонким шаром відмученої глини завтовшки 5 мм та пофарбоване у червоний колір (Черновол, Рижов 2006, с. 374; Черновол 2012) (рис. 17г). У торці будівлі № 3 знаходилися фрагменти заокругленої конструкції діаметром близько 1 м. Як правило, об'єкти сакрального призначення виготовлялися з добре відмученої глини, у томашівській групі до складу глиняного тіста добавлявся червоноглиняний шамот. На поселенні Піщана платформа житлового приміщення була виготовлена з глини без домішок полови, що, можливо, було викликано сезоном будівництва, коли даного будівельного матеріалу було недостатньо. Тому вірогідно, що сакральні об'єкти, якщо припустити, що вищеописані конструкції такими є, були виготовлені з глини з домішкою полови, щоб виділити їх на загальному фоні підлоги. У споруді В17 поселення Небелівка знаходився класичний вівтар, який розташований у торці будівлі, зі слідами прокресленого орнаменту на поверхні. На думку

М. Ю. Відейка, він мав хрестоподібну форму, як і на поселеннях володимирської групи (Відейко, Бурдо 2015а, 2015b).

На етапі СІ, окрім розглянутих вище споруд томашівської групи, вівтар, імовірно, виявлено на площадці чечельницької групи, поселення Кирилівка (Патокова и др. 1989 с. 33).

На етапі СІІ вівтар виявлено лише в одному випадку, у споруді поселення Велика Слобідка, урочище Хрещате (Мовша 1979).

Судячи з розглянутого матеріалу, виявлені конструкції спочатку мали прямокутну форму, зокрема на етапі VI та VI/II, на етапі VII вони приймають хрестоподібну форму та потім, у другій половині цього етапу, вівтарі набувають округлої форми. Хоча, Т. С. Пассек неоднаразово вказувала, що хрестоподібний вівтар стоїть на округлій основі.

Отже, розглянувши об'єкти, які знаходилися в торці будівлі та які сприймаються нами за вівтарі та подібні конструкції в інших частинах будівлі, можна стверджувати, що подібна деталь інтер'єру в різних локальних групах зустрічається вкрай рідко. Вірогідно, у спорудах трипільської культури обов'язковою вони стають лише у будівлях володимирсько-томашівської лінії розвитку. Однак, у проміжній ланці цієї лінії розвитку, небелівській групі, переважна більшість площадок не має вівтаря. Вірогідно, вівтарі на етапі VII були притаманні лише окремим будівлям, але для цього припущення у нас недостатньо розкопаних площадок з окремо взятої пам'ятки. Окрім того, щодо поселення Володимирівка нам відомо лише про площадки з вівтарями, а чи були вони у всіх спорудах, також залишається під запитанням. Отже, можна стверджувати, що вівтарі стали обов'язковими елементом інтер'єру лише в будівлях пам'яток томашівської групи.

Зображення хрестоподібних вівтарів у глиняних моделях в період, коли такі конструкції перестали відтворювати у будівлях, опосередковано може підтверджувати версію, що вони були пов'язані з культом померлих предків (Бибигов 1953, с. 41–42; Дяченко, Черновол 2007).

Можна припустити, що вівтарі у будівлях інших локально-хронологічних утворень були лише там, де соціальний статус їхніх мешканців був високим. Оскільки, наявність вівтаря у будівлі автоматично збільшувала розмір споруди, що вимагало більше будівельних матеріалів та, відповідно, трудовитрат під час будівництва. Тобто, такі споруди будувати було нераціонально, тому потрібні були відповідні підстави для їхнього виникнення.

2.7. Поріг. Поріг (рис. 21–21в) знаходився на межі вхідного та житлового приміщення, ліворуч від печі. Поріг мав прямокутну форму з заокругленими або прямими кутами, у розрізі прямокутний. Ширина порогу становила близько 0,2–0,25 м, довжина сягала близько 1 м, втім, повна його довжина жодного разу виявлена не була. Висота у різних випадках коливалася від 0,05–0,06 м до 0,2 м. Поріг зроблений із глини з домішкою половини, його поверхня покрита тонким нівелюючим шаром глини без рослинних домішок та пофарбована в червоний колір, у разі, якщо та збереглася. Поріг можна умовно віднести до елементів інтер'єру сакрального призначення, враховуючи те, що він був виготовлений з глини, можна припустити, що мешканці будинку повинні були не наступати на нього, а переступати. У протилежному випадку він би постійно руйнувався, тому для функціонування відповідної конструкції його раціональніше було б виробити з дерева. До того ж, він був збудований не на дерев'яній основі, а поверх платформи будівлі. У такому випадку даний поріг виконував роль своєрідного кордону, межі між житловим приміщенням та зовнішнім світом, тож у такому випадку йому вже відводилася певна сакральна, а не побутова функція.

Пороги були виявлені у 18 спорудах поселення Тальянки, включаючи розкопки 2017 року (табл. 1). Ця конструкція в будівлі не завжди зберігалась, адже для цього, вірогідно, були необхідні високі температурні режими горіння. Оскільки поріг був нанесений поверх платформи, а як уже

обумовлювалося, вона утворювалася при її горінні знизу, отже його збереженість була продиктована потужністю температурних режимів.

Наявність конструкцій подібних порогам на межі вхідного та житлового приміщень в інших локально-хронологічних утвореннях залишається під запитанням.

У спорудах раннього трипілля поселення Бернашівка I, площадка № 15, було виявлено морфологічно схожу конструкцію, подібну до порогу у спорудах томашівської локальної групи (рис. 21б). Це була прямокутна конструкція шириною 0,15 м, висотою, 0,05 м, довжиною 1 м. Цей об'єкт був розташований поверх глинобитної платформи, перпендикулярно довгій осі площадки. Виготовлений з глиняного тіста з рослинними домішками. Дана конструкція за всіма ознаками була розташована на межі житлової та вхідної частини споруди. Опосередковано це можуть підтвердити фрагменти перегородки, які знаходилися на одній лінії з указаною конструкцією (Черновол 2016).

Іншу подібну конструкцію було виявлено на площадці № 13 цього поселення (рис. 21в). Проте, на площадці вона мала іншу орієнтацію. Вона була розміщена вздовж довгого боку будівлі, в місці стику довгої та короткої сторін (Черновол 2016). Якщо визнати цей об'єкт порогом, то потрібно погодитися, що вхід до будівлі був не з її торця, а збоку, що мало ймовірно, адже тоді виникає питання щодо організації вхідного приміщення будівлі. Тому стверджувати, що це поріг досить важко, можливо, це фрагмент конструкції у вигляді товстого бортика, який залишився від корита.

Попередній варіант морфологічно більше схожий до порогу, однак, це єдиний випадок його наявності на площадках раннього трипілля та наступних етапів розвитку культури аж до його появи у томашівській групі. Отже, в такому разі виникають сумніви щодо призначення цієї конструкції.

У «мегаструктурі» поселення Небелівка, на думку М. Ю. Відейка, було виявлено чотири пороги, які знаходилися на другому поверсі будівлі (Відейко та ін. 2012; Відейко и др. 2013, с. 116). Однак, морфологічно вони

не відповідають запропонованим конструкціям. Три з чотирьох конструкцій знаходилися під шаром обмазки та вірогідно належали до першого поверху. М. Ю. Відейко вказує, що східний поріг знаходився на площадці, проте, об'єкт, на який вказує автор, це дві конструкції – одна під площадкою, друга на площадці. Найбільш близький за морфологічними ознаками тільки південний поріг, але він зберігся фрагментарно, що видно зі звіту автора розкопок (Відейко та ін. 2012). Через стан його збереженості, порогом його можна вважати лише за вторинними ознаками, а саме, розташуванням печі праворуч від нього. Виявлені об'єкти на першому поверсі цієї будівлі більше схожі до стінок вимостки у вигляді підвищення, що притаманно спорудам небелівської групи.

На поселенні Волошкове 6 (Горби) площадка № 1 на межі житлового та вхідного приміщень було виявлено фрагмент випуклого, заокругленого доверху підвищення висотою 0,04 м, шириною 0,15 м, збережена довжина – 0,3 м (Черновол 2017). Вказана конструкція була наліплена на підлогу споруди. Можливо, в даному випадку ми маємо справу з порогом. Саме цю конструкцію запропоновано вважати порогом у зв'язку з розташуванням праворуч від нього печі.

Розглядаючи розташування порогу у будівлі, було помічено, що він розпочинається в місці, де закінчується черінь печі. Його збережена частина завжди спрямована в напрямку, протилежному печі. У більшості випадків черінь мав розміри 2×2 м, отже доходить впритул до центральної осі будівлі. У такому разі вхід до будівлі, як і сам поріг, розташовувалися не по центральній її осі, як це зображено на моделях, а здвинуті ліворуч від неї. Ситуація мінялася тільки у разі, якщо будівля мала ширину 4,5 м чи більше. Це може свідчити, що давнім населенням певною мірою рухали не правила, а раціоналізм.

Іншим елементом інтер'єру, який супроводжує поріг, є одвірок. Фактично всі випадки виявлення цієї конструкції подані при описі орнаментованих фрагментів на площадці. Проте, на поселенні Волошкове 6

(Горби) у місці входу знаходився одвірок, який був без орнаменту, фарба на його поверхні вигоріла та ошлакувалася, прийнявши жовте забарвлення, за всіма ознаками він мав аркоподібну форму (Черновол 2017).

Окрім другого поверху, одвірки були виявлені під платформою на першому поверсі. Зокрема, на поселенні Піщана небелівської групи площадка № 2 (рис. 16д) (Черновол, Рижов 2005; Черновол 2012) та в Косенівці, площадка № 2–4 (рис. 27д) (Бузян, Якубенко 1990).

У першому випадку фрагменти одвірка знаходилися під місцем переходу від вхідного до житлового приміщення. Він мав вигляд прямокутної конструкції з гострим кутом з одного боу. Його довжина становила 0,8 м, ширина 0,3 м, зі зворотного боку на ньому були відбитки дерева. Поруч з ним на рівні першого поверху знаходилося підвищення 1×1,6 м, довгою стороною орієнтоване перпендикулярно довгій осі площадки, висотою 0,2 м, із заокругленням у напрямку торцевого боку, підковоподібний. У даному випадку це вже не поріг, а сходинка до іншої частини будівлі. Отже, можна припустити, що перший поверх був також розподілений на приміщення.

Схоже розташування вимостки на першому поверсі було у будівлі поселення Косенівка (Бузян, Якубенко 1990). Вона знаходилася під місцем розподілу споруди на окремі приміщення на другому поверсі. Отже, її можна інтерпретувати як місце проходу між приміщеннями. Проте, одвірок у цій будівлі знаходився під платформою, з короткого боку площадки.

Якщо припущення стосовно об'єкта на площадці поселення Піщана вірне, то вимостки та підвищення, які розташовані на ґрунтовій підлозі першого поверху по центральній його осі, в місці переходу між вхідним та житловим приміщенням другого поверху, мали те саме функціональне призначення, що і пороги на другому поверсі.

2.8. «Гральні дошки». (рис. 22–22д). Л. О. Шатіло було висунуто припущення, що виявлений предмет на площадці № 33 поселення Тальянки, який на своїй площині мав три ряди наколів, міг бути гральною дошкою

(Шатило 2011; Шатило 2015, с. 4) (рис. 22в). Схожий предмет виявлено Т. С. Пассек на площадці № 17 поселення Коломийщина I (архів М. Л. Макаревича) (рис. 22д).

Подібні конструкції було виявлено на площадках №№ 1, 3 поселення Ожеве-острів (рис. 22–22а) та площадці № 1 поселення Волошкове 6 (Горби) (рис. 22б). Різниця між вищевказаними та іншими предметами полягала в тому, що перші два артефакти були переносними, а інші були встановленими стаціонарно.

У будівлях Ожеве-острів ця конструкція мала ширину 0,35 м, висоту близько 0,06 м, повна довжина не встановлена, її фрагменти було розтягнуто на відстань 6 м. Чітко зберігся лише кут конструкції. Вказаний об'єкт був пофарбований у червоний колір, розташовувався ліворуч від входу, вздовж довгого боку будівлі, ближче до торцевого боку. Розташування та вигляд «гральної дошки» близький до подіуму в спорудах томашівської групи. На ній було 4 ряди овальних заглиблень 0,02–0,03 м глибиною, діаметром 0,03×0,04 м.

На поселенні Волошкове 6 (Горби) цей об'єкт було виявлено в торці площадки, вздовж правого боку від входу. Він зберігся фрагментарно, було знайдено лише край конструкції, на яку нанесено два ряди заглиблень квадратної форми розмірами 0,01×0,01 м, глибиною 5 мм (Черновол 2018а).

На поселенні Кам'янець-Подільський Площа Польський ринок в ямі у ливарній майстерні було виявлено предмет, який також можна інтерпретувати як «гральну дошку». Проте, він мав дещо інший вигляд, ніж вищеописані знахідки. Це були фрагменти глинобитної спіральної конструкції, шириною 0,06 м, висотою 0,04 м. Ця конструкція мала наскрізні отвори, які розташовувались на відстані близько 0,08–0,1 м один від одного (рис. 21г). Важко уявити, що ця конструкція була переносною, імовірно, вона була встановлена стаціонарно та з часом після тривалого використання зіпсувалась і була утилізована. Хоча аналогів цьому предмету в трипільській культурі немає, його можна розглядати як варіант певної гри.

Опосередковано на наявність цих конструкцій у трипільській культурі можуть вказувати фішки, які виявлені практично на всіх етапах її розвитку.

Можливо об'єкт, який було виявлено на площадці поселення Коновка та описаний вище як вівтар з орнаментом на поверхні, міг бути стаціонарною «гальною дошкою», оскільки, поруч з ним було виявлено близько 40 фішок з ієрархічними відмінностями (Рижов 2001). Опосередковано на користь цієї версії може слугувати гра калах, в якій задіяні 72 фішки. Не виключено, що частина фішок була втрачена.

Отже, ми маємо два варіанти виконання цієї конструкції – переносний та стаціонарний, а також два типи площин. До першого типу належить площа з рядами паралельних наколів. До другого типу – спіральна конструкція з наскрізними отворами.

Назва «гальна дошка» умовна, вірогідніше за все, ці предмети використовувалися в магічних практиках з метою гадання, впливу на майбутні події тощо.

2. 9. Орнаментация стін та вхідного отвору. До елементів інтер'єру, що становлять певне внутрішнє оздоблення будівель, потрібно віднести орнаменти на стінах, одвірку та підлозі у житловому приміщенні (рис. 19–19е; 20–20б).

На глиняних моделях відкритого та закритого типу збереглися орнаменти, які прикрашають модель як із зовнішнього, так і внутрішнього боку. На цих орнаментах постійно акцентували свою увагу дослідники, що вивчали цю проблематику, зокрема, В. Є. Козловська, Т. С. Пассек, С. О. Гусев, О. О. Якубенко та інші.

Було встановлено, що на глиняних моделях закритого типу переважно передано орнамент архітектурних деталей споруди, стін, даху тощо. Проте, моделі з поселень Окопи та Бернашівка I ззовні прикрашені в стилі орнаментации керамічного посуду цього періоду. Так само орнаментовано модель етапу ВІІ з поселення Ворошилівка (Збеневич 1989; Гусев 1996). Звичайно, більший інтерес викликають моделі жител, які передають

внутрішній простір будівлі. Оскільки, якщо у моделях та житлах співпадає розташування та вигляд елементів інтер'єру, то і їхня орнаментация могла бути схожа. Щоправда, у розкопаних житлах зустрічаються лише фрагменти орнаментованих стін та підлоги.

Орнаментацию внутрішнього простору виявлено у глиняних моделях на поселеннях Володимирівка, Попудня, Сушківка та Черкасів Сад II. Однак, потрібно зауважити, що модель із Черкасового Саду також орнаментована в стилі, який притаманний керамічним комплексам цього часу. Вона була прикрашена 4 фестонами під вінцем (Патокова и др. 1989).

Модель з поселення Володимирівка була ззовні розписана поліхромним розписом, усередині – монохромним розписом. У даній ситуації власне цікавить тільки її внутрішній розпис. Розпис у ній був нанесений на підлогу вхідного та основного приміщення, стіни, вхід та вікно. Орнамент підлоги складався з двох доріжок у вигляді дугоподібних стрічок, які були спрямовані дугою до входу. Лінії дуг були згруповані в стрічки по п'ять ліній у кожній стрічці. П'ять стрічок знаходились у основному приміщенні та дві – у вхідному. Стіни були орнаментовані двома горизонтальними поясами, згрупованими у дві паралельними стрічки. У полях між стрічками були намальовані похилі лінії, що були згруповані у стрічки по п'ять-шість ліній у кожній. Одна така горизонтальна стрічка проходила біля основи стіни, інша під її верхом. Схожа орнаментация була нанесена з внутрішнього боку навколо вікна та навколо входу. Із зовнішнього боку вхідна стіна була розписана поліхромним розписом. У даному випадку розглядається тільки зовнішня торцева стіна від входу, оскільки вона може відноситись до облаштування вхідного приміщення будівлі та бути частиною його інтер'єру. На ній ліворуч та праворуч від входу нанесено по дві дугоподібні чорні лінії з білим облямуванням по краях. Вхідний отвір та поріг орнаментовані чорними трикутниками, також з білим облямуванням (Пассек 1938).

Ймовірно, що за таким принципом могли бути орнаментовані й стіни помешкань поселення Володимирівка. Т. С. Пассек вказувала, що склепіння

печі було орнаментоване заглибленими лініями та пофарбоване в білий, червоний та чорний кольори, однак малюнок цієї деталі нею не подано.

На моделі з поселення Попудня на стінах з внутрішнього боку було нанесено прокреслений орнамент із похилих ліній, згрупованих у горизонтальні трикутники (Козловська 1926, с. 33). На фрагменті вхідної частини моделі з Сушківки присутній орнамент у вигляді трикутників навколо входу. Трикутники заповнені паралельними лініями (Якубенко 1999, с. 98).

У житлах томашівської групи виявлено фрагменти штукатурки стін, пофарбованої в червоний колір, а по них були прокреслені паралельні дугоподібні лінії шириною близько 0,02 м. Фрагменти орнаментованих стін у томашівській групі знаходилися на поселенні Доброводи, житло № 4 (Круц и др. 2005) та Тальянки житла №№ 36, 40, 41, 45 (Круц и др. 2008а, 2013; Черновол 2008; Chernovol 2012).

У споруді поселення Доброводи була деталь ліпнини на стіні у вигляді округлої площини товщиною близько 0,015 м, по її краю йшло дві прокреслені паралельні лінії, що ймовірно були нанесені великим пальцем руки (рис. 19). Цю деталь орнаменту у споруді було виявлено на стіні, ліворуч від вівтаря.

Схожі елементи декору одвірка виявлено у будівлях № 40, 51 поселення Тальянки. Орнаменти на одвірку були виконані у вигляді трикутних зигзагоподібних прокреслених паралельних ліній, де в утворених полях зроблені продавлення пальцями у вигляді ямок. Така орнаментация у вигляді трикутників у місці входу в житлове приміщення певною мірою схожа з зображеннями на вищевказаних моделях. Подібний орнамент виявлено у будівлях №№ 36, 41 поселення Тальянки (рис. 19а–19г). У житлі № 41 це був блок глини з домішкою полови довжиною 0,45 м та шириною з одного кінця 0,07 м, а з іншого 0,16 м, у розрізі трикутний. На основі трикутника був відбиток дерев'яної дошки. У будівлі № 36 було нанесено прокреслений орнамент у вигляді зигзага, утвореного двома паралельними

лініями, зробленого пальцьовими вдавленнями. У центрі полів утворених трикутників зроблені пальцьові вдавлення у вигляді точок, ширина ліній і вдавлень складає 0,015 м. Орнамент було нанесено на невеликому виступі, зі зворотного його боку були відбитки дерева. У будівлі № 45 зберігся фрагмент одвірка з подібним орнаментом у вигляді зигзага з двох паралельних прокреслених ліній (рис. 19в). Таку саму конструкцію на поселенні Тальянки було виявлено на площадці № 51 у 2017 році (Корвін-Піотровський та ін. 2018).

Всі вказані деталі орнаменту у вигляді зигзага із трикутників у будівлях поселення Тальянки були виявлені у місці входу та пов'язані з орнаментацією одвірка, окрім орнаменту на площадці № 36. Фактично на глиняних моделях жител вхід орнаментовано саме таким чином. Відмінність лише в тому, що у глиняних моделях трикутники мають чорне забарвлення. Сліди фарби на орнаментах не виявлено, оскільки вона, імовірно, вигоріла при спаленні будівлі.

Орнамент підлоги виявлено у двох випадках, площадки №№ 34, 51 поселення Тальянки (рис. 20–20б) (Круц и др. 2008а; Корвін-Піотровський та ін. 2018). Цей орнамент мав вигляд двох паралельних дуг, загальна його композиція не відома. Орнаментовані фрагменти знаходилися у вхідному приміщенні будівлі. Вказані орнаменти мають певну відмінність, у першому випадку він був виконаний пальцями рук, подібний до канелюра, у другому – тонким гострим предметом. Подібні орнаменти були відображені на підлозі моделі житла з Володимирівки (Пассек 1938).

На етапі VI орнамент стіни було виявлено на площадці № 1 поселення Ожеве-острів. Це був фрагмент облицювання, пофарбований у червоний колір та прикрашений заглибленим орнаментом, подібним до канелюра. Стилїстика орнаменту абсолютно відповідала стилїстиці розпису кераміки, знайденої на цьому поселенні (рис. 19д) (Chernovol 2014).

Окрім заглиблених орнаментів на стінах, як показують розкопки поселення Небелівка, площадка B17, міг бути й мальований орнамент, хоча в

інших локально-хронологічних утвореннях він не виявлений. У цій самій будівлі знаходився декорований бортик із заглибленим орнаментом (Відейко и др. 2014, с. 114–116).

Орнамент на підлозі, окрім поселення Тальянки, виявлено в будівлі поселення Ріпниця I, проте, на відміну від вищевказаного поселення, він знаходився в центрі приміщення першого поверху. Це був антропоморфний візерунок розмірами 0,45×0,2 м, висотою 0,12–0,14 м. Як вказують В. О. Шумова та С. М. Рижов, у плані композиція мала вигляд двох рогоподібних виступів, між яким було контурне зображення обрисів голови й торса, подібне антропоморфній статуєтці. Поверхня зображення була залискована та покрита червоною фарбою (Шумова 2007, с. 119). На думку дослідників навколо цього зображення по його кутах були заглиблення від стовпчиків, отже, над ним міг бути навіс.

З нечисленних даних можемо стверджувати, що внутрішній простір трипільських будівель був орнаментований. Можливо, на ранніх етапах розвитку трипільської культури орнаменти у спорудах, як і орнаменти у глиняних моделях, були більш реалістичні. Проте з часом орнаментика стала схематичною та стандартизованою.

2.10. Синкретичні об'єкти та конструкції невизначеного призначення. До синкретичних об'єктів належать конструкції, які поєднують у собі господарсько-побутові та одночасно певні сакральні ознаки. Такі конструкції, переважно, знаходяться на першому поверсі споруди, в зоні господарської діяльності. Ці об'єкти було виявлено на площадці раннього трипілля, поселення Тимкове та поселення Чаплинка, етапу VII небелівської групи.

На першому поверсі споруди №2 поселення Тимкове було виявлено вимостку товщиною 0,05 м, виготовлену з глини без рослинних домішок, яка мала декорований бортик (рис. 23). Він був інтерпретований авторами розкопок як припічок (Бурдо, Відейко 1985, с. 80). Ця конструкція була виготовлена з домішкою полови, її висота становила 0,2 м, товщина, 0,1 м.

Цей бортик мав округлі отвори, на думку авторів – для посуду. Окрім того, ця конструкція була прикрашена рогоподібними виступами.

У торці першого поверху будівлі поселення Чаплинка знаходилася вимостка розмірами $1,15 \times 1,3$ м, по її кутах було виготовлено конусоподібні виступи (Овчинников 2010, с. 307). У цьому місці в інших спорудах небелівської групи були облаштовані підвищення господарського призначення. Відмінність цієї конструкції від інших полягала лише в тому, що вона декорована відповідним чином. Подібну конструкцію було виявлено на площадці № 1 поселення Ожеве-острів (рис. 24). Проте, вона знаходилася на другому поверхові будівлі (Chernovol 2014). Можливо, вона була частиною оздоблення гравельної дошки, яка була виявлена у цій будівлі. Подібну конструкцію в торці будівлі, яку розглядали як вівтар, було виявлено на площадці № 1 поселення Шкарівка (Цвек 1969). Проте, об'єкт з поселення Чаплинка знаходився на першому поверсі.

Загалом ми спостерігаємо конструкції, які мають господарське призначення, однак їхнє оформлення має певні сакральні моменти, зокрема рогоподібні та конічні виступи. Отже, ці конструкції слід вважати синкретичними, оскільки вони мають подвійне навантаження, господарсько-побутове та сакральне.

До вкрай рідкісних деталей інтер'єру відносяться заглиблення від стовпчиків у житловій камері. Ці стовпові отвори не пронизували підлогу платформи наскрізь, а були начебто в неї вмонтовані. Такі об'єкти було виявлено лише в житлових приміщеннях томашівської групи, в житлі № 35 поселення Тальянки та житлі № 8 поселення Тальне 2 (Круц и др. 2008b; Черновол та ін. 2007). Стовповий отвір діаметром 0,04 м будівлі № 35 поселення Тальянки знаходився в житловому приміщенні біля порогу. Поруч був виявлений конічний предмет, виготовлений з глини з домішкою половини (рис. 25). Зверху він був заокруглений, з одного боку у ньому було зроблено перехресний Т-подібний отвір. Розміри виявленого предмета становили: ширина у верхній площині – 0,09 м, довжина збереженої частини – 0,1 м,

діаметр верхньої частини – 0,06 м, нижньої – 0,05 м. Вертикальна частина Т-подібного отвору знизу мала в діаметрі 0,032 м, перпендикулярний йому отвір у діаметрі становив 0,02 м. У порожнині зберігся відбиток затесаного кілочка. Оскільки цей предмет було виявлено поруч зі стовповим отвором у підлозі, можна припустити, що ця глиняна конструкція являлася навершям стовпчика, що був вмонтований до неї. На площадці № 8 поселення Тальне 2 схожий отвір діаметром 0,1 м було виявлено в подіумі праворуч від вівтаря (Черновол та ін. 2007). Оскільки площадка не розбиралась і була законсервована, деталей інтер'єру, які можна було б пов'язати зі стовповим отвором, виявлено не було. Поки що визначити функціональне застосування виявлених об'єктів важко. Навіть якщо знайдено лише два таких об'єкти у вигляді стовпових заглиблень у підлозі, призначення їх може бути різним. Однак, для віднесення їх до елементів як господарського, так і сакрального призначення недостатньо інформації.

2. 8. Рухомі елементи інтер'єру. До рухомих елементів інтер'єру можна віднести весь набір знахідок, виявлених у будівлі, зокрема розташування кераміки, виробничого інвентарю, зернотерки (описано вище), місця розщепленню кременю тощо. Проте, це потребує окремого дослідження та, можливо, більшої бази даних, що дозволило б провести порівняння між різними локально-хронологічними утвореннями трипільської культури. Тому ця категорія матеріалу розглядається опосередковано.

У томашівській групі було простежено розташування в будівлі лише окремих груп посуду, кубків (Chernovol 2012) та піфосів (Шумова 1988). Якщо для порівняння взяти інші локальні групи, які найближче споріднені з томашівською, наприклад, небелівську та петренську, то ми побачимо, що порівняння за цими категоріями знахідок між ними провести неможливо.

Піфоси мали виключно господарське призначення – збереження сипучих їстівних припасів, проте, вони виявлені не в кожній споруді томашівської локальної групи. У цій групі піфоси мали грушоподібну форму, виконані з добавкою рослинних домішок в глиняному тісті, прикрашені

заглибленим орнаментом. В інших локально-хронологічних утвореннях піфоси зустрічаються лише в поодиноких випадках. Наприклад, у петренській групі ця категорія посуду мала ступкоподібну форму (Черновол та ін. 2009; Черновол 2013). На етапі VI поселення Ожеве-Острів фрагменти піфоса було виявлено лише на площадці № 1. З огляду на склад глиняного тіста, з якого вони були зроблені, зрозуміло, що їх не завжди можна виявити в будівлі (Шумова 1988).

Кубки в житлах томашівської групи концентрувалися переважно поблизу вівтарів та у вхідній частині житла (табл. 3). Однак, достеменно невідомо їхнє призначення. Можливо вони були залишені в споруді навмисно в ритуальних цілях, як ознака, що вказувала на соціальний статус мешканців, які в ній проживали.

За рухомий елемент інтер'єру можна прийняти скупчення відтяжок до ткацького верстата, які вказують на місце його розташування в споруді. У томашівській групі верстати здебільшого були розташовані поблизу торцевих стін будівлі першого поверху. Всього залишки ткацького виробництва були виявлені в 17 будівлях поселення Тальянки. В 11 випадках вони знаходилися поблизу сіней, а в 6 випадках – поблизу вівтаря. В одному випадку, у споруді № 13 цього поселення, в центральній частині першого поверху було виявлено 30 відтяжок (Круц, Рыжов, Клочко 1986). Однак, оскільки певна частина грузил була розміщена поверх платформи, склалося враження, що на перший поверх вони потрапили під час її падіння. Отже, у такому разі ткацький верстат, вірогідніше, знаходився на другому поверсі. Окрім будівлі поселення Чичиркозівка, де грузила знаходились на першому поверсі практично по центру приміщення (Круц и др. 1984). У петренській групі – площадка № 8 поселення Бернашівка II, верстат знаходився на першому поверсі по центру споруди (Черновол 2013). У косенівській групі на площадці № 2-4 він був розташований у житловому приміщенні другого поверху, навпроти печі, фактично по центру будівлі (Бузян, Якубенко 1990).

Розміщення верстата поблизу торців будівель, ймовірно, було обумовлено кращою освітленістю цих ділянок житла, біля входу або поблизу вікна. Перенесення його вглиб будівлі могло бути пов'язано з зимовими порами року та опосередковано вказувати на те, коли була покинута будівля.

Серед виняткових знахідок, які не мають аналогів, – столик з будівлі № 3 поселення Волошкове 6 (Горби). Він знаходився на ґрунтовій підлозі по центру споруди, його розміри становили $0,7 \times 1$ м, висота 0,05 м. Ніжною слугував валик, який огинав його знизу по всьому периметру. З довгого боку у ньому був овальний виріз довжиною 0,2 м, під вирізом валик був відсутній. В основі його стільниці для жорсткості були вмонтовані прuti діаметром 0,01–0,015 м, вони щільно прилягали один до одного, не утворюючи плетива, яке характерне для стін (Черновол 2018а). Вказана конструкція отримала назву столик, оскільки була виявлена пласкою поверхнею догори, а валиком донизу, проте, якщо її перевернути, то ми отримаємо переносне «корито» з висотою бортика 0,05 м. Призначення конструкції невідоме, але оскільки вона була знайдена в господарській споруді, вірогідно, її застосування було відповідним.

Даних про стільці чи столи в будівлях трипільської культури в нас відсутні. З огляду на нерухомі елементи інтер'єру, які підвищуються над рівнем підлоги на висоту в середньому 0,2 м, у стільцях та столах не було потреби, хоча ми і маємо такі моделі. Мешканці будівлі працювали біля об'єктів навприсядки чи навпочіпки. Висота столика з площадки № 3 поселення Волошкове 6 (Горби) становить лише 0,05 м.

Залишається відкритим питання щодо розміщення кераміки у будівлі: коли при розкопках виявлено велику кількість розвалів в одному місці – чи були на стінах полиці для її зберігання. Можна лише припустити, що посуд був підвішений мотузками до стелі. Подібні реконструкції робив Б. С. Жураківський стосовно транспортування вантажу на великі відстані, де посудина підвішувалася до палиці і два носії могли переміщати в ній певний вантаж (Жураківський 2006). Можливо подібним чином і розвішувались

горщики під стелею. За етнографічними даними так само у будинках ірокезів під стелею підвішували снопи злакових (Морган 1934).

Висновок до розділу. У розділі розглянуто елементи господарсько-побутового та сакрального призначення та опосередковано рухомі елементи інтер'єру. Описано їхні морфологічні ознаки, склад глини, який притаманний тій чи іншій конструкції, визначено місце розташування в будівлі. За основу в характеристиці елементів інтер'єру взято об'єкти з поселення томашівської локальної групи, зроблено порівняння з подібними об'єктами в інших локально-хронологічних утвореннях. Відмінність у розташуванні елементів інтер'єру простежується лише на ранньому етапі розвитку трипільської культури.

До елементів господарсько-побутового призначення, які розташовувались на другому поверсі віднесено піч та припічок. Піч призначалась для обігріву помешкання та приготування в ній страв, припічок, вірогідно, для розміщення посуду, який безпосередньо був задіяний у готуванні. «Корито» з зернотеркою в томашівській групі, в інших локально-хронологічних утвореннях могла бути вимостка, які знаходилися навпроти печі, вірогідно слугували для приготування їжі. Також у будівлі знаходився подіум, на якому було розміщено посуд. На першому поверсі споруди могли бути різні варіанти вимосток або «корит», призначення яких повністю не визначене. Висловлено припущення, що це могли бути робочі місця, відкриті вогнища для обігріву в зимовий час та освітлення приміщення під час виконання господарських робіт. Окремі об'єкти, що розміщені на вірогідній межі двох приміщень першого поверху, також розглянуті як пороги.

До об'єктів сакрального призначення віднесено вівтарі та об'єкти, які були розташовані в торці житлового приміщення. Однак, вівтарі в окремих будівлях могли знаходитись і у вхідній частині. Об'єктом сакрального призначення можна вважати поріг другого поверху, який знаходився на межі житлового приміщення та «зовнішнього світу». До сакральних елементів

інтер'єру також можна віднести фрагменти розпису стін, підлоги та вхідного отвору. Окрім того, до елементів сакрального призначення запропоновано віднести «гральні дошки».

На окремих площадках виявлено елементи невстановленого походження та призначення. Їх запропоновано вважати синкретичними конструкціями, які поєднують у собі ознаки господарсько-побутового та сакрального призначення.

Рухомі елементи інтер'єру розглянуто опосередковано. Серед них детальніше розглянуто розташування зернотерок на площадках поселення Тальянки. Побіжно – розташування ткацьких верстатів у будівлях різних локально-хронологічних утвореннях. На прикладі поселення Тальянки розглянуто розміщення на площадці кубків та посуду малих форм.

Розділ 3. Варіанти будівель трипільської культури

Варіанти будівель трипільської культури розглянуто окремо за відмінностями інтер'єру на другому та першому поверхах. Пропонується розглянути розташування елементів інтер'єру на другому поверсі будівлі, зверху платформи, та, зокрема, – розташування елементів на першому поверсі, під платформою. У розділі розглянуто двоповерхові будівлі.

Розглянувши розташування елементів інтер'єру на площадках трипільської культури, можна стверджувати, що будівлі за ознаками другого поверху були стандартизовані. У зв'язку з цим було запропоновано виділити окремі варіанти фактично за незначними відмінностями. Основним елементом інтер'єру виступає піч, яка завжди знаходиться праворуч від входу в житлове приміщення. Інші елементи інтер'єру, такі як віттар, подіум, різновиди прибудови тощо є ситуативними і виступають ознакою іншого варіанту будівлі.

У виділенні варіантів споруд за елементами інтер'єру другого поверху закладено хронологічну послідовність.

Ранжування споруд проведено за розмірами корисної площі.

Запропоновано розділити будівлі за наявністю елементів інтер'єру першого поверху на дві групи – А і В. До групи А належать будівлі, в яких інтер'єр першого поверху відсутній. До групи В належать будівлі з елементами інтер'єру на першому поверсі. Будівлі лише з ямами на першому поверсі віднесено до варіанту А.

3.1. Варіанти другого поверху. Інтер'єр у спорудах раннього етапу розвитку культури зберігся зрідка, проте, можна запропонувати кілька варіантів будівель для цього часу.

Перший варіант (рис. 26) – це будівлі з вимосткою вздовж довгого боку, яка знаходилася праворуч від входу. Вказана вимостка інтерпретувалася як місце розташування печі або відкритого вогнища. З протилежного боку, навпроти неї, в деяких випадках виявлено ще одну

подібну вимостку, яка морфологічно не відрізнялася від попередньої. Проте, вона мала значно менші розміри. Беручи за основу розташування об'єктів інтер'єру в будівлях на інших етапах розвитку трипільської культури, перша вимостка, яка розташована праворуч від входу, являє собою піч, друга, відповідно, робоче місце, що розташоване навпроти печі. До цього варіанту слід віднести площадки поселення Бернашівка I №№ 8, 10, 11, 13, 15, площадку № 4 поселення Ленківці і площадку № 3 поселення Сабатинівка II (Черниш 1959; Макаревич 1960; Черновол 2016). Відмінність від будівель наступних етапів розвитку культури полягала лише в тому, що вірогідна піч розташовувалася за два метри від торцевої стіни, отже була віддалена від місця входу в житлове приміщення.

Другий варіант (рис. 26) – це будівлі, в яких виявлено ще по одній вимостці у правому відносно входу дальньому куті будівлі. До таких належать площадка № 4 поселення Ленківці та площадка № 3 Сабатинівка II (Черниш 1959; Макаревич 1960). За запропонованою схемою, об'єкт, виявлений у торці будівлі, слід вважати вівтарем. Отже, ми маємо ще один варіант будівлі, але вже з елементами інтер'єру сакрального призначення. Об'єкт на площадці № 3 поселення Сабатинівка II М. Л. Макаревич інтерпретував, як стільчик-троник, однак, дані польової документації не підкріплюють це твердження (Макаревич 1960). Проте, імовірно, можна виділити ще один варіант споруд з вимостками в торці будівлі, які могли мати сакральне призначення.

Однак, наявність вівтарів у житлах періоду раннього трипілля залишається під запитанням.

До третього варіанту належать будівлі з вимосткою по центру приміщення (рис. 26). Зокрема, до таких належать площадка № 2 поселення Тимкове (Бурдо, Відейко 1985 с. 78). Проте, в польовій документації дані про об'єкт відсутні (Бурдо 1981), можливо, автор переосмислив роботи польових досліджень. Кам'яну вимостку із річкового плаского каміння в центрі площадки № 2 поселення Белелуя I. Т. Кочкін вважав за вогнище (Кочкин

1987). Подібне оформлення вогнища виявлено на площадці № 11 поселення Бернашівка I, різниця лише в місці його розташування (Черновол 2016). Отже, третій варіант представлений лише однією будівлею з поселення Тимкове, можливо, ще спорудою з поселенням Белелуя етапу VI/II.

Можна було б виділити ще один варіант будівлі – ті, що не мають жодних елементів інтер'єру на рівні житлового простору. Такі споруди виявлено як у ранньому трипіллі, так і впродовж усіх наступних етапів розвитку культури. Ці будівлі спочатку вважалися господарськими (Пассек 1940b; Круц 1987), однак аналіз виявленого матеріалу на цих площадках вказує на те, що він не відрізняється від споруд з інтер'єром. Тож їх було віднесено до споруд житлового призначення. Вважати їх окремим варіантом площадок було запропоновано лише для томашівської групи, оскільки, площадки без інтер'єру для цієї групи здебільшого є винятком (Chernovol 2012). Відсутність інтер'єру могла бути викликана рядом причин: інтер'єр міг не зберегтися через низькі температурні режими горіння будівлі, міг бути зруйнований, міг бути не виявлений дослідником, чи об'єкти були в такому стані, що через погану збереженість неможливо було встановити їхнє призначення.

Розподіл жител раннього періоду на окремі приміщення вкрай важко визначити, оскільки відсутні основні ознаки поділу – поріг, сліди перегородки, піч, яка розташована в глибині приміщення, а не відразу біля входу. Хоча, в двох випадках і було виявлено конструкцію, морфологічно подібну до порогу, площадки №№ 13, 15 поселення Бернашівка I (Черновол 2016), її функціональне призначення доведено не було. Якщо прийняти ці конструкції за поріг, то в одному випадку вхід до житлової частини знаходився з короткого боку будівлі, через вхідне приміщення, це площадка № 15, яка відповідає класичним уявленням про облаштування житлового простору. В іншому випадку, судячи з розташування порогу, вхід до споруди знаходився скраю довгої стіни будівлі, що не має аналогів серед інших споруд трипільської культури.

Отже, наразі фактично ми маємо три варіанти житлових споруд, які належать до раннього трипілля.

Достатньо репрезентативною вибіркою слід вважати споруди етапу VI у Середньому Подністров'ї. На цьому етапі розвитку культури піч у споруді була перенесена безпосередньо до входу в житлове приміщення, в зв'язку з чим з'явилися нові варіанти будівель трипільської культури.

Четвертий варіант – площадки №№ 1, 2 поселення Глибочок Тернопільської області (рис. 26; табл. 1), на яких у житловому приміщенні знаходилася лише піч та робоче місце навпроти неї (Сохацький 1992; Черновол, Сохацький 2010). Цьому варіанту за організацією житлового простору близькі будівлі першого варіанту раннього трипілля. Відмінність полягає лише в місці розташування печі та робочого місця навпроти неї.

П'ятий варіант – площадка № 3 поселення Глибочок Тернопільської обл. етапу VI (рис. 26; табл. 1), імовірно, вона мала дві печі, які були розташовані праворуч від входу – одна відразу біля входу, інша – в глибині приміщення (Сохацький 1995; Черновол, Сохацький 2010). Потреба у додатковій печі могла бути викликана великою площею житлового приміщення – 166 м². Однієї печі, можливо, було недостатньо для обігріву цього приміщення.

У спорудах поселення Глибочок простежена ще одна закономірність – їхня вхідна частина будівлі складає 0,4 площі від загального розміру житла, інша 0,6 площі становить житлову частину (Черновол, Сохацький 2010).

Площадка № 1 цього поселення, розмір якої становив 10×6,8 м, тобто 68 м²; мала сіни розміром 4×6,8 м, тобто 27,2 м²; житлове приміщення – 6×6,8 м, тобто 40,8 м².

Площадка № 2: її розмір складав 21×9 м, тобто 189 м², сіни мали розмір 8×9 м – 72 м², житлове приміщення – 13×9 м – 118 м².

Площадка № 3: розмір – 26×11 м², 286 м², сіни – 10×11 м, 110 м², житлове приміщення – 16×11 м, 166 м².

Проте на поселенні Глибочок досліджено лише 3 площадки, що недостатньо для остаточних висновків. Цим самим параметрам відповідає співвідношення розмірів житлового та вхідного приміщення у спорудах поселення Ожеве-острів (Chernovol 2014). Для інших споруд етапу VI простежити закономірності у співвідношенні розмірів вхідного та житлового приміщення не вдалося.

Для порівняння, розміри вхідної частини будівлі томашівської групи за даними поселення Тальянки коливаються в межах 3–4 м у довжину, незалежно від розміру будівлі. Площадки №№ 8; 11 поселення Тальянки, мали довжину вхідного приміщення 5 м, що можна вважати винятком (табл. 1).

Шостий варіант – площадка поселення Поливанів Яр III (рис. 26; табл. 1), на якій у торці споруди знаходилась, імовірно, прямокутна конструкція, що інтерпретована як вівтар. У жодній споруді етапу VI та раннього трипілья подібного об'єкта виявлено не було (Пассек 1961, с. 106–116; Попова 2003, с. 16).

Сьомий варіант – площадки поселення Ожеве-острів, в яких на місці розташування вівтаря були встановлені стаціонарні посудини (Chernovol 2014) (рис. 26а; табл. 1). Подібні об'єкти не виявлено в жодній споруді як ранішого, так і наступних періодів існування культури.

Восьмий варіант – на поселенні Ожеве-острів можна виділити ще один варіант будівель – площадки №№ 1, 3 (Chernovol 2014). У них окрім стаціонарних посудин в торці споруди були гральні дошки (рис. 26а; табл. 1). Вони розташовувалися ліворуч від входу, ближче до торця, вздовж довгого боку споруди. В будівлях томашівської групи на цьому місці було розташовано подіум.

На площадках поселення Василівка етапу VI інтер'єру зверху платформи виявлено не було (Шумова 1994; Shumova 2004).

У спорудах поселення Незвисько етапу VI було виявлено елементи інтер'єру, в основу яких було закладене каміння (Черныш 1962). Проте,

невідомо до якого поверху будівлі вони належали. Це в цілому не дозволяє виділити їх в окремий варіант будівель, хоча відмінність від інших споруд цього періоду в облаштуванні об'єктів інтер'єру очевидна. Подібний конструктивний прийом також зафіксовано в будівлях пізнішого часу, проте на інших поселеннях етапу VI у жодному випадку такого не було виявлено. Вірогідно, цей прийом був характерний тільки для жител цього поселення, чи для певної групи поселень, однак для останнього припущення недостатньо даних.

Площадки етапу VI/II заліщицької групи, поселення Кліщів, східного трипілля, важко розподілити на окремі варіанти. На площадках поселення Русанівці також відсутні елементи інтер'єру (Овчинников, Погорілець 2011, 2012). Проте, вірогідно, подібна варіативність була. Яскравим доказом того може слугувати площадка № 5 поселення Шкарівка, яка за описом відрізняється від інших будівель, як цього поселення, так і інших площадок цього періоду. На цій площадці було виявлено об'єкти вздовж довгих сторін та в торці споруди. На думку О. В. Цвек, ця будівля мала сакральне призначення та інтерпретувалася як святилище (Цвек 1993). Однак, виявлені на ній конструкції можна розглядати як об'єкти господарського призначення і лише прямокутну конструкцію в торці споруди можна вважати вівтарем. Окрім того, в звіті автор розкопок впевнено вказує лише на два підвищення квадратної форми (Цвек 1972). Одне з підвищень, яке знаходилося вздовж довгого боку будівлі, було зруйноване та не підлягало реконструкції. Опис інших елементів інтер'єру, які з'являються надалі в реконструкціях, у звіті відсутні (Цвек 1972).

Отже, площадку № 5 поселення Шкарівка можна віднести або до окремого дев'ятого варіанту – споруда з двома вівтарями, або до шостого варіанту – споруда з вівтарем в торці, а другий вівтар розглядати як робоче місце.

Для етапу VII найбільш репрезентативною є вибірка площадок небелівської локальної групи. Споруди цієї групи переважно відносяться до

шостого варіанту, однак їх можна розподілити на два підваріанти. До першого підваріанту віднесено площадки поселення Піщана. У них на відміну від інших площадок цієї групи та загалом культури, підлога житлового приміщення зроблена з глини без рослинних домішок (Черновол 2012). Вірогідно, саме тому округлі вівтарі у споруді навпаки були виготовлені із глини з домішкою полови. До другого підваріанту віднесено всі інші будівлі з вівтарями, які були виявлені у цій групі. Зокрема, це будівлі поселення Небелівка, в яких вівтарі мали хрестоподібну форму (Видейко и др. 2014). Їхня відмінність полягає в тому, що міжповерхове перекриття було зроблено з домішкою полови, а вівтарі навпаки – з глини без рослинних домішок, що характерно для більшості споруд трипільської культури. Отже, різниця між площадками полягала лише у формі вівтарів та складі глиняної маси.

Окрім споруд шостого варіанту, в цій локальній групі виявлено будівлі четвертого варіанту, зокрема, до них належать площадка поселення Чаплинка та житлові споруди поселення Небелівка.

Десятий варіант – площадка № 2 поселення Піщана, яка мала прибудову (рис. 26а; табл. 1). Це були залишки накриття, що знаходилося перед входом до будівлі. Перед вхідним приміщенням на відстані 0,4 м ґрунт був підмащений тонким шаром глини на площі 3×4 м. Зверху цієї ділянки, шар підмазки перекривали спорадичні шари глини з рослинними домішками. Їх було інтерпретовано як залишки прибудови чи накриття, що знаходилося перед входом до будівлі (Черновол, Рижов 2005; Черновол 2012). До цього ж варіанту можна віднести площадку № 2 поселення Коломийщина II, якщо за місцем печі на площадці вважати лакуну прямокутної форми в квадратах 7–9 (ЕП) (рис. 1г). Отже, житлове приміщення мало розміри 12×6 м, вхідне приміщення 6×6 м, прибудова 9×6 м (Пассек 1949, с. 58).

Одинадцятий варіант – площадка № 2 поселення Колодисте II (рис. 26а; табл. 1). На цій площадці було виявлено подіум, який простягався на всю довжину будівлі. Вірогідно, у неї було відсутнє вхідне приміщення.

Вхід до споруди, зокрема на другий поверх, на думку С. М. Рижова, знаходився з торця будівлі, через округлий лаз, облаштований у міжповерховому перекритті (Рижов, Шумова, Черновол 2005). Відсутність вхідного приміщення могла бути обумовлена високою щільністю забудови на даній ділянці цього поселення. Тому будівничі, імовірно, відмовилися від будівництва сіней та зробили вхід до житлової частини не з двору, а з рівня першого поверху будівлі, чим зменшили її площу, при цьому зберігши загальну житлову площу будівлі, придатну для проживання у ній її мешканців.

Площадки поселення Глибочок небелівської групи та площадка № 1 поселення Колодисте II без інтер'єру. Площадки поселення Незаможник цього періоду переважно не мали інтер'єру, окрім однієї, яка належить до четвертого варіанту (Овчинников 2001–2002).

Площадки поселення Володимирівка за публікаціями можна віднести до шостого варіанту. Проте, площадки №№ 1; 2 цього поселення віднесено до дев'ятого варіанту (Пассек, Кричевский 1946).

Площадки поселення коломийщинської групи етапу VII/CI за даними поселення Ріпниця I відносяться до четвертого варіанту, окрім однієї будівлі, площадки № 1 цього поселення, яку треба віднести до наступного варіанту.

Дванадцятий варіант будівель трипільської культури, особливістю якого є подіум вздовж перегородки між приміщеннями (рис. 26б; табл. 1) (Рижов 2002). У будівлі вздовж перегородки, яка розподіляє споруду на приміщення, знаходився подіум, інших елементів інтер'єру у ній виявлено не було. Подібне розміщення подіуму в інших будівлях трипільської культури невідоме. Можливо, таке розміщення подіуму є винятком, раціонального пояснення цьому немає.

Етап CI розглянуто на прикладі томашівської групи. Ступінь дослідження площадок шипенецької, бадражської, петренської, чечельницької, косенівської групи етапів VII/CI та CI не дозволяє виділити серед них окремі варіанти будівель. У більшості випадків при розкопках

площадок цих етапів інтер'єру виявлено не було або кількість досліджених площадок вкрай мала. Споруди косенівської групи, поселення Косенівка та шипенецької, поселення Незвисько, мали об'єкти праворуч від входу, що відповідає розміщенню печей у споруді, тому їх можна віднести до четвертого варіанту. Наявність вівтарів у споруді не встановлено. Об'єкти у будівлях чечельницької групи не підлягають інтерпретації. Однак, при аналізі джерел, орнаментований об'єкт з площадки поселення Кирилівка міг бути вівтарем (Патокова и др. 1989). Отже, споруди цієї групи можна віднести до шостого варіанту. Те саме опосередковано підтверджує глиняна модель відкритого типу із цієї групи (Патокова и др. 1989). Хоча, зауважимо, що в споруді поселення Чечельник вівтаря виявлено не було (Косаківський 1993).

Для томашівської локальної групи було запропоновано 4 варіанти площадок житлового призначення (Chernovol 2012). Критичний аналіз джерел дозволяє стверджувати, що переважна більшість виявлених споруд томашівської групи є однотипними спорудами зі стандартним набором деталей інтер'єру. Варіанти споруд, запропоновані виключно для томашівської групи, перегукуються з варіантами споруд, запропонованими для культури в цілому.

Відмінність від споруд попередніх етапів розвитку культури полягає лише в наявності подіуму. Хоча такий вперше з'являється на площадці № 2, поселення Колодисте II, небелівської групи етапу VII, що відноситься до одинадцятого варіанту будівель трипільської культури. Однак, ця площадка виглядає як виняток. Вівтар і подіум на площадках томашівської групи стають обов'язковими елементами інтер'єру житлової будівлі.

У зв'язку з появою у будівлях таких обов'язкових елементів інтер'єру, ці будівлі можна віднести до окремого тринадцятого варіанту споруд трипільської культури (рис. 26б; табл. 1).

До підваріанту тринадцятого варіанту віднесено площадки №№ 1, 2 поселення Зелена Діброва, в яких не було виявлено вівтарів, проте був

подіум, що характерно для інших будівель томашівської групи (Овчинников, Черновол 2001; Овчинников 2014), (рис. 26б; табл. 1). Подібні площадки траплялись і на поселенні Тальянки (табл. 1), проте, відсутність вівтаря на цьому поселенні пов'язувалася з поганою збереженістю площадки. Невідомо, чи для споруд поселення Зелена Діброва подібна ситуація є винятком, чи ознакою споруд всього поселення, оскільки на цьому поселенні досліджено лише дві площадки.

Чотирнадцятий варіант (рис. 26б; табл. 1) – площадки з прибудовою, де прибудова виступала частиною платформи. Для прикладу взято площадку № 40 поселення Тальянки (Круц и др. 2008а). Прибудова була зроблена до вхідного боку в будівлю, її розміри становили 5×5,4 м. На другому поверсі тут був виявлений об'єкт, що за своїми зовнішніми ознаками схожий на черинь печі в житловому приміщенні. Він був виготовлений з глини без рослинних домішок, мав розміри 1×1 м, завтовшки 0,25 м. Розташований, як і піч, у житловому приміщенні, з того самого боку, вздовж довгої сторони будівлі. Подібна за конструкцією і площадка № 47 (Круц и др. 2013). Розміри прибудови становили 4×4 м, таких самих розмірів було вхідне приміщення. Жодного об'єкту у прибудові цієї площадки виявлено не було.

На площадці № 40 шар обмазки прибудови від шару обмазки вхідного приміщення відрізнявся лише завалом стін у вхідному приміщенні. Жодних слідів, які б підтверджували, що прибудова була окремим приміщенням, виявлено не було. Фактично прибудову на площадці № 40 можна було б вважати продовженням вхідного приміщення, яке б тоді мало довжину 12 м, довжина житлового приміщення при цьому становила 8 м.

Окрім того, на думку авторів розкопок, вказана прибудова мала господарське призначення. У разі якщо це прибудова, і вона є окремим приміщенням, то чому слід вважати її господарською за призначенням, а не житловою? Адже жодних слідів, які вказують на господарське призначення цієї конструкції виявлено не було. Навпаки, виявлено конструкцію, аналогічну печі, що може вказувати на житлове призначення приміщення.

Проте, надалі виникає питання, де був вхід до споруди: з боку сіней чи з торця будівлі. Якщо піч завжди праворуч від входу, то вхід був з торця будівлі. Тоді прибудову слід вважати прохідною кімнатою до приміщення, яке було спочатку сіньми, та вело далі, до наступного житлового приміщення з усіма його атрибутами: подіумом, вівтарем, піччю тощо. Якщо вхід був збоку, вздовж довгого боку будівлі, то піч у прибудові повинна була знаходитись праворуч від входу в приміщення. Ці питання потребують подальших досліджень. Проте, ми маємо варіант споруди з великим вхідним приміщенням, що перевищує за розмірами житлове приміщення. Його можна інтерпретувати як окрему кімнату, яке є прибудовою до основної споруди.

До цієї групи жител можна віднести будівлі №№ 33; 41, які виявлені на поселенні Тальянки (Круц и др. 2005, 2008а). У цих спорудах перед вхідним приміщенням було виявлено завал конструкцій, який за складом глини морфологічно був схожий до печей. Поруч з ними знаходилися фрагменти платформи. Вони були проінтерпретовані як вимостки перед площадками, хоча мали яскраві відмінності від останніх. Зокрема, було простежено, що вони утворилися в результаті падіння, а не намащені на ґрунт. Окрім того, товщина цих фрагментів становила близько 10 см.

Не виключено, що це були залишки прибудови, подібної до конструкції на площадці № 40. Однак, температурні режими були недостатні для випалу платформи, тому збереглася лише конструкція, яка знаходилась у приміщенні. Характерно, що у прибудові площадки № 40 сліди горіння та відповідно температурні режими були нижчі ніж у сінях та житловому приміщенні.

Площадка з прибудовою з торцевого боку, яка відповідає варіанту десять, була виявлена на поселенні Піщана, площадка № 2 (Черновол 2012). Однак, прибудова у неї не була частиною платформи. Це було не продовження будівлі, яке виникло впродовж її існування з метою розширення житлового чи господарського простору, а певна конструктивна особливість самої будівлі. У цьому і полягає відмінність цих варіантів.

До споруд, які мали прибудови, на думку авторів розкопок, відносилися будівля № 2-4 поселення Косенівка (Бузян, Якубенко 1990) та споруда № 3 поселення Глибочок етапу VI (Сохацький 1992). Однак, ці твердження нічим не аргументовані, окрім розмірів самих площадок. Автори припускали, що довжина площадок, у яких вона становить близько 30 м, мусить мати прибудову.

До дев'ятого варіанту будівель трипільської культури віднесені площадки з більшою кількістю об'єктів сакрального призначення (рис. 26а; табл. 1). За всіма ознаками, крім наявності додаткових об'єктів культового призначення, такі будівлі не відрізняються від звичайних житлово-господарських комплексів. У томашівській групі до цього варіанту віднесено площадки №№ 6; 14; 26 поселення Тальянки (Круц, Рыжов, Шумова 1983; Круц, Рыжов, Клочко 1986, Круц и др. 1999). У першому випадку ще один вівтар розташований у вхідному приміщенні, в інших випадках обидва вівтарі було розташований в житловому приміщенні. Отже, дві останні будівлі можна віднести до підваріанту дев'ятого варіанту. Проте, виникає питання, чи слід вважати ці об'єкти вівтарями. Не виникає сумніву, що ці конструкції мали сакральне значення, оскільки на їхній поверхні було виявлено орнамент, хоча, їхнє застосування могло бути різноманітним. Зокрема, було встановлено, що на площадках №№ 14, 26, ці об'єкти існували впродовж короткого проміжку часу та, імовірно, пов'язані з покиданням будівлі. Вони були виготовлені з глини з домішкою полови, як і конструктивні елементи площадки, не мали ознак ремонту, що свідчить про їхнє нетривале існування. Всі ж інші вівтарі були встановлені у споруду в момент її будівництва та функціонували впродовж її існування.

П'ятнадцятий варіант представлений однією спорудою з поселення Майданецьке – комплексом «М» (рис. 26б). На цій площадці подіум огинав по периметру майже всю площу житлового приміщення, крім входу та місця розташування печі (Шмаглий, Відейко 1985; Відейко 2005а; Відейко, Терпиловський, Петрашенко 2005). У цій будівлі був відсутній вівтар, що є

не типовим для площадок цієї групи. Проте останній міг бути настільки зруйнованим, що не підлягав ідентифікації.

На більшості площадок етапу СІІ інтер'єр відсутній. Проте, ми маємо дві споруди бринзенської групи поселень Слобідка Західна та Волошкое 6 (Горби) (Мовша 1979; Черновол 2017). Різниця в них полягає в наявності та відсутності вівтаря. На площадці № 1 поселення Волошкове 6 (Горби) навпроти печі знаходилося «корито», ще одне «корито» на місці припічного підвищення, а також поріг, який розподіляв простір другого поверху на окремі приміщення (Черновол 2018а). Фактично ми спостерігаємо всі ті ознаки, які притаманні томашівській споруді, окрім наявності вівтаря. Отже, площадку з поселення Волошкове 6 (Горби) віднесено до четвертого варіанту, а площадку Слобідка Західна – до шостого варіанту. В інших будівлях етапу СІІ інтер'єр не зберігся. Проте, на площадці поселення Волошкове 6 (Горби) у перевідкладеному стані було виявлено фрагмент стаціонарної гральної дошки. Отже, якщо ця деталь інтер'єру походить з цієї площадки, її слід віднести до восьмого варіанту (табл. 4).

На останньому етапі існування культури трипільське населення, імовірно, відмовилося від ритуального спалення своїх осель або при спаленні не застосовувало допоміжне паливо. Від споруд археологічно залишаються тільки темні плями на ґрунті та окремі редуковані фрагменти обмазки.

Загалом, на сьогодні відомо п'ятнадцять варіантів споруд трипільської культури. Однак, перші три варіанти зустрічаються винятково на ранньому етапі її розвитку. Варіанти чотири та шість з'являються на етапі VI та продовжують існувати до етапу СІІ. Інші запропоновані варіанти мають незначні відхилення, які притаманні тому чи іншому етапу розвитку культури. Організація та розміщення у будівлях елементів інтер'єру практично незмінна з етапу VI розвитку культури. Основна відмінність полягає лише у наявності вівтарів на площадках, проте, не всі локальні групи досліджені настільки, щоб дати остаточну відповідь на це питання.

Висока ступінь стандартизації трипільських будівель, ймовірно, була обумовлена тим, що будівництво споруд було колективним видом трудової діяльності. Не слід виключати й існування ряду табу, що не дозволяли відхилятися від прийнятих норм і правил. Певні індивідуальні елементи, ймовірно, могли з'явитися у випадку сімейного або індивідуального будівництва, в процесі функціонування будівлі чи з якихось суто раціональних причин. Наприклад, на глиняних моделях жител відкритого типу зображені практично всі деталі інтер'єру, окрім вимосток. Цей об'єкт міг бути побудований у будь-якій частині споруди, як це було зручно її мешканцям.

Найбільша варіативність споруд простежується на етапі VI. Виділені варіанти площадок не повторюються на інших поселеннях цього етапу розвитку культури. З десяти площадок, на яких виявлено інтер'єр, виділено п'ять варіантів споруд трипільської культури (табл. 1; табл. 4). Площадки четвертого та п'ятого варіанту виявлено лише на поселенні Глибочок, шостого варіанту – тільки на поселенні Поливанів Яр III, сьомого та восьмого варіанту – тільки на поселенні Ожеве-острів. У наступні періоди розвитку культури повторів п'ятого, сьомого, восьмого варіантів не виявлено. Проте, в господарських ямах та в культурному шарі поселень інших етапів розвитку культури зустрічаються фрагменти гральних дошок, що вказує на можливість наявності на поселеннях площадок восьмого варіанту. Загалом, важко говорити про певний період чи локально-хронологічне утворення, де розкопано 1–3 площадки, оскільки це не надає повної уяви про реальний стан речей та не дає можливості простежити співвідношення чи наявності тих чи інших варіантів площадок. У володимирсько-томашівській лінії розвитку культури, де розкопано найбільше площадок, простежується найбільша варіабельність споруд. Проте, не відомо, чи є подібні варіанти у синхронних локально-хронологічних утвореннях.

Докорінна відмінність в облаштуванні житлового простору простежується тільки між будівлями раннього етапу розвитку культури та

всіма наступними, починаючи з етапу VI. Зокрема, це полягає в розташуванні вогнища в оселі, яке на ранньому етапі знаходилося в глибині житлового приміщення, а не відразу біля входу. Можливо, це явище було продиктоване більш ранніми традиціями, коли відбувся перехід від багатосімейного колективу до будинку з нуклеарною сім'єю. Відомо, що у багатосімейних будинках вогнища знаходились по центральній осі споруди (Морган 1934, с.43). З переходом до нуклеарної сім'ї вогнище змістили з центральної осі будівлі під стіну, тим самим збільшили простір приміщення для життєдіяльності її мешканців. Зокрема, так виглядає площадка з поселення Тимкове (Бурдо, Відейко 1985). Вона мала квадратну форму 6×6 м, а не прямокутну, яка є традиційною для трипільського часу. Окрім того, на ній у центрі споруди знаходилося підвищення, яке могло бути піччю. За поданими вище ознаками, у такий спосіб облаштовувалися будівлі більш раннього часу. Можливо, ця споруда є пережитком чи відголоском більш ранніх часів.

Не виключено, що могли бути й інші причини, з яких піч у різні періоди існування культури змінювала своє місце розташування, зокрема, пов'язані з облаштуванням витяжки для диму. Можливо, в ранньому трипіллі за витяжку слугувало вікно в торці будівлі, тому вогнище було максимально наближене до нього. На етапі VI відбулася зміна традицій, яка збереглася до кінця існування культури. Піч була перенесена до входу, певною мірою це було продиктовано раціоналізмом. Подібне розташування печі стало перешкодою для проникнення холодного повітря в житлове приміщення. Тому, імовірно, було переоблаштовано і витяжку для диму. Скоріше за все, було зроблено отвір в даху чи десь поруч з піччю. Не виключено, що саме в цей період відбулась заміна відкритого вогнища в ранньому трипіллі на купольну піч в наступні періоди, де устя печі було спрямоване до входу. Оскільки, для цілеспрямованого напрямку тепла в певну точку необхідні склепіння та устя.

Зміна у розташуванні печі могла бути пов'язана зі зміною клімату, який відбувся в цей період про що зауважує ряд дослідників, зокрема,

(Anthony 2007; Bicbaev 2010; Дяченко 2010; Harper et al. 2019). За даними споропилкового аналізу, взятого з поселення Ожеве-острів, було встановлено, що в час його існування клімат був спекотний влітку та відповідно холодний взимку (Герасименко, Юрченко, Черновол 2018). Отже, причина зміни розташування печі була пов'язана з необхідністю раціонального використання теплових режимів у житловому приміщенні.

Загалом, ряд факторів, зокрема, зміна клімату, іноетнічне населення тощо могли вплинути на зміну інтер'єру в спорудах на етапі ВІ розвитку трипільської культури.

Деталі інтер'єру в житловому приміщенні розміщені вздовж коротких та довгих сторін будівлі. Подібний принцип їхнього розміщення, ймовірно, був обумовлений раціональним використанням простору житлового приміщення. Вільний від внутрішньої забудови простір житлового приміщення можна вважати корисною площею будівлі. Для локалізації корисної площі споруди необхідно виключити простір, зайнятий стаціонарними об'єктами господарсько-побутового та сакрального призначення, а також простір, необхідний для їхньої експлуатації, із загальних розмірів житлового приміщення. До простору, необхідного для експлуатації та вільного від елементів інтер'єру, належали прохід між піччю і подіумом. Зазвичай, його ширина залежала від ширини будівлі, а довжина визначалася розмірами печі. Також сюди слід віднести простір навколо вівтаря, для будівель, в яких він присутній, він становив близько двох метрів від торцевої стіни по довгій осі споруди. Тому у різний час існування культури різні за розміром споруди могли мати однакову корисну площу. Розміри корисної площі будівлі в переважній більшості випадків коливалися в залежності від розмірів споруди та площі житлового приміщення, однак, це не було правилом.

За корисною площею споруд для поселення Тальянки було запропоновано виділити 3 групи жител:

I група – 6,5–9 м².

II група – 12,2–24 м².

III група – 35–39,7 м².

Серед жител II групи запропоновано виділити три підгрупи (12,2–15, 15,7–18 та 19,2–24 м²) (Дяченко, Черновол 2009).

На поселенні Тальянки на 2008 р. було розкопано 5 споруд I групи, 43 споруди II групи та 3 споруди III групи. Отже, можна спостерігати, що домінуюча кількість житлових будівель відноситься до другої групи. Вірогідно, ці споруди були збудовані для молодих пар з перспективою подальшої репродукції. Житла великих розмірів третьої групи, можливо, належали так званим племінним авторитетам, які могли стояти на чолі патріархальних сімей, родів, общин у складі великих поселень. Відповідно, житла першої групи були призначені для престарілих членів чи представників общини, які не мали перспективи для подальшого розвитку сім'ї в демографічному плані.

При потенційно рівних перспективах кожної родини мати максимально можливу кількість дітей, така тенденція свідчить про врахування будівельниками подальшого часу існування всього поселення в різні періоди його розвитку.

При цьому довжина споруд I групи за даними з поселення Тальянки, може коливатись від 7 до 11,8 м завдовжки (5 площадок), II групи – від 12 до 20,7 м (43 площадки), III групи – від 15 до 17,5 м (3 площадки). Отже, ми бачимо, що домінуючу групу будівель складають споруди II групи. Проте, споруди з прибудовою (II група) значно більші за розміром від споруд III групи, де найбільша корисна площа будівлі.

Окрім того, будівлі шостого варіанту з вівтарем при однаковій корисній площі, більші за загальною площею від будівель четвертого варіанту, які без вівтаря. Для споруд поселення Тальянки вівтар є обов'язковим елементом інтер'єру. Відповідно, якщо для поселення Тальянки, довжина найменшої споруди становить 7 м (I група), то для поселень інших локально-хронологічних утворень, де вівтарі відсутні, вона буде становити 5 м. Зокрема, площадка № 6 поселення Ожеве-острів за

корисною площею відноситься до II групи при довжині будівлі 10 м. А така сама будівля поселення Тальянки за корисною площею мала в довжину 12 м і більше.

Важко встановити корисну площу будівлі в разі відсутності у неї елементів інтер'єру. Зокрема, до таких відносяться споруди раннього трипільля. Оскільки у них вогнище розташоване в глибині житлового приміщення, то розміри вхідного встановити досить складно. Звичайно, при розкопках було виявлено окремі фрагменти конструкції, які могли походити від перегородки, однак, потрібно враховувати розліт конструкції під час її падіння, що не дає чітко локалізувати місце розташування цієї конструкції. Отже, площадки трипільської культури – це залишки двоповерхових однотипних споруд переважно житлового призначення.

Виникає питання про призначення споруд, корисна площа яких перевищує 100 м² (табл. 5). Зокрема, це площадка № 3 поселення Ожеве-острів, площадки №№ 2, 3 поселення Глибочок Тернопільської обл., площадка № 2-4 поселення Косенівка, та «мегаструктура» поселення Небелівка. Отже, постає питання про виділення за корисною площею, ще однієї – IV групи будівель у цілому для культури. Окрім того, постає запитання щодо відсутності проміжної ланки між спорудами III та IV групи.

Кількість варіантів будівель може зростати по мірі вивчення та збільшення інформаційної бази. Зокрема, це залежить від кількості розкопаних площадок в окремо взятій локально-хронологічній групі.

3. 2. Варіанти першого поверху. Перший поверх споруд запропоновано розподілити на варіант А і В. Варіант – А площадки без інтер'єру на першому поверсі, варіант – В площадки з інтер'єром на першому поверсі (Черновол 2015).

На ранньому етапі розвитку трипільської культури ми маємо 38 розкопаних площадок. З них 31 площадка належить до варіанту А, 7 – до варіанту В. До варіанту В належать три будівлі поселення Бернашівка, площадки №№ 3, 12, 15. На першому поверсі у них було виявлено залишки

вимосток. Окрім того, елементи інтер'єру на першому поверсі знаходилися на площадці поселення Тимкове. Сюди можна долучити і площадку № 2 поселення Ленківці, площадки №№ 1, 2 поселення Олександрівка (табл. 1а) (Есипенко 1957; Черниш 1959; Бурдо, Відейко 1985).

Отже, розподіл споруд на варіанти А і В з'являється на ранньому етапі розвитку культури.

На поселенні Ожеве-острів етапу VI були присутні обидва варіанти споруди. До варіанту А належать площадки №№ 1, 3, до варіанту В – площадки №№ 4, 5, 6, 7 (рис. 27; 1–3). Інтер'єр цих площадок мав певну стандартизацію. Вона простежувалася на площадках №№ 4, 5, 6. Інтер'єр площадки № 7 відрізнявся від інших будівель цього поселення (рис. 28). На площадках №№ 4, 5, 6 в торці будівлі навпроти входу знаходилося «корито», поблизу якого була яма, а в центральній частині приміщення розташовувалося підвищення. Якщо на площадках №№ 4, 5 (рис. 27; 2–3) було по одному «кориту» та по одному підвищенню, то на площадці № 6 було більше елементів інтер'єру від попередніх будівель. Проте, принцип розміщення об'єктів залишався той самий. У торці цієї площадки знаходилось «корито» та поруч яма, окрім того, було не одне, а 3 підвищення, які були розташовані в ряд одне за одним (рис. 27; 1). Усі вказані підвищення розташовувалися по одній лінії, ліворуч від входу та центральної осі будинку. Перше підвищення розміщувалося під вхідним приміщенням, два інших – під житловим приміщенням. Одне з них розпочиналося під переходом між житловою та вхідною частиною, інше знаходилося по центру приміщення. Якщо умовно розподілити перший поверх на два приміщення, як це зроблено на другому поверсі, то середнє підвищення буде вказувати на місце переходу з одного приміщення до іншого. Хоча слідів перегородки виявлено не було, в цьому місці знаходилися чотири стовпи, які утримували перекриття другого поверху, отже, розподіл приміщення у цьому місці на дві частини таки був. Окрім стандартного «корита» в торці будівлі, під площадкою № 6 навпроти

середнього підвищення було ще одне «корито» з зернотеркою. Грунтова підлога в двох місцях, з правого боку від входу, а саме навпроти першого підвищення та навпроти підвищення, яке знаходилося в торці, була підмазана глиною, проте, це могли бути залишки погано збережених вимосток. Кількість об'єктів могла бути пов'язана з розмірами будівлі. Чим більша будівля, тим більше у неї елементів інтер'єру на першому поверсі.

На площадці № 7 на першому поверсі знаходилася одна вимостка, «корита» та підвищення тут були відсутні. Окрім вимостки, на першому поверсі знаходився глинобитний канал, який був спрямований у бік сусідньої площадки № 3.

Будівлі варіанту А на цьому поселенні, це площадки №№ 1, 3, тобто споруди без інтер'єру на першому поверсі, були пов'язані з первинною обробкою шкіри, а саме – зняттям з неї волосяного покриву. Це відбувалося в ямах, до них були спрямовані канали, якими туди з водою поступала суміш попелу та перепаленого вапняку.

Площадки поселення Глибочок на Тернопільщині, дві з яких №№ 2, 3, відносяться до варіанту А і одна, площадка № 1, до варіанту В. Виявлену під площадкою конструкцію М. П. Сохацький інтерпретував як нижню підлогу (Сохацький 1992; Черновол, Сохацький 2010).

На поселенні Василівка розкопано 6 наземних споруд. Дві площадки №№ 1, 3 цього поселення можна віднести до варіанту В. На інших площадках елементів інтер'єру не виявлено, крім того, їхня збереженість була вкрай поганою, отже, достеменно вказати, що вони відносились до варіанту А важко. Виявлені конструкції мали підковоподібну форму, окрім того, ґрунтова підлога навколо підвищень була підмащена тонким шаром глини. Під площадкою № 3 цього поселення конструкція мала високий бортик, який ззовні був обкладений камінцями. До цього об'єкта примикала полиця, на якій знаходилися розвали посудин. В. О. Шумова вважала, що це були одноповерхові будівлі з печами на першому поверсі, платформа площадки сприймалася за горіщне перекриття (Шумова 1994, с. 80).

Аргументом для цього припущення був отвір над конструкцією, який сприймався як витяжка для диму (Шумова 2001, с. 114). Однак, морфологічно глинобитна платформа не відрізнялась від конструкцій двоповерхових споруд. Отвір, тобто квадратна лакуна, могла утворитися в результаті падіння платформи та її удару об підвищення. Загалом, це могло бути вогнище, яке розводилося для господарських потреб, однак піч для обігріву оселі в трипільській культурі розташовувалася виключно вздовж довгого боку будівлі другого поверху. Самі об'єкти у вигляді підвищень нічим не відрізняються від конструкції поселення Ожеве-острів та локально-хронологічних утворень пізнішого часу.

Площадку поселення Поливанів Яр III важко віднести до якоїсь із цих груп. Т. С. Пассек і Т. О. Попова вважали її одноповерховою спорудою, тому важко вказати, які з виявлених об'єктів належали до першого чи другого поверхів. За всіма ознаками та інтерпретацією виявлених на площадці елементів інтер'єру, її можна віднести до споруд варіанту А.

Споруди поселень досліджені І. І. Зайцем Кліщів, Цвіжин за своїм внутрішнім облаштуванням були близькі до площадок поселення Василівка на Дністрі. На них, на думку І. І. Зайця, виявлені елементи інтер'єру знаходилися лише під шаром обмазки (Заец, Рыжов 1992). Вони були схожі до елементів інтер'єру, виявлених на поселенні Василівка та Цвіжин – це були рештки підвищення овальної та підковоподібної форми (рис. 27а). В основу їхньої конструкції було закладене каміння, яке потім було перемащене двома шарами глини, загальна висота об'єкта становила 0,2 м. Поруч основного – розміщувалося ще одне підвищення висотою 0,15 м, біля підвищення поселення Цвіжин знаходилася господарська яма. В окремих місцях під площадкою збереглася тонка підмазка ґрунтової підлоги (Заец 1975). Як бачимо, на поселенні Цвіжин був застосований один і той самий будівельний прийом, що й на поселенні Василівка та Незвисько, – комбінація каміння і глини в одній конструкції.

У спорудах поселень Тростянець та Ладизин-I під платформою було виявлено заглиблені приміщення, ці площадки автором розкопок інтерпретувались як напівземлянки, хоча на нашу думку, такими не були. Площадка на поселенні Тростянець мала розміри 8×10 м, під нею було заглиблення прямокутної форми, його розміри становили $2,5 \times 3$ м, глибиною 0,3 м (Заец 1973). Це заглиблення добре читалося на поверхні площадки, оскільки в нього просіли верхні шари обмазки. Площадка на поселенні Ладизин-I мала розміри 6×9 м, контури її були розмиті. Під завалом її платформи також було виявлено заглиблене приміщення розмірами 5×7 м, глибиною 0,3 м (Заец 1978). Обидві споруди цих поселень віднесені до варіанту А. Подібне пониження підлоги виявлено на поселенні Ожеве-острів, площадка № 4, проте цю будівлю віднесено до варіанту В.

Серед будівель періоду VI/II найкращим чином досліджені споруди поселення Кліщів. Загалом на цьому поселенні було досліджено 16 площадок. Дві із них, згідно запропонованої схеми, належали до варіанту А – це площадки №№ 1, 7. Автори розглядали їх як напівземлянки (Заец, Рыжов 1992, с. 10, с. 28). Хоча більше вони нагадували залишки споруд із заглибленою підлогою. Всі інші виявлені будівлі цього поселення відносилися до варіанту В.

Площадки №№ 3, 8, 9, 11, 12, 13, 14 поселення Кліщів були малих розмірів 4×7 м та 4×5 м. В їхній центральній частині знаходилося по одній конструкції, яка І. І. Зайцем інтерпретувалась як купольна піч (рис. 27а). Площадки №№ 2, 4, 5, 6, 10, 11, 15, 16 були більших розмірів, від 4×10 м до $4 \times 19,5$ м, мали по кілька конструкцій під платформою (рис. 27б). Незважаючи на те, що останні будівлі досить сильно різнилися за довжиною, інтер'єр у них практично однаковий. Отже, ми спостерігаємо певну закономірність – зі збільшенням площі будівлі збільшувалася й кількість об'єктів першого поверху.

Під площадками поселення Кліщів в основному було виявлено підковоподібні підвищення, одна з його коротких сторін мала заокруглену

форму, інша – прямокутну (Заец, Рыжов 1992, с. 58). Ці об'єкти знаходилися за 4–8 м від торцевої стіни споруди. Вони були облаштовані на ґрунтовій підсипці, довгою стороною орієнтовані перпендикулярно довгій осі будівлі. Тільки на площадках №№ 10, 11 вони розташовані паралельно довгій осі будівлі.

Ці об'єкти у своїй конструкції хоча і були схожі, та все ж принципово різнилися один від одного. Їхня основа знаходилася на ґрунтовій підсипці, обмашеній з усіх сторін глиною без рослинних домішок товщиною 1–3 см, на площадці № 5 цей шар становив 5 см, а потім вже був підмашений глиною товщиною 1–3 см (Заец, Рыжов 1992, с. 22).

На низці підвищень збереглась основа стінки, подібної до склепіння та устя, в І. І. Зайця виникло припущення, що вказані підвищення могли бути печами. Ці об'єкти, на відміну від печі, виготовлялися на ґрунтовій підсипці. Такі об'єкти були виявлені на площадках № 5, 10, 11. На площадці № 5 його було виявлено вздовж довгого боку, з тієї що й піч, але в торці житлової камери. Розміри об'єкта становили 0,5×0,4 м, висота 0,25–0,3 м, шар підмазки 0,02 м. Подібний об'єкт у тому самому місці знаходився на площадці № 11, щоправда, він мав значно більші розміри – 1,1×1,3 м, висотою до 0,25 м, шар підмазки становив до 0,02 м. На площадці № 10 розміри цього об'єкта сягали 1,6×1,9 м, довгою стороною він був орієнтований вздовж довгого боку житла. Тильна сторона, що була орієнтована до торцевої стіни, та частково бокові сторони конструкції мали залишки бортика, які з внутрішнього боку на собі несли відбитки плетива (Заец, Рыжов 1992, с. 40).

Завдяки значно кращій збереженості конструкції на площадці № 2, І. І. Зайцю вдалося реконструювати деталі можливого устя (Заец, Рыжов 1992, с. 13). На цій площадці було зафіксовано кутовий зріз устя печі завширшки 0,9 м при висоті 0,5 м. Проте, чи були ці залишки власне піччю, поки ще залишається під запитанням.

І. І. Заєць інтерпретував усі виявлені ним об'єкти як такі, що знаходилися під шаром обмазки на ґрунтовій підлозі. Платформа ним

розглядалася як залишки стін будівлі та горищного перекриття, хоча морфологічно опис указаної конструкції не переконливий. Не виключено, що ряд описаних ним об'єктів відносився до другого поверху будівлі і дійсно були залишками печей, але другого поверху.

Окрім того, у будівлях поселення Кліщів знаходилися монолітні невеликі підвищення. Одне, на площадці № 4, мало округлу форму діаметром 0,58 м, висотою 0,07 м. Друге підвищення квадратної форми знаходилося на площадці № 10, воно було з бортиком і мало розміри 0,75×0,75 м, висоту 0,12 м, розташовувалося навпроти підковоподібного підвищення (Заєц, Рыжов 1992, с. 43). І. І. Заєць відносив його до об'єкта культового призначення, хоча воно більш подібне до «корита». Поряд з підвищеннями в чотирьох випадках було виявлено «корита», це площадки №№ 2, 4, 10, 11. На площадці № 2 воно мало розміри 0,92×0,62 м, висота бортика 0,15–0,17 м. На площадці № 4 воно мало розміри 0,8×0,7 м, збережена висота стінок бортика 0,15–0,2 м при товщині стінок 0,04–0,06 м. На площадці № 11 воно мало квадратну форму 0,65×0,65 м, висота стінок 0,18 м. Отже, на площадках поселення Кліщів було виявлено три різновиди вимосток господарського призначення: на ґрунтовому підвищенні, що були обмазані глиною та мали рештки бортика, невеликі вимостки з суцільного масиву глини округлої та квадратної форми та класичні вимостки, що просто нанесені на ґрунтову підлогу в один або кілька шарів глини без рослинних домішок. Окрім вимосток до господарсько-побутових елементів інтер'єру належали підковоподібні підвищення та «корита», які їх супроводжували, що в цілому дає підставу інтерпретувати ці конструкції як печі та, можливо, віднести до елементів інтер'єру другого поверху.

Виявлені об'єкти інтер'єру переважно концентрувалися в одній із частин будівлі та, в основному, розміщені вздовж центральної осі будівлі. Загалом на поселенні Кліщів переважна більшість виявлених споруд відносилися до варіанту В. У будівлях простежувалася певна тенденція, а саме, розташування двох вимосток у ряд вздовж довгої осі будівлі, що може

бути ознакою площадок кліщівського варіанту чи особливістю окремого поселення. Наразі, оскільки інші поселення цього типу не досліджувалися, це важко стверджувати.

Дані про споруди цього періоду в Дністровському регіоні вкрай обмежені. На поселенні Підзамочок 1 заліщицької групи розкопано три споруди, на площадці № 3 під обмазкою виявлено вимостку (Черновол, Рижов, Осаульчук 2005). Дану споруду слід віднести до варіанту В, інші дві споруди – до варіанту А. У спорудах поселень Хомяківка-І та Белелуя-б виявлено площадки обох варіантів – А та В. В останніх двох поселеннях переважають будівлі варіанту А.

На поселенні Русанівці досліджено три будівлі, дві з них належали до варіанту А, це площадки №№ 1, 2, одна споруда, площадка № 3 – до варіанту В. На ній було виявлено кам'яну вимостку та підмащену глиною підлогу навколо неї (Овчинников 2018, с. 25).

Споруди Буго-Дніпровського регіону не підлягають критичному аналізу, але за слабо аргументованими даними можна вказати, що східно-трипільська культура представлена обома варіантами площадок. Споруда цієї групи з поселення Владиславчик належить до варіанту А (Овчинников 2011).

Площадки етапу ВІІ найяскравіше представлені небелівською групою. Дані про елементи інтер'єру першого поверху володимирської групи вкрай обмежені. З публікацій Т. С. Пассек можна вказати, що у цій групі були будівлі варіанту В (Пассек 1949).

На поселеннях небелівської групи об'єкти першого поверху представлені прямокутними підвищеннями (рис. 27в; 4). Вони розміщувалися під житловим приміщенням, вздовж довгого боку будівлі чи по центральній її осі за 1–2 м від торцевого боку і були орієнтовані так само, як і житло. Їх було виявлено у спорудах поселення Глибочок Черкаської обл., на площадках №№ 2, 3; на поселенні Піщана, Чаплинка та Колодисте ІІ (Рижов 1995а; Черновол, Рижов 2006; Черновол 2012; Овчинников 2010; Рижов,

Шумова, Черновол 2005). Підвищення іноді мали заокруглені кути, як у споруді поселення Чаплинка. На площадці № 2 поселення Піщана в основу підвищення було закладено каміння. Тут можна простежити, що підвищення регулярно ремонтували, а каміння постійно замащували глиною. У будівлі № 1 поселення Колодисте II на місці вірогідного підвищення була кладка $0,7 \times 0,7$ м з необробленого щільно вкладеного каміння. В одному місці поверх нього збереглися фрагменти глиняної підмазки. Можна припустити, що цей об'єкт міг мати більші розміри, близькі до вищевказаних конструкцій. Оскільки у трьох будівлях в основі такої конструкції було каміння, виникло припущення, що то залишки відкритих вогнищ (Рижов, Шумова, Черновол 2005, с. 275; Черновол, Рижов 2006, с. 374), куди було вмонтовано каміння для підвищення термостійкості й тепловіддачі. Втім, каміння могли вкладати й заради міцності об'єкта, що слугував робочим місцем. За таким принципом, приміром, у споруді № 2, була зведена конструкція, що інтерпретувалась як поріг.

Окрім прямокутних підвищень, на поселеннях небелівської групи виявлені підвищення й округлої форми. Якщо перші розміщені в торці житла вздовж довгої стіни, то округлі – ближче до центральної його осі. Їхній діаметр близько 1 м, висота 0,2 м. У житлах поселення Глибочок такі підвищення були облямовані бортиком завтовшки 0,1 м, через це вони нагадують «корито». Округлі підвищення без бортика виявлені на поселенні Піщана, площадка № 2, а фрагменти схожої конструкції – на площадці № 1 поселення Колодисте II. Втім, стан збереженості жител поселення Колодисте II не дозволив зробити повну реконструкцію цих об'єктів. Як правило, навколо округлих підвищень був щільний шар глиняної підмазки ґрунтової підлоги. На площадці № 1 поселення Глибочок підмазка ґрунтової долівки займала площу близько 4 м^2 та мала прямокутний вигляд. З протилежного від підвищення боку лежала зернотерка. На площадці № 2 цього самого поселення щільна підмазка глиною підлоги теж мала прямокутну форму площею до 10 м^2 . Підвищення було розміщене в одному з

кутків підмазки, поряд була зернотерка. Схоже, підлога жител небелівської групи вся була вимашена глиною. Про це свідчать її фрагменти по всій площі будівлі, та саме навколо підвищень вона збереглася найкраще. Не виключено, що саме подібні округлі та прямокутні підвищення згадував О. А. Спіцин на поселенні Колодисте I (Спицын 1904, с. 96). Оскільки йдеться про перший поверх, їх слід вважати об'єктами господарським призначення. Викликає сумнів інтерпретація підвищень як відкритих вогнищ для приготування страви чи обігріву. Проте вогонь на першому поверсі могли запалювати для освітлення приміщення. Зважаючи на те, що в житлах поселення Глибочок округлі об'єкти мали бортик, а поруч знайдені зернотерки, можна вважати ці об'єкти за робочі місця, подібні до корит у томашівській групі. Окрім указаних підвищень, на площадці № 2 поселення Піщана і Чаплинка поблизу довгого боку, ближче до центру, була ще одна прямокутна конструкція розмірами, відповідно, 1,6×1 м, заввишки 0,2 м та 1×1 м і заввишки 0,1 м. У Піщаній підвищення було розміщене перпендикулярно до осі житла, а одна з довгих сторін мала заокруглену форму. За формою це підвищення схоже до об'єктів, виявлених на площадках поселення Кліщів, які І. І. Заєць інтерпретував як печі. Однак, на площадці поселення Піщана цей об'єкт інтерпретовано як поріг. Оскільки він знаходився у місці можливого входу до приміщення першого поверху, а поруч з ним був, імовірно, глиняний фрагмент одвірка. Одвірок мав вигляд прямокутної конструкції та містив відбитки дерева зі зворотного боку. Його довжина 0,8 м, ширина 0,3 м. Але, якщо в Піщаній є підстави інтерпретувати виявлений об'єкт як поріг, то в житлі у Чаплинці таких ознак немає. Тож можна припустити різні варіації його призначення. Деталі інтер'єру першого поверху в основному концентрувалися в торцевій частині будівлі. Втім, у спорудах №№ 2, 3 поселення Піщана та Чаплинка з протилежного торцевого боку, на межі залягання обмазки міжповерхового перекриття, виявлено щільний шар глиняної обмазки долівки. В будівлі № 2 в Піщаній і Чаплинці вона займала

площу близько 8–9 м², а останній шар обмазки плавно переходив у підвищення, яке примикало до довгого боку житла і мало розмір 2×1 м.

Переважна більшість споруд небелівської групи належала до варіанту В. Споруди поселення Піщана представлені обома варіантами, площадка № 1 відносилася до варіанту А. Для споруд небелівської групи простежувалася певна закономірність розташування елементів інтер'єру першого поверху у вигляді прямокутних та округлих підвищень у торці будівлі, під житловим приміщенням, навпроти входу. Тому можна припустити, що для площадок окремих поселень небелівської групи характерна стандартизація в організації господарського простору першого поверху.

Площадки поселення Незаможник, щодо яких точиться суперечка про приналежність до певної локально-хронологічної групи, до канівської чи небелівської, виявлено виключно будівлі варіанту А.

Площадки поселень Коломийщина І етапу СІ (Пассек 1940b) та Гребені (Биби́ков и др. 1960) на думку дослідників, мають будівлі з «нижньою підлогою». Це твердження дозволяє припустити, що на цих поселеннях були площадки варіанту В (табл. 1).

Коломийщинська локальна група етапу ВІІ/СІ представлена поселеннями Ріпниця І (Рижов 2001; Шумова 2007) та Хомине (Видейко 2001; Відейко 2005а). У споруді поселення Хомине було виявлено дві вимостки, які розташовувались у протилежних торцях будівлі (рис. 27в; 5). На поселенні Ріпниця І було розкопано 5 площадок. Всі виявлені споруди віднесено до варіанту В. Площадки цього поселення були насичені різними за конструкцією об'єктами. На всіх площадках виявлено підмазку підлоги глиною, підвищення, «корита». На площадці № 2 – подіум, об'єкт сакрального призначення та, імовірно, піч для виготовлення вапна. Основа печі мала підковоподібну форму 0,5×0,4 м, залишки бортика (склепіння?). Навколо неї та на її черені знаходилися стулки черепашок Unio, з яких при випалі отримували вапно. В цілому, на поселенні Ріпниця І та Хомине не

простежується якоїсь закономірності в розташуванні елементів інтер'єру першого поверху.

На етапі СІ найкраще представлені споруди томашівської та петренської групи. Дані про облаштування простору першого поверху в будівлях чечельницької, шипинецької групи практично відсутні. Споруди бадражської групи представлені двома площадками, які були розкопані в межах поселення Коновка петренської групи.

За даними з розкопок поселення Тальянки, біля 50% споруд відносяться до варіанту А, інша – до варіанту В (табл. 1). Домінуючим елементом інтер'єру першого поверху в будівлі є наявність однієї вимостки. В основному вона була розташована або при вході, або в торці будівлі. На поселенні Зелена Діброва така вимостка була розташована в центральній частині. Значно рідше було виявлено площадки з двома вимосткам, зокрема, такі були знайдені на поселенні Чичиркозівка та у трьох випадках на поселенні Тальянки. У двох випадках на поселенні Тальянки на першому поверсі були знайдені «корита».

Виявлені вимостки в спорудах розташовані нерівномірно. Зокрема, це підтверджують дослідження цілісних житлових комплексів, які складаються з 4–5 площадок. До таких досліджених комплексів належали площадки №№ 29, 30, 31, 32, 33 поселення Тальянки, де у всіх будівлях окрім площадки № 33, були вимостки (Круц, Корвин-Пиотровский, Рыжов 2001; Круц и др. 2005). В іншому комплексі, а саме площадки №№ 35, 36, 37, 38, вимостки були відсутні, окрім площадки № 37 (Круц и др. 2008b, 2008c). У наступному комплексі, що отримав назву «сім'я гончара», площадки №№ 45, 46, 47, 50, 51, всі будівлі мали вимостки, окрім площадки № 51 (Круц и др. 2011, 2013; Корвін-Піотровський та ін. 2018). Не виключено, що якби на поселенні розкопувалися не окремі споруди в різних його частинах, а повністю житлові групи, з яких складалося поселення, співвідношення між варіантом А і В у відсотках схилилося б у бік варіанту В.

У петренській групі досить велика розбіжність серед елементів інтер'єру першого поверху, тому це вимагає опису кожної площадки окремо.

Площадка № 1 поселення Липчани (рис. 27г; 7) – вздовж довгого боку будівлі знаходився подіум, вздовж протилежного довгого боку – дві вимостки (Збенович, Шумова 1987).

Площадка № 2 поселення Липчани (рис. 27г; 6) – вздовж одного боку спочатку розташована вимостка з бортиком, в яку вмонтовано округле «корито», з того самого боку в торці будівлі – ще одне «корито». З протилежного боку були вимостка та підвищення, між ними – «корито» (карман) із зернотеркою. У торці по центральній осі – округле підвищення (Збенович, Шумова 1987).

Площадка № 1, Ялтушків (рис. 27г; 9) – ґрунтова підлога по всій площі підмащена глиною, по центральній осі будівлі знаходилося два підвищення різних розмірів, одне з яких В. О. Шумова та С. М. Рижов інтерпретували як піч (Шумова Рижов 2005, с. 90).

Площадка № 2, Ялтушків (рис. 27г; 10) – вздовж довгого боку будівлі знаходився подіум розмірами 3,5×1,5 м, у торці споруди виявлено вимостку з невисоким бортиком та заглибленням 0,25×0,2×0,08 м (Шумова Рижов 2005, с. 92).

Площадка № 8, Бернашівка (рис. 27г; 11) – три вимостки вздовж довгого боку будівлі (Черновол 2013).

Площадка № 9, Бернашівка – одна вимостка в торці будівлі, вимостка була зміщена вправо щодо входу та центральної осі будинку (Черновол 2013).

Площадки поселення Коновка без інтер'єру, їх віднесено до варіанту А, окрім однієї площадки № 7, на якій у торцях знаходилося по два підвищення великого та малого розмірів (Шмаглій, Рижов, Дудкін 1985) (рис. 27г; 8; табл. 1).

Площадка № 1, Кам'янець-Подільський – площадка розкопана частково, проте, на ній виявлено вимостку, тому її можна віднести до варіанту В.

Розташування елементів інтер'єру в спорудах петренської групи у кожній будівлі мали свої індивідуальні особливості, якась певна стандартизація не простежується. Площадки з усіх поселень представлені варіантом В, окрім поселення Коновка, де було виявлено будівлі варіанту А.

Дві площадки бадражської групи, виявлені на поселенні Коновка, відносяться до варіанту А (Шмаглій, Рижов, Дудкін 1985).

Площадки косенівської локальної групи відносяться до варіанту В, окрім однієї будівлі, площадки № 5, яка відноситься до варіанту А (Бузян, Якубенко, 1990). Площадка № 6 мала дві вимостки в центральній частині будівлі (Круц и др. 2005). Площадка № 2-4 потребує окремого аналізу. Ця споруда відрізнялася від інших тим, що у ній було виявлено перегородки, які розподіляють її на окремі приміщення. У цій будівлі на першому поверсі було виявлено три вимостки (рис. 27д). Перша вимостка, в якій зберігся бортик, знаходилася вздовж довгого боку будівлі, праворуч від входу, під вхідним приміщенням. Друга вимостка знаходилася під місцем переходу між вхідним та житловим приміщенням, по центральній осі будівлі. Третя вимостка – у торці будівлі в окремому приміщенні.

Про облаштування першого поверху будівель етапу СІІ інформація вкрай обмежена, оскільки після цих споруд фактично не залишилося площадок. Ті споруди, що залишили по собі площадки, відносяться переважно до варіанту А. Про це можна судити з розкопок поселення Шарин (Куштан 2005) і Кошіївка (Лысенко и др. 2012). Розкопки площадок бринзенської групи показали, що там присутні обидва варіанти споруд. На поселенні Слобідка Західна, Урочище Хрещате бринзенської групи було виявлено площадку, яку віднесено до варіанту А, а на поселенні Волошкове 6 (Горби) цієї самої групи розкопано три будівлі, у яких на першому поверсі було виявлено вимостки та «корита». Отже, площадки поселення

Волошкове 6 (Горби) віднесено до варіанту В. Із трьох споруд, розкопаних на цьому поселенні, площадка № 1 інтерпретується, як житлова будівля. На ній виявлено шість вимосток, п'ять з яких розташовувалися під житловим приміщенням, одна при вході, під вхідним приміщенням. Інші дві будівлі, площадки №№ 2, 3 були одноповерхові.

Отже, розглянувши інтер'єр першого поверху споруд трипільської культури можна сказати, що на етапі раннього розвитку культури переважають споруди варіанту А, споруди варіанту В – є рідкісним явищем. Виявлені об'єкти не виразні. Починаючи з етапу VI, спостерігається різке зростання кількості споруд варіанту В. Для окремих поселень та локально-хронологічних утворень спостерігається стандартизація в розташуванні елементів інтер'єру першого поверху. Зокрема, це стосується площадок поселення Ожеве-острів етапу VI, Кліщів етапу VI/II, небелівської локальної групи етапу VII. Однак, для кожного з цих утворень для розташування елементів інтер'єру були притаманні певні традиції, які не мають повторів у будівлях інших локально-хронологічних утворень. Проте, це вдалося прослідкувати на пам'ятках, де ми маємо презентабельну вибірку: Ожеве-острів – 6 площадок, Кліщів – 16 площадок, небелівська локальна група – 8 площадок. Найбільша відмінність в організації простору першого поверху простежується між поселеннями етапу VI. На поселеннях Глибочок, Василівка, Незвисько цього періоду немає об'єктів, які виявлені в спорудах поселення Ожеве-острів. Споруди вищевказаних поселень також мають між собою характерні відмінності, однак, із впевненістю це стверджувати не можна, оскільки для вказаних поселень замала вибірка.

Інші локально-хронологічні утворення не дають подібної стандартизації в організації господарського простору на першому поверсі. До таких, наприклад, належить коломийщинська, косенівська та петренська група. Найбільша варіабельність простежувалася у петренській групі. Це може говорити про те, що господарський простір облаштовувався відповідно потреб окремо взятої сім'ї, а не за певними стандартами. Стандартизація, яка

була присутня на поселеннях етапу VI та VII, могла бути викликана рядом причин. По-перше, це могло бути обумовлено колективним будівництвом споруди, коли перший та другий поверх будувався за певними шаблонами. По-друге, це могло бути викликано наслідуванням облаштування інтер'єру у більш впливових членів общини.

У томашівській групі близько половини споруд відноситься до варіанту В, інтер'єр у цих спорудах досить спрощений. Від збільшення площі будівлі кількість об'єктів не зростає. Конструкції розташовані в основному біля одного з торців площадки, не важливо, це вхід до приміщення чи протилежна сторона навпроти нього. Можливо, це було пов'язано лише з місцем максимального освітлення приміщення.

Можна припустити, що перший поверх споруди був розподілений на окремі приміщення. Фактично розподіл другого поверху будівлі ми проводили за вторинними ознаками – завдяки глиняним моделям відкритого типу з розташованими елементами інтер'єру, де відтворено розподіл житла на окремі приміщення та піч, яка розташована праворуч від входу. Перегородка, яка розподіляє будівлю на окремі приміщення, фіксується у вкрай рідкісних випадках, оскільки її збереженість пов'язана з цілим рядом факторів, зокрема з температурними режимами, при яких площадка утворювалася та ступенем її руйнації з часом.

Дані про перший поверх значно обмежені, а виявлені конструкції не завжди підлягали інтерпретації. Достеменно відомо, що на площадці № 2-4 поселення Косенівка було виявлено перегородки. Це надало можливість Г. М. Бузян та О. О. Якубенко провести відповідну реконструкцію, де вони розділили цю споруду на 5 приміщень (Бузян, Якубенко 1990). За їхньою реконструкцією перше приміщення мало розміри 8,6×6 м, друге приміщення – 8×6 м, хоча й перегородки між ними виявлено не було. Третє та четверте приміщення знаходилося між другим та п'ятим та були розділені перегородкою, яка орієнтована паралельно довгій осі будівлі, їхні розміри 5×2,5 м та 5×3,5 м. П'яте приміщення – 7,5×6 м. Проте, якщо розглянути

ситуацію з іншим кутом зору та вказати на наявність окремого приміщення лише там, де були виявлені перегородки, ми отримаємо окреме невелике приміщення розмірами $5 \times 2,5$ м, розташоване вздовж довгого боку будівлі. При чому, вхід до цього приміщення не виявлено, отже, можливо ми маємо невисоку обору, наприклад, для тварин, яку можна було переступити.

3. 3. Організація господарського приміщення першого поверху.

Через значну насиченість першого поверху деталями інтер'єру в ряду дослідників виникло припущення, що він, як і другий, міг слугувати житловим приміщенням. Однак, елементи інтер'єру першого поверху мали інший принцип розташування об'єктів та конструкцій, на відміну від житлової частини будівлі. Виявлені об'єкти першого поверху у будівлі концентрувалися переважно вздовж її довгої осі, праворуч або ліворуч від неї. Елементи інтер'єру в житловому приміщенні розташовані навпаки, вздовж коротких та довгих сторін приміщення. Розташування елементів інтер'єру вздовж коротких та довгих сторін приміщення першого поверху простежено лише в спорудах косенівської та петренської групи.

Подібний принцип розташування об'єктів, вірогідно, був обумовлений певними причинами. Житлове приміщення вимагало простору для перебування в ньому його мешканців, тому всі конструкції розміщувалися попід край. Такий принцип розміщення конструкцій можливо відбувається через економію площі приміщення та його більш раціонального використання. Господарське приміщення з об'єктами інтер'єру облаштовувалось інакше. Конструкції розміщувалися по центру приміщення, оскільки це, вірогідно, було раціонально при виробничих процесах. До господарського об'єкта можна було підійти з будь-якого боку, окрім того, у виробничому процесі могло брати участь відразу кілька членів родини, розташувавшись навколо підвищення, вимостки, «корита».

Окрім того, потрібно врахувати, що при будівництві поселення на мисі, велика кількість споруд знаходилася на його схилі. Отже, якщо горизонтальність платформи – рівень другого поверху, досягалася за рахунок

різної висоти стін чи основи, то долівка першого поверху повторювала нахил схилу (табл. 6). За такої долівки навряд чи можна було мешкати на першому поверсі, як і утримувати худобу. Дослідники зауважують, що інтер'єр першого поверху був облаштований відповідно до нахилу. У будівлях поселення Глибочок небелівської групи, об'єкти інтер'єру повторювали нахил долівки (схилу), а в будівлях поселення Піщана горизонтальність об'єктів досягалася завдяки різній висоті їхніх стін. Тобто, висота стін конструкцій, зокрема підвищень, була вищою з боку нахилу, а протилежна сторона – нижчою. Завдяки цьому досягалася горизонтальність об'єкта. Дослідник поселення Чаплинка стверджував, що долівка під конструкціями була навмисно вирівняна (Овчинников 2010), але нахил підлоги першого поверху не змінено. Отже, бачимо, що перший поверх був підготовлений певним чином для господарської діяльності. В той самий час його долівка, на відміну від згаданих об'єктів, повторювала природній схил. Враховуючи нахил долівки першого поверху в указаних будівлях, виникає запитання про його вигляд. Для прикладу візьмемо площадку № 2 з поселення Глибочок чи Чаплинка небелівської групи. Перепад висот у них при довжині 17 м першої будівлі та 15,6 м другої, відповідно, становив 1,4 м та 1,2 м. Перепад висоти в будівлі з поселення Глибочок розпочинався через 6 м, тобто долівка нахилена впродовж 11 м. Нахил цих двох споруд становив: площадки на поселенні Глибочок – 14° , а площадки поселення Чаплинка – 10° (табл. 6). Будинки на схилі досліджувалися практично на всіх етапах розвитку культури: Олександрівка, етапу А (Зинковский, Зинковская 1980), Веселий Кут етапу VI/II (Цвек 1984).

Отже, якщо вища коротка сторона становила, припустимо, 2 м заввишки, що достатньо людині, щоб стояти в повний зріст, то протилежна – в одному випадку 3,4 м, а в іншому – 3,2 м, що видається сумнівним. Можливий інший варіант – висота будівлі з нижчого боку становила 2 м, а з протилежного короткого боку не була вища в першому випадку ніж 0,6 м, а в другому – 0,8 м. Тоді житлова споруда була піднята лише одним боком над

схилом, а інший практично лежав на ньому. Але це тільки припущення, оскільки стін першого поверху в цих випадках не вдалося виявити. Можна лише стверджувати, що в будівлях на схилі стіни були різної висоти. На поселенні Тальянки на площадці № 20 було простежено нахил підлоги в обидва боки. При довжині 14,5 м, вона мала перепад висоти 0,6 м, що становить $5-6^\circ$, при ширині 6 м перепад висоти становив 0,4 м, що становить 5° .

Градус нахилу та незмінність при цьому в облаштуванні будівлі елементами інтер'єру опосередковано вказує, що перший поверх був не придатний для проживання на ньому людей. Окрім того, насиченість його об'єктами та нахил площадок вказують на те, що на ньому навряд чи могла перебувати худоба. Оскільки худоба просто зруйнувала б глинобитні конструкції, а при нахилі будівлі, збивалася в найнижчу точку будівлі.

На площадках різних локально-хронологічних утворень трипільської культури було помічено, що елементи інтер'єру першого поверху концентрувалися під житловою частиною будівлі, а та частина споруди, яка знаходилася ближче до входу, практично не мала інтер'єру. Окрім того, одна із вимосток досить часто знаходилася в тому місці, де на другому поверсі облаштовано перехід від вхідного до житлового приміщення. На площадці № 6 поселення Ожеве-острів окрім підвищення ще знаходилося чотири стовпові ями, ряд яких був орієнтований перпендикулярно довгій осі площадки. Стовпи у цьому місці підпирали перекриття, що опосередковано вказувало на наявність перегородки. Однак, стовпові конструкції в будівлях трипільської культури – вкрай рідкісне явище. На площадці № 1 поселення Ялтушків у глиняній підмазці підлоги виявлено розрив, який був орієнтований перпендикулярно довгій осі будівлі та, на думку В. О. Шумової, також свідчив про наявність перегородки на першому поверсі (Шумова, Рижов 2005, с. 90). Можна припустити, що перший поверх був, так само як і другий, розділений перегородкою на дві частини.

Отже, можна стверджувати, що перший поверх був призначений для господарських потреб, проте, які саме процеси там відбувалися, не завжди можна встановити. На поселенні Ріпниця 1 виявлено піч для отримання вапна зі ступок річкової черепашки (Шумова 2007), що, до речі, також унеможлиблює проживання на цьому поверсі людини. На поселенні Ожеве-острів виявлено майстерні з первинної обробки шкіри (Chernovol 2014). У кожній споруді цього поселення при вході виявлено місце, де відбувалася обробка крем'яної сировини та, відповідно, виготовлення знарядь праці (Радомський 2018a, 2018b). Це далеко не повний перелік господарської діяльності, якою могли займатись люди на першому поверсі будівлі. Вірогідно, більшість конструкцій та об'єктів були пов'язані з обробкою харчових припасів. Ряд об'єктів, як відкриті вогнища, могли слугувати для обігріву приміщення в зимову пору під час виконання господарських робіт, а також для освітлення приміщення.

Висновок. Отже варіанти трипільських будівель розглянуто за ознаками першого та другого поверхів. За ознаками другого поверху запропоновано п'ятнадцять варіантів будівель. У цілому, інтер'єр трипільських споруд був стандартизований. Другий поверх будівлі розділений на вхідне та житлове приміщення, праворуч від входу розташована піч. Отже, до уваги бралися незначні зміни, які з часом відбувалися в будівлях трипільської культури. Ряд варіантів представлений лише однією площадкою. Це виглядає як виняток, однак, може вказувати на кількість досліджених площадок для певного періоду чи пам'ятки. Найбільшу відмінність прослідковано між спорудами раннього трипілля та будівлями наступних етапів розвитку культури. Зокрема, це стосується розташування печі та вірогідного вівтаря у будівлі. Перші три варіанти будівлі, які притаманні ранньому трипіл्लю, в жодному разі не виявлено в наступних етапах розвитку культури. Розглянуто ряд причин, з яких існує така відмінність.

Завдяки вивченню розташування елементів інтер'єру у житловому приміщенні та локалізації корисної площі у будівлі, було запропоновано чотири групи будівель за розміром корисної площі.

За розміщенням елементів інтер'єру на першому поверсі, будівлі розподілено на дві групи: А і В. Група А – будівлі без інтер'єру на першому поверсі. Група В – будівлі з елементами інтер'єру на першому поверсі.

Якщо для житлового простору простежувалася певна стандартизація в розташуванні елементів інтер'єру, то розміщення елементів інтер'єру на першому поверсі більш довільне, або інтер'єр у будівлях на першому поверсі взагалі відсутній. Елементи інтер'єру другого поверху розташовувалися попід край приміщення, тим самим звільняючи місце для перебування у житлі його мешканців. Елементи інтер'єру першого поверху розміщувалися переважно по центральній осі будівлі. Розглянута можливість поділу першого поверху на окремі приміщення, хоча прямих підтверджень цьому припущенню нема. При розташуванні площадок на схилі, схил переважно не нівелювався, отже долівка першого поверху повторювала природній схил.

За всіма озвученими ознаками можна припустити, що перший поверх був мало придатний для щоденного проживання та застосовувався як господарська частина будівлі. Наприклад, на першому поверсі площадок №№ 1, 3 поселення Ожеве-острів відбувалась обробка шкіри та виготовлення кременевих знарядь праці.

Розділ 4. Функціональне призначення будівель трипільської культури

В розділі пропонується розглянути функціональне призначення трипільських будівель. Оскільки інтер'єр споруд стандартизований, за ознаку функціонального призначення їхнього береться розмір площадки та розмір корисної площі житлового приміщення. Трипільські споруди за розмірами корисної площі розділено на чотири групи з урахуванням, що на 1 людину припадає 4–6 м². Ураховуючи репродуктивні можливості однієї сім'ї, корисна площа житлового будинку коливається від 4–6 м² до 40 м². Отже, будівлі, в яких корисна площа менша від 4–6 м² або більша 40 м², слід вважати спорудами нежитлового призначення. В першому випадку малі площадки пропонується вважати залишками споруд господарського призначення, у другому випадку будівлі які належать до IV групи великі площадки слід вважати спорудами громадського призначення або чоловічим будинками. Площадки з корисною площею від 6 м² до 40 м², тобто будівлі I, II, III, вважаються спорудами житлового призначення.

В розділі розглянуто інтер'єр та особливості господарських будівель. Запропоновано три варіанти таких площадок та вказано на функціональне призначення кожного варіанту в господарстві давнього населення.

При розгляді споруд, які запропоновано вважати чоловічим будинками, вказано на певні особливості елементів їхнього інтер'єру. Окрім того, для верифікації проведено порівняльний аналіз виявлених на площадках артефактів, які запропоновано вважати рухомими елементами інтер'єру.

4. 1. Господарські будівлі. Порівнюючи ряд таксономічних ознак, таких як розмір споруди, елементи її інтер'єру та виявлені на об'єктах матеріальні рештки, виділено ознаки для будівель не житлового, а господарського призначення. Так, проведено аналіз всіх досліджених споруд томашівської локально-хронологічної групи з семи поселень. У результаті було виявлено одну споруду, яка за сукупністю морфологічних ознак, а саме

вкрай малих розмірів та виявлених на ній елементів інтер'єру, як рухомих так і нерухомих, була визнана спорудою господарського призначення (Круц 1990; Chernovol 2012). Ця будівля мала малі розміри $4 \times 4,5$ м, відповідно брак місця для розташування в ньому обов'язкових елементів інтер'єру, зокрема печі, тому не було місця для проживання людей. Для томашівської локальної групи мінімальна довжина будівлі житлового призначення становить 7 м, для інших локально-хронологічних утворень – 5 м. Отже, споруди розмірами довжиною менше 5 м не передбачали проживання в них мешканців, оскільки для їхнього існування та одночасно розташування там об'єктів господарсько-побутового призначення не було місця. Тому ці споруди можна вважати будівлями господарського призначення, якщо, певна річ, не відбулося механічних ушкоджень у процесі формування самої площадки при її спаленні чи культурний шар не зазнав руйнувань у подальшому. Такі дані, зазвичай, потребують певного аналізу при дослідженні кожного окремо взятого об'єкта.

Вказана будівля на поселенні Тальянки мала розміри $4 \times 4,5$ м, зверху платформи інтер'єр був відсутній. Під шаром обмазки, на ґрунтовій долівці знаходилося «корито» розмірами 2×2 м, навколо нього було розміщено 6 зернотерок. Ця площадка була розташована за 1 м від площадки № 19, яка мала розміри $4 \times 11,2$ м. Сама будівля малих розмірів не отримала нумерації та інтерпретувалася як прибудова до площадки № 19. Окрім того, подібні залишки будівель були виявлені й у інших локально-хронологічних утвореннях трипільської культури. Зокрема, це стосувалось площадок малих розмірів, які розміщувалися поруч з площадками середніх та великих розмірів. До поселень, де було помічено подібну ситуацію, належить пам'ятка Веселий Кут етапу VI/II – одна площадка (Цвек 1984) та Кліщів етапу VI/II – дві площадки (Заец, Рыжов 1992).

Виявлені будівлі мали приблизно однакові розміри. Веселий Кут: площадка № 18а, розмірами $4 \times 3,5$ м, розташована поруч з площадкою № 18, розмірами $14 \times 5,5$ м. Кліщів: площадка № 9 – 4×4 м, розташована поруч з

площадкою № 10, розмірами 14,9×7 м. Кліщів: площадка (відсутня нумерація) – 3,5×2,5 м, розташована поруч з площадкою № 11, розмірами 12×5 м (рис. 29).

Кожна з цих площадок розміщувалася поруч з площадкою житлового призначення на відстані 1–1,5 м. На ґрунтовій долівці у кожній із цих малих площадок знаходилася вимостка. У площадки без номера поселення Кліщів знаходилося підвищення (варіант вимостки). У споруді з Веселого Кута було виявлено шість зернотерок.

Окрім того, існують площадки малих розмірів, що не були прив'язані до певних житлових споруд, проте, вірогідно, також мали господарське призначення. Наприклад, площадки № 9 поселення Кліщів, яка мала розміри 4×4 м. На думку І. І. Зайця, у даної будівлі було відсутнє міжповерхове перекриття, а виявлена обмазка була залишками стін та підмазки стелі. На долівці цієї будівлі зафіксовано велике скупчення кісток тварин, 26 посудин малих розмірів (горщиків, мисок, шоломоподібних покритишок) та 8 відбійників (Заец, Рыжов 1992, с. 32–33). До таких площадок потрібно також віднести залишки будівлі з поселення Незаможник розмірами 3×3,5 м (Овчинников 2014).

Проте, виявлений рухомий матеріал не завжди вказує на призначення будівлі та може бути пов'язаний з ритуалом її покидання (Круц 2003).

За типологією трипільських споруд, запропонованою Т. С. Пассек (Пассек 1940а), подібні будівлі належать до житлових споруд малих розмірів.

На господарське призначення цих будівель можуть вказувати виявлені в них елементи інтер'єру, зокрема «корито» з вмонтованою до нього зернотеркою. В будівлях томашівської групи воно обов'язково розміщувалося в житловому приміщенні навпроти печі. «Корито» з вмонтованою до нього зернотеркою інтерпретувалося як певне робоче місце, пов'язане з підготовкою чи приготуванням харчових припасів до їхнього подальшого ужитку. Поруч з «коритом» із зернотеркою, на першому поверсі площадки № 6 поселення Ожеве-острів, при флотації ґрунту з заповнення

ями було виявлено зернівки злакових (Пашкевич, Черновол 2015), що опосередковано вказує на призначення об'єкта. Однак, розміри «корит» у житлах становлять $0,5 \times 0,5$ м чи трохи більше та розраховані вони лише на одну зернотерку. У вказаних господарських будівлях «корито» мало більші розміри та навколо нього розміщена значно більша кількість зернотерок. Можна припустити, що в цих спорудах відбувався колективний обробіток харчових припасів. Колективна робота могла бути приурочена до певних ритуальних дійств, свят, приготування сакральної їжі. В такому разі вищевказані споруди набувають не тільки господарського, а й культового значення.

Проте, так звані зернотерки – великі пласкі спрацьовані камені, могли бути задіяні й в інших видах господарської діяльності. За дослідженнями Г. М. Попльовко, камені подібні до зернотерок застосовувалися в процесі виготовлення кераміки. А саме, на них розтиралася суха глина, яка слугувала добавкою до керамічного тіста при виготовленні столового посуду (Poplowko 2017). Отже, в такому разі ми маємо господарські споруди, в яких відбувався процес, пов'язаний з виготовленням інгредієнту до керамічного тіста.

Подібні малі споруди були задіяні і в інших господарських процесах. Так, на поселенні Ожеве-острів етапу VI було виявлено господарський комплекс, імовірно, пов'язаний з первинною обробкою шкіри. У центрі цього комплексу знаходилася піч, де перепалювалися вапнякові відклади для отримання негашеного вапна. Від печі у напрямку споруд, розташованих довкола, пролягали канали до ям, які знаходилися під площадками. Канали мали ширину 0,4 м та глибину до 0,3 м. Зсередини канали були обмащені глиною. Вони були випалені, вірогідно, в результаті спалення в них дерева для отримання золи. Суміш вапна та золи каналами потрапляла до ям під площадками, які потім заливалася водою. В цій суміші замочувалася шкіра тварин для зняття з неї волосяного покриву (рис. 30).

Над піччю, де випалювався вапняк, було виявлено фрагменти платформи від наземних споруд, що могли утворювати навіс над піччю. У

цьому місці знаходилися окремі блоки обмазки з відбитками колотих дощок від платформи площадки, розміри споруди встановити не вдалось через її погану збереженість. Залишки цієї конструкції знаходилися між площадками № 1, 2. З-під печі в напрямку цих площадок пролягали канали до ями. Споруди над печами слід також вважати конструкціями господарського призначення, а печі – частиною їх інтер'єру.

Однак, при виявленні площадок подібних розмірів не завжди вдається встановити господарське призначення будівлі. На поселенні Біликівці етапу VI/II було виявлено споруду розмірами 2,6×4,6 м (Заець 1976; Гусєв 1995, с. 64) (рис. 31). Під платформою знаходилося заглиблене приміщення глибиною 0,8 м. На дні заглиблення знаходилася вимостка, інтерпретована І. І. Зайцем як піч. Поєднують цю споруду з попередніми будівлями лише розміри, проте жодних ознак, які вказували б на господарське призначення цієї будівлі виявлено не було.

Всі вищеописані площадки можна об'єднати в один варіант господарських будівель, узявши за визначення їх розмір, який становить не більше 4,5 м у довжину. В цих будівлях могли відбуватися господарські процеси, які потребували зведення певної конструкції, подібної до житлового будинку. З елементів інтер'єру у них під платформою знаходились вимостка або «корито» великих розмірів із зернотерками. На поселенні Ожеве-острів у подібній будівлі знаходилася виробнича піч. Поверх платформи елементи інтер'єру відсутні.

Окрім вказаних господарських будівель, подібних до площадки, у трипільській культурі було виявлено й інший їхній варіант. На поселенні Бернашівка-2 петренської групи етапу CI, площадка № 8 була інтерпретована як складське приміщення. Вона мала прямокутну форму, розміри 5×7 м (Черновол 2013) (рис. 32, 32а). За розмірами вона відповідала площадці житлового призначення малих розмірів.

Будівля мала два поверхи. Верхній поверх був розділений перегородкою на два приміщення, приблизно однакові за розмірами –

5×3,5 м. У вхідному приміщенні елементів інтер'єру, окрім фрагментів нівелюючої підмазки платформи, виявлено не було.

У наступному приміщенні споруди, в дальньому його куті, ліворуч від входу, виявлено фрагменти «корита» і поруч із ним зернотерку. Окрім вказаного «корита» в центрі цього приміщенні знайдено розвал округлої пласкої конструкції діаметром близько 0,5 м, морфологічно схожої до вівтарів. Утім, на відміну від вівтарів, вона виготовлена з глини з добавкою половини, що ставить під сумнів сакральне призначення конструкції. Велика концентрація посуду розміщувалася праворуч від входу, переважно вздовж перегородки, де зазвичай у житлових спорудах знаходилася піч.

На першому поверсі будівлі деталі інтер'єру, в основному, концентрувалися вздовж однієї з довгих сторін, ліворуч від входу. Це були три вимостки, які збереглися фрагментарно. Навколо однієї з вимосток був розміщений дугоподібний бортик. Вимостка, розташована в торці будівлі, найближча до входу, плавно спускалася в яму, що знаходилась поруч, та фактично розміщувалася частково під будівлею, частково за її межами. У цьому випадку виникає питання ще й про конструкцію торцевої стіни першого поверху цієї будівлі чи взагалі про її наявність. В ямі знайдено шоломоподібну покришку, яка накривала грудки вохри, також в яму завалився піфос, який частково знаходився під площадкою.

У центральній частині споруди під шаром обмазки платформи виявлено велике скупчення фрагментів столового посуду. Серед них були миски, шоломоподібні покришки, грушоподібні столові посудини та їхні фрагменти. Також у цій частині будівлі виявлено скупчення грузил до ткацького верстата, що опосередковано вказує на місце його розташування у будівлі.

На першому поверсі дослідженої споруди загалом виявлено сім розвалів піфосів. Хоча стінки піфосів здебільшого були розташовані у шарах завалу платформи, проте, денця знаходились *in situ* на ґрунтовій долівці першого поверху. Ця категорія посуду була вперше знайдена в будівлях

петренської локально-хронологічної групи. Раніше вважалося, що піфоси притаманні винятково спорудам томашівської групи, де вони є частиною інтер'єру споруди. Виявлені піфоси, на відміну від піфосів у томашівській групі, мали не грушоподібну, а ступкоподібну форму (рис. 33).

За розмірами ця споруда відповідала малим житловим спорудам трипільської культури. Однак, при аналізі розташування в ній нерухомих і рухомих елементів інтер'єру, виникло ряд питань. По-перше, якщо врахувати щільність заповнення будівлі посудом, де в такому разі мали розташовуватися об'єкти інтер'єру, що забезпечували проживання її мешканців, а зокрема піч? По-друге, в будівлі було виявлено сім піфосів. Ця категорія посуду вперше виявлена в будівлях петренської локальної групи.

Якщо в приміщенні цієї будівлі розташувати обігрівальну конструкцію, стандартний розмір якої становить 2×2 м, виникає питання про корисну площу будівлі, придатну для розміщення в ній мешканців, якщо за попередніми дослідженнями вона мала становити близько 6 м^2 мінімум. Таким чином, виникло припущення, що ця споруда, з огляду на її розміри та кількість виявленого в ній тарного столового посуду, зокрема піфосів, може бути складською будівлею. В ній не тільки зберігалися припаси, а й відбуватись певні дії – розтирання зерна на зернотерці, ткацтво, інші господарські роботи, в яких застосовувалися розміщені там вимостки. Окрім того, в цій споруді могли зберігати та розподіляти харчові припаси, які належали певному колективу.

Третій варіант господарських споруд – це будівлі, в яких була відсутня міжповерхове перекриття. Із будівельних конструкцій у них виявлено лише фрагменти стін, що вказувало на те, що ці будівлі імовірно були одноповерхові.

До цього варіанту належить споруда, досліджена у м. Кам'янець-Подільський. За аналізом виявленого матеріалу в цій споруді відбувалася плавка мідної руди (Czernowol 2017; Черновол 2018с) (рис. 34). Виявлена обмазка залягала вузькою смужкою завширшки 2 м, інших елементів

конструкції, які морфологічно відповідали платформі, виявлено не було. На обмазці були зафіксовані відбитки лози, характерні для стін. Це вказує на те, що згадана обмазка походила від стін споруди. Отже, можна стверджувати, що це були залишки одноповерхової будівлі з ґрунтовою долівкою.

На сьогодні ця будівля через об'єктивні причини повністю не досліджена. Вона виявлена у смузі міської забудови м. Кам'янець-Подільський і частково перекрита під'їздом до житлового будинку. Проте, її розкопана частина дає нам уяву про особливості та відмінності споруди. Площадка належить до петренської локальної групи етапу СІ. Розміри площадки, її довжину та ширину через вищевказані причини визначено не було. За попередніми розкопками можна встановити розташування майстерні на поселені і вказати, що вона, ймовірно, знаходилася у внутрішньому колі його забудови.

Під завалом стіни у внутрішній частині будівлі виявлено яму розмірами $2,1 \times 2,9$ м, глибиною 1,2 м (рис. 35). Вона була заповнена відходами виробництва. В ній знайдено 40 фрагментів ливарних чаш, серед яких 16 фрагментів вінець, вказані фрагменти з внутрішнього боку покриті оплавленою міддю (рис. 9). Ливарні чаші зроблені з глини з домішкою половини, сильно шлаковані. Фрагменти ливарних чаш знаходилися не тільки в ямі, а й на ґрунтовій долівці споруди, під завалом стіни також виявлено один фрагмент ливарної форми (рис. 36–36б). Можна припустити, що сама яма була частиною виробничого комплексу. Вона мала пласке дно, з однієї торцевого боку була приступка, можливо, місце для сидіння майстра, з протилежної торцевого боку було округле заглиблення 0,1 м від рівня дна, стінки ями були досить крутими. Для господарських ям трипільського часу (смітників) характерні здебільшого лінзоподібні форми з похилими стінками. У переважній більшості подібні ями використовувалися першочергово для видобутку глини, а потім перетворювалися на сміттєзвалища. Яма в майстерні також з часом стала смітником, але вже після того, як опили її стіни.

У даному випадку на винятковість будівлі вказує її конструктивна відмінність. Споруда, від якої залишилися лише стіни, є винятком для етапу СІ. Такі будівлі масово з'явилися лише в другій половині етапу СІІ. На господарське призначення споруди вказував виявлений тут супутній матеріал. Імовірно, в будівлі, в якій відбувалася плавка міді, не було необхідності в другому поверху. Навпаки, він би лише завадив, оскільки, для високих температурних режимів, яких потребувала плавка, необхідна активна циркуляція повітря. Окрім того, другий поверх чи перекриття горища могли створити пожежонебезпечну ситуацію.

Аналогічні за конструкцією будівлі було розкопано на поселенні Волошкове 6 (Горби) бринзенської локальної групи, площадки №№ 2, 3, етапу СІІ. Споруди знаходилися на відстані 10 м одна від одної та розташовувалися у центрі поселення (рис. 37).

Розміри площадки № 2 становили 9,5×6 м, площадки № 3 – 4×5 м. На площадці № 2 вздовж її довгих боків залягали скупчення випаленої обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій у вигляді прутів товщиною 0,05 м. Всі виявлені елементи конструкції походять від її стін. З торцевого боку фрагменти обмазки мають високу ступінь випалу, до рівня шлакування, близько 1000°C. Проте, не зважаючи на високі температурні режими, у будівлі відсутня платформа міжповерхового перекриття. З цього приводу виникло припущення, що будівля була одноповерхова. Можливо вона була розділена на два приміщення – вхідне та робоче. Опосередковано на це вказують аморфні фрагменти обмазки, які розташовані тонкою лінією перпендикулярно довгій осі будівлі, які можуть походити від перегородки між приміщеннями. Окрім того, вимостка, яка знаходилася поруч і була розташована по центральній осі цієї споруди, могла вказувати на перехід з одного приміщення до іншого. У такому разі вхідне приміщення становить 4×6 м, а виробниче – 5,5×6 м. На користь цього припущення вказує організація господарського простору першого поверху у житлових спорудах варіанту В (Черновол 2012; 2013). Саме в них у місці входу на рівні першого

поверху був відсутній інтер'єр, а всі виявлені конструкції знаходилися в глибині споруди.

Загалом на ґрунтовій підлозі будівлі було розміщено п'ять глинобитних вимосток. Вимостки №№ 1, 2 розташовувалися вздовж довгого боку споруди, ліворуч від входу. Вимостка № 3 – у торці будівлі, вимостка № 4 збереглася вкрай фрагментарно, вона знаходилася праворуч від входу. Вимостка № 5, розташована по центральній осі будівлі, була інтерпретована як місце входу до виробничого приміщення.

Привертають до себе увагу конструктивні особливості вимостки № 3. Вимостка мала прямокутну форму, розміри 2×2 м. Висота вимостки над ґрунтовою підлогою становила 7 см. Вона складалася з двох шарів товщиною 3,5–4 см. Поверхня ретельно заглажена випал вимостки зверху до низу. Зі східного боку у вимостці зроблено округле заглиблення діаметром 0,7 м у вигляді «корита». Висота його бортика становить 0,1 м, товщина – 0,04 м (рис. 37а). У «кориті» виявлено шар перепаленої річкової мушлі, товщина вказаного шару становить 0,3 м.

У результаті перепалення річкових черепашок *Unio* можливо було отримати негашене вапно, яке потім, після гасіння застосовували в господарстві та побуті, зокрема як фарбу та інгредієнт для первинної обробки шкіри.

У цілому було виявлено лише один об'єкт, який міг пов'язати цю споруду з певною господарською діяльністю, а саме випалом річкової черепашки для отримання вапна. Було простежено ще одну закономірність – біля кожної вимостки виявлено розвал кухонного горщика. Частина кухонних горщиків мала класичну кратероподібну форму, більшість мала сферичну форму. Вірогідно кухонні горщики сферичної форми використовували як тару для гасіння вапна та отримання білої пасти, власне білої фарби.

Наступна площадка № 3 мала кращу збереженість. Її стіни завалилися всередину будівлі та візуально були схожі на платформу міжповерхового

перекриття (рис. 38). Однак глинобитні фрагменти будівлі за морфологічними ознаками, зокрема за відбитками дерев'яних конструкцій, відповідали виключно несучим конструкціям стіни. Тому постало питання про конструкцію господарських споруд малих розмірів, описаних вище.

У жодному разі автори досліджень не надали морфологічного опису виявлених ними будівельних конструкцій, вказавши лише, що це були залишки платформи. В одному випадку, щодо площадки № 9 поселення Кліщів (Заец, Рыжов 1992, с. 32–33), дослідники вказували, що це були залишки стін, втім, також не подали морфологічних ознак цієї конструкції. Загалом, можна припустити, що господарські будівлі малих форм, описані вище, були одноповерховими. Їхні стіни, вірогідно, завалилися всередину будівлі, утворивши вигляд платформи. Власне морфологічний опис стін було вперше зроблено після розкопок поселення Доброводи в 2004 р (Круц и др. 2005). На площадці № 4 поселення Доброводи вони мали відмінну збереженість, що надало можливість виявляти їх на інших об'єктах трипільської культури.

На ґрунтовій підлозі площадки № 3 поселення Волошкове 6 було виявлено ряд вимосток із зернотерками. У центрі будівлі знаходився переносний прямокутний глиняний столик розмірами 0,7×1 м, висота столика становила 0,05 м (рис. 39). Характерно, що столик візуально був схожий на «корито», оскільки його стільниця провалилась по центру, а бортик знизу, який слугував за підставку до неї, був схожий на стінки «корита». З одного з довгих боків столик мав заокруглений виріз довжиною 0,2 м. В основу його стільниці були закладені прuti для надання жорсткості конструкції, оскільки без них він би розвалився. Призначення столика не зрозуміле, він більше схожий до об'єктів сакрального, ніж до об'єктів господарського призначення. Поруч зі столиком знаходився заміс вапнякової породи, що опосередковано вказувало на призначення будівлі. Отже, в цій споруді, також займалися роботами, пов'язаними з переробкою вапняку.

Вказана конструкція отримала назву столик, оскільки була виявлена пласкою поверхнею доверху, а валиком донизу, проте, якщо її перевернути, то ми отримаємо переносне «корито» з висотою бортика 0,05 м.

Подібна за конструкцією до вищеописаних будівель споруда була розкопана в 2016 р. О. Г. Корвін-Піотровським на поселенні Доброводи томашівської групи, яку він також вважав господарською за призначенням. Різниця лише в її розмірах. Проте, вказуючи на призначення споруди, необхідно достатньо аргументовано вказати на процеси, які саме в ній відбувались.

Отже, на сьогоднішній день відомо три варіанти площадок, які є залишками господарських споруд:

Перший варіант – будівлі малих розмірів, в яких імовірно відбувався робочий процес, пов'язаний з колективною працею, можливо сакрального характеру чи виробництвом певного інгредієнта для виготовлення кераміки, обробки шкіри тощо. Такі будівлі часто можуть бути супутниками житлових споруд, хоча відомі випадки, коли вони знаходилися окремо від таких. Загалом їх об'єднує розмір, який становить у середньому 4×4 м, що унеможлиблює проживання в ній навіть однієї людини.

Другий варіант – складська будівля, що розміром відповідає житловій споруді. Проте, наявні в ній елементи інтер'єру розташовані таким чином, що унеможлиблюють розміщення мешканців для постійного проживання. Окрім того, у такій будівлі відсутня піч. Переважна площа споруди на обох поверххах заставлена тарним та столовим посудом, іншими предметами побуту.

Третій варіант – одноповерхові спеціалізовані споруди, призначені для виплавки міді та інших господарських цілей ,зокрема, випалу вапна тощо. В першому випадку в будівлі могло відбуватися виготовлення мідних виробів, тобто ливарня.

Кількість виявлених споруд господарського призначення вкрай незначна. Вірогідними причинами цього могла бути відсутність потреби у

масовому їх використанні. Якщо розподілити трипільське житло за призначенням його площі, зокрема виділити його корисну площу, то в середньому вона складатиме 14–16% від загальної площі споруди (табл. 7) (вибірка жител зроблена з поселення Тальянки етапу СІ). Інша частина споруди була задіяна в господарсько-побутових цілях. У спорудах з вівтарями є ще сакральна зона, але вона займала площу менше 1% від загальної площі споруди. Проте, робочі місця в житлових будівлях за проведенням аналізом в основному були призначені для обробки харчових припасів. Виявлені господарські споруди пов'язані з іншим типами господарської діяльності.

Окрім господарських будівель в трипільській культурі могли бути й інші споруди, в яких не застосовувався традиційний будівельний прийом, коли дерев'яний каркас обмащувався глиною, в результаті чого після ритуального спалення утворювалася площадка.

Зокрема до таких об'єктів відносилися вимостки, які розташовані за межами споруд. Вони виявлені практично на всіх етапах існування культури. В основному, вони виконані з добре відмученої глини, яка характерна для черенів печей у житлі. Вимостки багат шарові, що свідчить про періодичні їхні ремонти, отже, вони функціонували тривалий час. Випал зверху до низу. Загалом вони схожі на відкриті вогнища, та ніщо не вказує на їхнє конкретно господарське призначення. Проте, на ранньотрипільському поселенні Бернашівка виявлено вимостку, в котрій по центру знаходилось обмазане глиною округле заглиблення, діаметром 0,3 м, глибиною 0,2 м, імовірно для встановлення в ньому горщика (рис. 40). Навколо самої вимостки за 2 м від неї в оточу, було знайдено чимало фрагментів кухонної кераміки. Це опосередковано може підтверджувати призначення вимостки як відкритого вогнища для приготування на ньому їжі, принаймні в літній час. Між площадкою, яка знаходилась поруч, та вимосткою було виявлено купу річкового каміння, що компактно залягало й було перепалене. Імовірно, це каміння розпікалося на вимостці, а потім ним нагрівали воду чи розігрівали

на ньому їжу, що відомо з етнографії. Навколо вимостки по квадрату розташовувалося 5 пласких камінців розмірами $0,2 \times 0,3$ м на відстані 3 м один від одного. Було зроблено припущення, що це підпорне каміння під стовпи для даху. Вказане каміння було розташоване паралельно площадці з імовірним входом від неї. Дах був на разі необхідним під час дощу, що надавало можливість експлуатувати об'єкт у моменти негоди та в різні пори року. Якщо це припущення вірне, то ми маємо стовпову конструкцію з дахом, яку слід вважати господарською спорудою, а вказану вимостку – частиною її інтер'єру.

У трипільській культурі окрім вищевказаних об'єктів існувало чимало господарських ям, проте, невідомо чи були вони навмисно конструктивно облаштовані, наприклад, дахом. Однак, за дослідженнями Е. В. Овчинникова (Овчинников 2003; Овчинников, Пічкур 2003, Овчинников 2014) на поселенні Пекарі-II етапу VII, ним у заглибленому об'єкті було виявлено кременеву майстерню з облаштованими робочими місцями. Тому виникає припущення, що подібні ями могли мати перекриття, яке забезпечувало їхню постійну експлуатацію, не зважаючи на негоду (рис. 41–41а). Подібний заглиблений об'єкт було досліджено на поселенні Ломачинці, в ньому відбувалося виготовлення крем'яних сокир (Балакин 1995).

Прямих підтверджень про певні конструкції, що могли б вказувати на ці об'єкти як на господарські споруди немає. Однак, за роки тривалих досліджень трипільської культури відомо, що місця з обробки кременю розміщувалися безпосередньо на першому поверсі споруди чи просто неба. В даному випадку ми спостерігаємо іншу ситуацію, коли майстерні облаштовувались не в житлах, а в заглиблених спеціально підготовлених об'єктах.

Аналізуючи житлові споруди томашівської групи, зокрема організацію їхнього житлово-господарського комплексу, було встановлено, що об'єкти інтер'єру господарського-побутового призначення розміщені майже по всій площі будівлі – це вимостки, «корита», печі, подіум. Перший поверх

споруди, вхідна та частково житлова частина будівлі, були задіяні в господарських процесах, а корисна площа будівлі призначена для ночівлі та розміщення мешканців. У спорудах, де існувала господарська прибудова, корисна площа будівлі становила взагалі лише 5 % (площадка № 40 поселення Тальянки) (Круц и др. 2008а). Вся інша площа споруди була призначена для господарської діяльності. Загалом у спорудах томашівської групи максимально виявлено до шести робочих місць.

З огляду на це, виникає питання про доцільність існування господарських споруд у трипільській культурі, якщо площа будівлі наразі дозволяє зайнятися всередині різноманітною господарською діяльністю. Відомі житлові будівлі трипільського часу, в яких розміщувалися косторізні та кременеобробні майстерні, а в житлах поселення Ожеве-острів відбувався навіть процес первинної обробки шкіри.

Імовірно, господарські споруди виникають з різних причин. По-перше, певна господарська діяльність може ускладнювати проживання в будівлі чи робити це майже неможливим. Зокрема, до таких об'єктів віднесено вимостки, на яких, вірогідно, в літній час готували їжу за межами будівлі, щоб не перегрівати внутрішній її простір, що призводило б до певного дискомфорту, оскільки в цьому процесі була задіяна піч. Подібна ситуація відома в сучасній етнографії до масового використання природного газу, коли практично в кожному дворі існувала літня кухня саме для того, щоб не перегрівати житловий простір у літній час. З цих самих причин виникає майстерня для плавки міді, оскільки подібне виробництво несумісне з проживанням у будівлі.

По-друге, соціальна чи сакральна причина. Це стосується малих будівель з влаштованими у них вимостками чи «коритами». Якщо в цих спорудах відбувався процес колективного приготування їжі для певного дійства, це могло мати певну сакральну спрямованість. Якщо в них проходив процес отримання певної складової для керамічного тіста, то в цій споруді,

можливо, збиралися члени общини, які займалися виготовленням кераміки тощо.

Складська споруда могла належати певній групі населення на поселенні, там зберігались їхні колективні припаси. Втім, оскільки подібна будівля виявлена вперше, невідомо, чи вона є винятком, чи традиційним явищем для інших локально-хронологічних утворень та поселень трипільської культури.

Мала кількість господарських споруд могла бути й з інших причин. Відомо, що площадки утворилися в результаті ритуального спалення. Імовірно, спалення будівель стосувалось тільки житлових споруд. Господарські будівлі не підпадали під цю категорію, вони згорали, якщо достояли до фази залишання поселення, і то у випадку, якщо знаходилися безпосередньо поруч з житлами. Тоді вогонь автоматично перекидався на таку споруду, тому вона збереглася у вигляді площадки. Не виключено, що господарські споруди будувалися ситуативно, в разі необхідності, спричиненої певними потребами.

Однак, в результаті розкопок останніх років на поселеннях Кам'янець-Подільський Площа Польський ринок петренської групи етапу СІ, Волошкове 6 (Горби) бринзенської групи етапу СІІ, було простежено певну закономірність. Господарські споруди були розташовані у внутрішньому колі забудови поселення. За таким самим принципом було розташовано крем'яну майстерню на поселенні Пекарі етапу ВІІ. Можливо, господарські споруди концентрувалися у центральній частині поселення, куди сходилися члени общини для колективної праці. Подібна ситуація могла виникнути для поліпшення контролю з боку керуючої групи над господарськими процесами, які відбувалися в общині.

Шкірообробний комплекс навпаки розташовувався скраю поселення, поближче до водних ресурсів, оскільки для його функціонування була необхідна велика кількість води.

Інша категорія господарських будівель була прив'язана до певних житлових споруд та обслуговувала певну групу людей на поселенні.

4. 2. Громадські будівлі. До громадських будівель віднесено площадки, корисна площа яких становила 100 м² та більше. За розташуванням елементів інтер'єру вони нічим не відрізнялися від будівель житлового призначення. До таких будівель можна зарахувати площадку № 3 поселення Ожеве-острів, площадки №№ 1, 2 поселення Глибочок (ВІ), можливо площадку поселення Коломийщина ІІ, площадку № 2-4 поселення Косенівка, площадку № 7 поселення Коновка, Площадку з поселення Небелівка М. Ю. Відейко назвав «мегаструктурою» та в різних публікаціях інтерпретував як храм чи громадську будівлю (Відейко та ін. 2012; Відейко и др. 2013; Відейко, Бурдо 2015a, 2015b). До будівель відповідного призначення з певною долею вірогідності можна віднести й інші площадки, в яких хоч і не встановлено корисну площу, але їхній розмір становить близько 200 м².

Розмір корисної площі споруди розглядався з точки зору репродуктивних можливостей нуклеарної сім'ї – це 4–6 м² на одну людину. Вищевказані споруди за корисною площею значно перевищували приведені цифри. Між третьою групою споруд і четвертою групою, ми маємо лакуну у розмірах корисної площі – відсутні споруди з корисною площею 60 м², 70 м², 80 м², 90 м² (табл. 5). Корисна площа будівель Ожеве-острів, Глибочок становить близько 140 м². В такому разі, якщо врахувати їхню корисну площу з розрахунку 4–6 м² на одну людину, ми отримаємо, відповідно, 35 людей у споруді в першому випадку та 23 людини в другому випадку. Отже, ці споруди були розраховані на певну кількість людей, що в цілому перевищує репродуктивні можливості однієї окремо взятої нуклеарної сім'ї.

Ці будівлі відрізняються за набором елементів інтер'єру в межах поселення або локальної групи. В будівлі поселення Небелівка, на думку дослідника (Відейко та ін. 2012), знаходилося декілька вівтарів у вигляді вимосток, хоча, в звіті достеменно дається підтвердження лише двох

конструкцій відповідного призначення на яких було виявлено орнаменти. На площадці № 1 поселення Глибочок Тернопільської обл., у житловому приміщенні було виявлено вірогідно дві печі (п'ятий варіант). Площадка № 3 поселення Ожеве-острів мала гральну дошку (восьмий варіант). Гральна дошка була встановлена стаціонарно, мала до 6 м завдовжки, була розташована вздовж довгого боку будівлі, праворуч від входу. Площадка № 7 поселення Коновка розташовувалась у центрі поселення, єдина будівля цього поселення яка мала інтер'єр на першому поверсі та одне підвищення, за припущеннями, могло бути гральною дошкою. Площадка № 2-4 поселення Косенівка вірогідно мала п'ять приміщень на першому поверсі. Подібної будівлі не відомо в інших локальних групах трипільської культури. В цілому ми спостерігаємо відмінність цих будівель від інших площадок.

П'ятий та восьмий варіант будівель за елементами інтер'єру виглядають як виключення, оскільки представлені однією або двома площадками на всю культуру. Те ж саме можна стверджувати стосовно інших будівель цієї категорії за набором елементів першого поверху, зокрема, площадки поселення Косенівка і Коновка.

Для кращого розуміння цих споруд можна зробити порівняння виявленого у цих будівлях керамічного комплексу з керамічними комплексами житлових будівель цього самого поселення. Тобто, порівняти виявлений матеріал на площадці № 3 поселення Ожеве-острів з площадкою № 6 цього поселення, яка має житлове призначення (табл. 8). Хоча в даній роботі керамічні комплекси та інші матеріальні знахідки у будівлі відносяться до рухомих елементів інтер'єру та використовуються опосередковано.

Для порівняння взято площадку № 6 поселення Ожеве-острів, оскільки на ній найкраще прослідковано елементи інтер'єру. Це надало можливість вирахувати корисну площу цієї будівлі, яка становить 16 м² при розмірах будівлі 10×4 м. З розрахунку 4 м² на одну людину вона була розрахована на 4 людей. Інші будівлі цього поселення залучаються опосередковано, оскільки

їхній інтер'єр зберігся частково, втім для подальших підрахунків можна долучити їхні керамічні комплекси.

На площадці № 3 було виявлено 21110 фрагментів кераміки, які походять від 3688 виробів. На площадці № 6 було виявлено 4180 фрагментів кераміки, які походять від 569 виробів. Близька до неї за показниками площадка № 4 поселення Ожеве-острів – 3206 фрагментів кераміки від 539 виробів. Найменша споруда цього поселення, площадка № 7, мала 607 фрагментів кераміки, які походили від 227 виробів. За корисною площею площадка № 7 відносилась до першої групи, через слабку збереженість встановити її корисну площу було вкрай важко, вірогідно вона могла бути розрахована на 1–2 людини. Отже, для порівняння залучено площадку № 6, оскільки, дані щодо керамічного комплексу та інших виявлених артефактів верифіковані та можна чітко вказати на розміри її корисної площі.

Якщо виявлену кількість виробів розділити на 4 людей, згідно розмірів корисної площі будівлі № 6, ми отримаємо 142,2 вироби на 1 людину. В такому разі, розділивши кількість виробів на площадці № 3, на кількість виробів, що ми отримали із площадки № 6, то отримаємо вірогідну кількість людей, які перебували на площадці № 3, тобто 25,9 (26) людей. Але на площадці № 3 є посуд, який у відсотковому та кількісному показнику перевищує його кількість в інших будівлях цього поселення. Зокрема, такими є біноклеподібні посудини та посуд прикрашений поліхромним орнаментом.

На площадці № 3 кількість біноклеподібних посудин становить 8,3% від загальної кількості керамічних виробів. Поліхромний посуд – 7,8%.

На площадці № 6 кількість біноклеподібних посудин становить 4,7% від загальної кількості керамічних виробів. Поліхромний посуд становить 2,4%.

Однак, поліхромний посуд на площадці № 6 представлений лише 14 розрізненими фрагментами від різних посудин, а на площадці № 3 це були цілі форми та розвали. Біноклеподібні посудини мають сакральне, а не побутове призначення.

Отже, із загальної кількості керамічних виробів потрібно вибрати окремі категорії посуду, які мають побутове призначення. До господарсько-побутових щоденно вживаних форм посуду належать – миски, горщики, кухонний посуд, тарний посуд, покритишки, грушеподібні посудини.

Миски на площадці № 6 становили 24,6% від загальної кількості керамічних виробів (140 одиниць), тобто, 35 одиниць на 1 людину. Відповідно, площадка № 3, 26% (957 одиниць) – на 26 людей.

Горщики на площадці № 6 становили 11,9% від загальної кількості керамічних виробів (80 одиниць), тобто 20 одиниць на 1 людину. Відповідно, площадка № 3, 22,3% (119 одиниць) – на 34 людини.

Грушеподібні посудини на площадці № 6 становили 6% від загальної кількості керамічних виробів (34 одиниці), тобто 8 одиниць на 1 людину. Відповідно, площадка № 3, 24,7% (198 одиниць) – на 23 людини.

Покритишки на площадці № 6 становили 6,3% від загальної кількості керамічних виробів (36 одиниць), тобто 9 одиниць на 1 людину. Відповідно, площадка № 3, 8,2% (303 одиниці) – на 33 людини.

Кухонний посуд на площадці № 6 становив 12,6% від загальної кількості керамічних виробів (72 одиниці), тобто 8,5 одиниць на 1 людину. Відповідно, площадка № 3, 7,5% (278 одиниць) – на 32 людини.

Тарний посуд на площадці № 6 становив 5,7% від загальної кількості керамічних виробів (33 одиниць), тобто 8 одиниць на 1 людину. Відповідно, площадка № 3, 5,2% (194 одиниць) – на 23 людини (табл. 8).

Серед інших керамічних виробів, зокрема, антропоморфної пластики, виявлено 1 статуетку, коли на інших площадках такі були відсутні взагалі. Три зооморфні статуетки, на інших площадках 1 зооморфна статуетка, що була виявлена лише на площадці № 4, яка знаходилась безпосередньо поруч з площадкою № 3. На площадці № 3 було виявлено 21 конусоподібну фішку, але при наявності гральної дошки це скоріше обов'язкове явище, ніж виняток.

Крем'яний комплекс площадки № 3 налічував 43,1% виробів та відходів крем'яного виробництва від виробів, виявлених на всій розкопаній частині поселення. Коли у всіх інших спорудах було виявлено по одному місцю, пов'язаному з кременевим виробництвом, на площадці № 1 два місця, то на площадці № 3 виявлено 5 таких місць. Кидається в очі кількість виявлених наконечників стріл, зокрема на площадці № 3 їх знайдено 55 одиниць, у інших будівлях – 1–2 наконечники стріл. На цій площадці було виявлено кілька преформ до наконечників стріл, що на думку І. С. Радомського свідчить, про те, що вони були зроблені в результаті навчання з виготовлення цих виробів (Радомський 2018а, 2018b).

Остеологічний матеріал із поселення Ожеве-острів був опрацьований палеозоологом доктором М. Кунек-Забільською із Жешувського університету. За її даними, на площадках цього поселення знаходилось 2247 кісток тварин. На площадку № 3 припадає 865 знахідок, що становить 38,5% від загальної кількості виявленого матеріалу в порівнянні з іншими будівлями поселення. За прийнятими умовами ми порівнюємо ці данні з площадкою № 6, де виявлено 274 одиниці, що становить 12% від загальної кількості виявленого матеріалу.

На розкопаній частині поселення було виявлено 250 виробів з кістки та кісток зі слідам обробки їх людиною (заготовки). З площадки № 3 походять 134 предмети, тобто 53,6% від загальної кількості. З площадки № 6 походить 24 предмети, тобто 9,6% від загальної кількості. Частина кістяних предметів з площадки № 3 могла бути задіяна в кременевому виробництві, зокрема кінцівки рогів оленя та кози як посередники. В шкіряному виробництві, ознаки якого було виявлено в цій будівлі та описано вище, це великі кістяні проколки. За усною інформацією, отриманою від доктора історичних наук В. М. Войнаровського, вказані проколки застосовували при розпинанні шкіри для її подальшого обробітку, тобто ці проколки були фактично розпиначами. На цій площадці було виявлено роги оленя, серед них були як здобуті у процесі полювання, так і такі, що були сезонно скинуті оленем та потім

підібрані людиною. Окрім того, велика кількість заготовок говорить про те, що у цій будівлі окрім кременеобробної знаходилася ще й косторізна майстерня.

Окрім суто господарських знахідок з кістки, у цій будівлі було виявлено кістяні ложки-лопатки, що мали, вірогідно, сакральне призначення. Лопатки були зроблені з рогової кістки, мали тонку ручку довжиною 8 та 12 см. З одного боку вона закінчувалися пласкою тонкою ложкою у вигляді лопатки довжиною 4 см, шириною 1 см. З іншого боку вони мали зооморфне навершя, в одному випадку вигляді подібне до навершя конеголового скіпетра, в іншому – змієподібну фігуру, ще одна лопатка мала просто поперечне різьблення. Окрім цих знахідок із кістки, у будівлі було виявлено верхню частину двох людських черепів, які, вірогідно, потрібно віднести також до сакральної сфери діяльності.

Підсумовуючи окреслене, постає питання про призначення площадки № 3 з поселення Ожеве-острів етапу VI та подібних їй за розмірами споруд.

Отже, ця будівля за розмірами корисної площі відноситься до IV групи споруд, яка розрахована на одночасне перебування в ній колективу в кількості від 23 до 35 осіб.

У ній відбувалися виробничі процеси – первинна обробка шкіри, обробка крем'яної сировини, виготовлення крем'яних виробів, виготовлення кістяних знарядь праці тощо. Можливо, й інші господарські дії, зокрема, наступні стадії обробки шкіри, проте, на сьогодні це важко довести. Потрібно наголосити, що в кожній із розкопаних споруд було виявлено майстерню з обробки кременю, різниця полягала лише в кількості (Радомський 2018а, 2018b). Можна зробити висновки, що в цій будівлі знаходилася поліфункціональна общинна майстерня. Однак, можна з впевненістю стверджувати, що в цій будівлі відбувався процес навчання з обробки та виготовлення кременевих знарядь, вірогідно, молоді певного віку. Потрібно

зауважити, що у вказаних видах господарської діяльності застосовувалася виключно чоловіча робоча сила.

На протигагу версії про винятково господарське призначення площадки № 3 Ожеве-острів, можуть свідчити конструкції та знахідки сакрального призначення. Зокрема, стаціонарна чаша в торці будівлі, що знаходилася в місці, де в пізніший час встановлювали вівтар, та гральна стаціонарна дошка великих розмірів. Серед предметів сакрального призначення є такі, що були відсутні в інших спорудах цього поселення, це – черепи людей, кістяні лопатки, антропоморфна статуетка, три зооморфні статуетки.

Окрім предметів господарського та сакрального призначення в будівлі була велика кількість зброї, а саме наконечників стріл, дротиків, списів (Черновол, Радомський 2015).

Отже, ця будівля поєднувала господарські, сакральні та «воєнні» функції. Вірогідніше за все, в часи енеоліту такою будівлею міг бути чоловічий будинок, який поєднував у собі всі зазначені функції. Зокрема, це пояснює виявлені крем'яні преформи, оскільки саме в чоловічих будинках відбувалися господарські дії, спрямовані на навчання молоді певної вікової групи. Окрім того, чоловічий склад племені збирався в них для проведення магічних ритуалів та свят (Леви-Стросс 2018, с. 57–60). Старійшини племені навчали молодь правилам проживання та заборонам, які були притаманні їхньому суспільству. Таким чином, пояснюється розмір будівлі, розрахованої на кількість представників певної статево-вікової групи молодих юнаків та старійшин, останні перебували там, щоб слідкувати за процесом навчання молоді (Леви-Стросс 2018).

В. Я. Пропп, аналізуючи етнографічні та фольклорні джерела, описав таке явище як чоловічий будинок, виділивши для нього ряд ознак: 1) будинок був схований в лісі; 2) він відрізнявся своєю величиною; 3) будинок був обнесений огорожею, іноді – з черепами; 4) він стояв на стовпах; 5) вхід – по

приставній драбині чи по стовпу; 6) вхід та інші отвори завішані і закриті; 7) у будинку мусить бути кілька приміщень (Пропп 1998).

Оцінюючи дані етнографії, ним зроблено зауваження, що будинок знаходиться не в лісі, а на околиці поселення.

Отже, можна зробити порівняння будівель за запропонованими вище ознаками.

1). Відомо, що будівля на поселенні Небелівка та на поселенні Ожеве-острів знаходилася скраю поселення.

2). Споруда найбільша на поселенні, в обох випадках.

3). Питання огорожі? На поселенні Ожеве-острів була зафіксована кам'яна кладка за 8 м від торця будівлі. Було точно встановлено, що ця кладка призначалася для утримання чотирьох стовпів. Можливо це виглядало, як елемент огорожі, яка мав більш сакральне значення. Сама кладка простягалася по лінії між площадками №№ 1, 7. Тепер поміркуємо щодо споруди на поселенні Небелівка. М. Ю. Відейко вважає, що будівля мала 20×40 м, як це виглядає на його реконструкціях (Відейко, Бурдо 2015а). У реконструкції Б. Гейдарської ця сама будівля має розміри 20×8 м (Gaydarska, Chapman 2016). Вона пропонує іншу орієнтацію площадки. В такому разі, інша частина конструкції, яку М. Ю. Відейко вважає залишками стіни будівлі, може бути її огорожею.

Про інші будівлі подібних розмірів важко щось стверджувати, оскільки, площа навколо споруд була недостатньо досліджена. Стосовно наявності людських черепів, такі були виявлені тільки в будівлі поселення Ожеве-острів. В. Я. Пропп вказує, що черепи можуть бути не тільки на стовпах огорожі, а й на стовпах будівлі. Один з черепів був виявлений саме між завалом стіни та платформи.

4). Будинок на стовпах або двоповерховий – в цьому випадку будівлі трипільської культури в переважній більшості випадків двоповерхові.

5). Відповідно, і вхід на другий поверх відбувався по драбині чи стовпу. Стосовно цього зауваження В. Я. Проппа можна тільки здогадуватись, оскільки такі археологічно не збереглись.

6). Споруда мала кілька приміщень. Традиційно трипільська споруда на другому поверсі розподілена на два приміщення, іноді на три. Перший поверх в окремих випадках, ймовірно, був також розділений на два приміщення. Лише в одному випадку, за однією з версій реконструкції, перший поверх площадки № 2-4 поселення Косенівка мав п'ять приміщень на першому поверсі.

В. Я. Пропп також зауважив, що поруч із чоловічим будинком зазвичай знаходилася ще одна будівля менших розмірів. За його твердженням – це будинок для ініціацій. На поселенні Ожеве-острів був ряд споруд, які знаходилися поруч з площиною № 3. Можливо, це площадка № 7, яка розглядалася як житло патріарха, що наглядав над молоддю в чоловічому будинку (Черновол 2018b). Вона належить до I групи, розрахована на 1–2 особи. Ця будівля сполучалася каналом з площиною № 3. За ієрархічними показниками – кількістю поліхромного посуду та крем'яними наконечниками, які знаходились в ній, ця будівля відповідає площині № 3. Також не виключено, це могла бути площадка № 1, інтер'єр якої був одного варіанту з площиною № 3. Окрім того, кам'яна огорожа сполучала площадки №№ 1, 7. Проте, важко стверджувати, яка зі споруд могла бути будинком для ініціацій, а отже, й неможливо встановити їх функціональне призначення. Якщо поставити під сумнів реконструкцію М. Ю. Відейка та прийняти версію Б. Гейдарської стосовно «мегаструктури» на поселенні Небелівка, то варто прислухатись до версії О. Г. Корвін-Піотровського, який стверджував, що в межах огорожі могло знаходитися кілька будівель (Корвин-Пиотровский 2015). Залишки такої споруди, вірогідно, розташовувалися з протилежного короткого боку від чоловічого будинку в межах огорожі. Отже, це міг бути будинок для ініціацій. Зовсім інша ситуація простежується на поселенні Глибочок Тернопільської області. Поруч з

площадкою № 1, яка мала корисну площу 140 м², розташовувалася площадка № 2 з корисною площею 100 м². Постає питання, чи не є це ще один чоловічий будинок, який побудували раніше, проте, з часом він виявився замалим для потреб племені.

За даними геомагнітних зйомок, по одній такій будівлі знаходиться в кожному трипільському поселенні (Чепмен та ін. 2010; Рудь, Улрау, Манігда, 2016; Рудь та ін. 2018). Для поселень-гігантів може бути кілька таких споруд, оскільки, на таких поселеннях одночасно перебувала велика кількість представників певної статево-вікової групи. Отже, вірогідно, для них будувалось кілька споруд, оскільки їх всіх складно було розмістити в одній будівлі. Такі обставини можна спостерігати на опублікованих планах поселення Небелівка (Charman 2015).

Питання стосовно святилищ, храмів, здається, можна було б закрити. Всі площадки, які вважались святилищами були віднесені до житлових будівель дев'ятого варіанту або чоловічих будинків. Проте, виникають питання стосовно інтерпретації комплексу «М» з поселення Майданецьке.

Потрібно відмітити, що і комплекс «М» мав відмінність від інших площадок томашівської групи, віднесений до п'ятнадцятого варіанту та представлений однією площадкою (табл. 4). Подіум у цій будівлі розташовувався не тільки зліва від входу, а знаходився з усіх сторін житлового приміщення. Корисна площа комплексу «М» поселення Майданецьке становила близько 40 м² при розмірах будівлі 24×7 м (Шмаглій 2001).

Отже, якщо розподілити корисну площу на 4 м², то комплекс «М» був розрахований на 10 чоловік. Проте, потрібно врахувати, що при збільшенні кількості членів однієї сім'ї зростає необхідна площа для її проживання. В такому разі, для великих будівель III групи можна запропонувати площу в 6 м² на одну людину. Отже, ми отримаємо 7 людей, що могли перебувати в цій споруді, та комплекс «М» вважати за споруду житлового призначення, який належить, як і інші великі житлові споруди, до III групи. На польових

кресленнях у цій споруді відсутній вівтар (Шмаглій, Відейко 1985). Однак, можна припустити, що вівтар все-таки був, адже не завжди вдається виявити зруйновану конструкцію. Окрім того, на реконструкціях М. Ю. Відейка він завжди присутній (Відейко 2005а, 2005b). То в такому разі, корисна площа споруди зменшиться на 14 м², отже, буде становити 26 м², що абсолютно прийнятно для споруд III групи.

Площадка № 7 поселення Коновка в цілому за елементами інтер'єру не відрізнялася від інших споруд петренської локальної групи. За ознаками першого поверху вона належить до варіанту В. Однак, її відмінність полягає в тому, що це єдина споруда цього поселення, з тих що були розкопані, яка відносилася до цього варіанту. Окрім того, за даними геомагнітного плану, вона знаходилася у центрі кола на поселенні, що підкреслює її статус (Шмаглій, Рижов, Дудкін 1985).

Знову ж таки, коли аналіз нерухомих елементів інтер'єру не викликає зауважень, такий інтер'єр притаманний різним площадкам багатьох локально-хронологічних утворень, не зважаючи на різні інтерпретації. Розташування рухомих елементів інтер'єру, зокрема посуду, викликає запитання, оскільки, подібного розташування посуду не виявлено в жодній споруді трипільського часу. В будівлі поселення Коновка площадка № 7, на ґрунтовій підлозі під платформою посуд був викладений по колу в центрі споруди. Не виключено, що така конфігурація пов'язана з ритуалом покидання будівлі чи поселення в цілому. Окрім того, в будівлі на першому поверсі було виявлено глиняну модель житла, така знахідка взагалі є великою рідкістю. Та, як згадувалися вище, біля одного з наземних об'єктів було знайдено 40 фішок. У даному випадку це вказує на те, що перший поверх не був задіяний в господарських процесах, а мав інше призначення.

На сьогодні не можливо достеменно вказати на призначення цієї будівлі, оскільки не можливо вказати на розмір її корисної площі, отже не можемо вирахувати, на яку кількість людей вона була розрахована. Можливо, це одна із споруд, яка належала одному із племінних авторитетів

високого рангу. Або можна погодитись з версією С. М. Рижова, що це святилище (Рижов 2001).

Отже, всі вищевказані будівлі, які мали площу 200 м², зокрема «мегаструктура» із поселення Небелівка, скоріш за все, були чоловічими будинками, що в свою чергу спростовує думку про храм.

Висновок. В розділі розглянуто функціональне призначення будівель трипільської культури. Оскільки, за розташуванням та набором нерухомих елементів інтер'єру площадки трипільської культури стандартизовані, за ознаку функціонального призначення будівель бралися розміри її корисної площі та розміри самої споруди. Отже, площадки малих розмірів та малим розміром приміщень пропонується вважати господарськими будівлями. Площадки з корисною площею від 6 м² до 40 м² вважаються будівлями житлового призначення і розділені на групи I, II, III. Площадки IV групи з розміром корисної площі понад 100 м² запропоновано вважати чоловічими будинками. Окрім того, на площадках, які запропоновано вважати залишками споруд господарського та громадського призначення, було розглянуто рухомі елементи інтер'єру, які опосередковано вказували на призначення будівлі.

Було запропоновано три варіанти будівель господарського призначення та за певними ознаками вказано на їх призначення. Перший варіант – площадки малих розмірів – від 4×4,5 м та менше. Деякі з них могли бути супутниками площадок житлового призначення. Другий варіант – складська будівля. Третій варіант – це одноповерхові будівлі з ознаками металургійного виробництва та виробництва вапна. Для характеристики цих площадок було опосередковано залучено рухомі елементи інтер'єру. Розглянуто й інші споруди на поселеннях, які могли бути наземними конструкціями господарського призначення – це вимостки та окремі ями з можливим дахом над ними.

Площадки великих розмірів з корисною площею близько 100–140 м² було запропоновано вважати чоловічими будинками. Для цих будівель було

проведено порівняння рухомих елементів інтер'єру за результатами досліджень на площадках поселення Ожеве-острів. Для порівняння були залучені керамічні комплекси, кістки тварин та вироби з кістки, вироби з кременю.

Для верифікації отриманих результатів було проведено порівняльний аналіз з чоловічими будинками із етнографічних джерел. Зокрема, залучено результати фольклорних досліджень В. Я. Проппа.

Поставлено під сумнів існування в трипільській культурі святилищ у вигляді площадок та храмів.

Висновки

Таким чином у першому розділі було проаналізовано матеріали досліджень вітчизняних авторів, починаючи з В. В. Хвойки, розглянуто історію дослідження інтер'єру будівель трипільської культури. Вагомий внесок в питанні інтерпретації виявлених будівельних залишок та вивчення інтер'єру було зроблено П. П. Курінним, Т. С. Пассек і Є. Ю. Кричевським. Історію досліджень даного питання запропоновано розділити на три етапи: перший етап тривав з 1899 по 1934 рр., другий етап – з 1934 по 1964 рр., третій етап – з 1964 р. по сьогоднішній день. Виділення етапів пов'язано з концептуальними змінами в поглядах дослідників на походження трипільської площадки, в зв'язку з чим відповідно змінювались і погляди щодо інтерпретації виявлених об'єктів інтер'єру. Останній етап пов'язаний з іменем В. І. Маркевича, який запропонував концепцію двоповерховості трипільських будівель.

Вивчення інтер'єру трипільських будівель проводилося в контексті вивчення трипільського домобудівництва. Роботи пов'язані з дослідженням виключно інтер'єру з'явилися тільки на початку ХХІ ст. Проблема при дослідженні даного питання полягала у методиці фіксації та інтерпретації об'єктів на площадці. Методика фіксації була започаткована в 1934–1938 рр. та описана Т. С. Пассек в 1949 р. Автори польових досліджень поступово переходили до запропонованих інновацій. Фактично роботи, які підлягали критичному аналізу, з'явилися з початком 1970-их рр. Тому автор цього дослідження в основному опирається на власні польові дослідження. Доробок автора складається з понад 65 площадок, починаючи від раннього трипільля і до пізньої фази існування культури, які він розкопав особисто чи у складі різних експедицій. До роботи залучено дані з 231 площадки (табл. 1). Інформація частково бралася зі звітної документації, частково з публікацій у фахових виданнях. У роботу не включено матеріали з поселень, звітна документація про які відсутня у Науковому архіві Інституту археології НАН

України та, відповідно, не опублікована. Окрім того, частина даних не залучалась, оскільки фіксація площадки не дозволила провести критичний аналіз. Також через об'єктивні причини не задіяні в роботі дані з площадок, які були розкопані впродовж останніх п'яти років, окрім розкопок автора дисертаційного дослідження.

Основним джерелом дослідження стали залишки трипільської будівлі у вигляді площадки. Автор даного дослідження притримується поглядів, що більшість площадок є залишками двоповерхових будівель, які утворилися в результаті навмисного їхнього спалення з використанням допоміжного палива. Розглянуто будівельні залишки, вказано на морфологічні ознаки стін та платформи. Виявлені елементи інтер'єру зверху платформи запропоновано розглядати як об'єкти другого поверху, об'єкти під платформою – як елементи інтер'єру першого поверху.

Для дослідження елементів інтер'єру на площадках застосовано порівняльний, типологічний, статистичний методи.

Елементи інтер'єру були виділені за морфологічними ознаками – формою, складом глиняного тіста, з якого вони були зроблені, місцем розташування у будівлі. Для інтерпретації виявлених елементів інтер'єру були долучені глиняні моделі відкритого типу, в яких давні майстри відобразили печі, робочі місця, подіуми для встановлення на них посуду, пороги та вівтарі. Порівнюючи розташування виявлених об'єктів на площадці та розташування їх у моделях житла, можна вказати на призначення об'єкта.

За будівельними залишками виділено два типи будівель:

1 тип – будівлі, серед решток будівельних залишків яких є платформа, запропоновано вважати двоповерховими спорудами. Інтер'єр цих будівель міг знаходитися на платформі та під нею.

2 тип – будівлі від яких залишились тільки рештки стіни, запропоновано вважати одноповерховими спорудами. Інтер'єр цих будівель знаходився на ґрунтовій долівці.

За еталонну пам'ятку було запропоновано взяти інтер'єр площадок з поселення Тальянки. Додатково залучалися матеріали інших поселень томашівської групи. У цій групі та, зокрема, на поселенні Тальянки досліджено найбільше площадок у порівнянні з іншими поселеннями та локально-хронологічними утвореннями трипільської культури. Зокрема, із 231 площадок, запропонованих для розгляду, 56 площадок належать до томашівської групи, 48 із поселення Тальянки. Дослідження проводилися переважно в останні десятиліття та продовжуються й нині. Виявлені елементи добре зафіксовані, дані достатньо верифіковані, що надає можливість проведення порівняльного аналізу з інтер'єром споруд інших локально-хронологічних утворень трипільської культури.

У другому розділі розглянуто елементи господарсько-побутового та сакрального призначення та опосередковано – рухомі елементи інтер'єру. Надано опис їхніх морфологічних ознак, склад глини, який притаманний тій чи іншій конструкції та вказано місце розташування в будівлі. Відмінність у розташуванні елементів інтер'єру простежується лише на ранньому етапі розвитку трипільської культури.

До елементів господарсько-побутового призначення, які розташовувались на другому поверсі, віднесено піч та припічок. Піч призначалася для обігріву помешкання та приготування в ній їжі, припічок, вірогідно, для розміщення посуду, який безпосередньо був задіяний у приготуванні їжі. «Корито» з зернотеркою або вимостка, вірогідно, були призначені для приготування на них їжі та знаходилися навпроти печі. Подіум був призначений для розміщення на ньому посуду.

На першому поверсі споруди могли бути вимостки різних варіантів, «корита» і подіуми. Висловлено припущення, що вимостки могли бути робочими місцями, відкритими вогнищами для обігріву в зимовий час та освітлення приміщення під час виконання господарських робіт. Окремі об'єкти, що розміщені на вірогідній межі двох приміщень першого поверху, розглядаються як пороги.

До об'єктів сакрального призначення віднесено вівтарі, які були розташовані в торці житлового приміщення. До цієї категорії віднесено й інші об'єкти в торці будівлі. Однак, вівтарі в окремих будівлях могли знаходитися й у вхідній частині. Об'єктом сакрального призначення можна вважати поріг другого поверху, який знаходився на межі житлового приміщення та «зовнішнього світу». До сакральних елементів інтер'єру також можна віднести фрагменти розпису стін, підлоги та вхідного отвору. Окрім того, до елементів сакрального призначення запропоновано віднести «гральні дошки».

Найбільша варіативність простежується в конструкції вівтарів. Потрібно вказати, що залишається відкритим питання про наявність цієї конструкції у будівлях раннього трипілля. Стосовно споруд етапу VI висловлено припущення, що даний об'єкт виявлено лише в одній будівлі поселення Поливанів Яр III. Вірогідно, він мав прямокутну чи квадратну форму. На поселенні Ожеве-острів на місці вівтаря знаходилися стаціонарні чаші, що були вмонтовані в підлогу саме там, де зазвичай встановлювали вівтар. Це дає підстави вважати їх об'єктами сакрального призначення, подібних вівтарю. Прямокутні вівтарі виявлено у спорудах поселення Шкарівка етапу VI/II. На етапі VII у будівлях володимирівської та небелівської групи з'явилися хрестоподібні вівтарі. На етапі VII у небелівській групі на ряді поселень відбулася зміна хрестоподібного вівтаря на округлий. У томашівській групі виявлено лише округлі вівтарі, хоча в спорудах, де виявлено по два вівтарі в житловому приміщенні, основний вівтар мав округлу форму, інший міг мати квадратну. Вівтар в одній з виявлених споруд бринзенської групи також мав округлу форму. Отже, маємо тенденції до зміни форми цієї конструкції в часі, від квадратної в більш ранні періоди, до хрестоподібної, а далі – округлої. На сьогодні відомо, що для споруд володимирівсько-томашівської лінії розвитку трипільської культури вівтар, імовірно, стає традиційною деталлю інтер'єру будівлі. Про ситуацію в інших локально-хронологічних утвореннях інформація обмежена.

Можливо, вівтарі були не у всіх спорудах, а лише у тих, в яких особа, яка проживала в будівлі, мала високий статус в общині.

На окремих площадках виявлено елементи невизначеного походження та призначення. Їх запропоновано вважати синкретичними конструкціями, які об'єднують в собі ознаки господарсько-побутового та сакрального призначення.

Рухомі елементи інтер'єру розглянуто опосередковано. Серед них детальніше розглянуто розташування зернотерок на площадках поселення Тальянки, а побіжно – розташування ткацьких верстатів в будівлях різних локально-хронологічних утворень. На прикладі поселення Тальянки розглянуто розміщення на площадці кубків та посуду малих форм.

У третьому розділі розглянуто варіанти трипільських площадок за ознаками першого та другого поверхів. Розміщення елементів інтер'єру зверху платформи на трипільських площадках стандартизоване. Будівля розподілена на вхідне та житлове приміщення, праворуч від входу розташовано піч. При виділенні варіантів площадок бралися до уваги незначні зміни, які з'являлися у будівлях трипільської культури. За ознаками другого поверху запропоновано п'ятнадцять варіантів будівель.

Ряд варіантів представлені лише однією площадкою. Це виглядає як виняток, однак може залежати від кількості досліджених площадок для певного періоду чи пам'ятки.

Раннє трипілля представлено трьома варіантами, третій варіант представлений лише однією площадкою поселення Тимкове. Варіанти будівель, які з'являються на етапі VI, зокрема четвертий та шостий, виявлено на всіх наступних етапах розвитку культури, аж до етапу СII. Проте, шостий варіант будівель на етапі VI виявлено в одному випадку – поселення Поливанів Яр III. Можливо, для цього періоду розвитку культури подібний варіант є винятком, але стає нормою впродовж наступних етапів. П'ятий варіант будівель також представлений однією спорудою – поселення Глибочок Тернопільської області – та виглядає як виняток. Ця будівля має

дві печі в житловому приміщенні. Наявність двох печей пояснюється розмірами приміщення. Проте, в інших великих будівлях подібного не виявлено, що дає можливість припустити, що розглянутий випадок є винятком. Проте, великих будівель розкопано не так і багато. Наявність дев'ятого варіанту будівель для етапу VI/II на поселенні Шкарівка залишається під запитанням. Такі будівлі з'являються на етапі VII поселення Володимирівка. Не виключено, що вони з'явилися ще раніше. Одинадцятий варіант будівель також представлений однією площадкою – поселення Колодисте II – це будівля без вхідного приміщення. Така конструкція будівлі має раціональне пояснення, одна із причин – це щільність забудови на цій ділянці поселення. Виключенням виглядає дванадцятий варіант будівель, площадка № 1 поселення Ріпниця I, де подіум був розташований вздовж перегородки, перпендикулярно довгій осі площадки. Площадки томашівської групи відрізняються від інших площадок трипільської культури наявністю подіуму, хоча ця деталь інтер'єру зафіксована вперше в небелівській групі. Серед інших площадок томашівської групи виділяється площадка «М» поселення Майданецьке, проте стан її фіксації не дає можливості погодитися чи спростувати розміщення у неї подіуму та вівтаря. Варіанти будівель етапу CII представлені двома площадками – поселення Волошкове та Слобідка Західна урочище Хрещате, проте це свідчить лише про їхню слабку збереженість та низький ступінь дослідження таких об'єктів.

В цілому варіанти будівель від раннього трипілля до етапу CII виділені за поодинокими площадками, які мали задовільну збереженість та відповідну фіксацію. Можливо, наступні дослідження підтвердять чи спростують запропоновану схему, краще покажуть специфіку та відмінності між будівлями локально-хронологічних груп, що може статися при накопиченні якісно нової бази даних. У роботі відсутня оцінка елементів інтер'єру ряду локально-хронологічних утворень, оскільки це безпосередньо залежало від ступеню їхнього вивчення, проте у вибірці представлені всі етапи розвитку культури.

Відсутність інтер'єру у спорудах могла бути викликана рядом причин: інтер'єр міг не зберегтися через низькі температурні режими горіння, міг бути зруйнований, не виявлений дослідником, чи об'єкти були в такому стані, що не підлягали інтерпретації. Запропоновано розглядати споруди без інтер'єру не як варіант певної споруди, а як варіант археологічного об'єкта.

За розміщенням елементів інтер'єру на першому поверсі будівлі було запропоновано розподілити на дві групи: А і В. Група А – будівлі без інтер'єру на першому поверсі. Група В – будівлі з елементами інтер'єру на першому поверсі.

Споруди варіанту В масово починають з'являтися на етапі VI, для раннього етапу розвитку культури більш притаманні споруди варіанту А. На етапі раннього розвитку культури споруди варіанту В виглядають як виняток.

Якщо для житлового простору простежується певна стандартизація в розташуванні елементів інтер'єру, то розташування елементів інтер'єру на першому поверсі більш довільне, або інтер'єр в будівлях на першому поверсі взагалі відсутній.

Простежено стандартизацію у розташуванні вимосток та «корит» у будівлях на площадках етапу VI поселення Ожеве-острів. Для етапу VI/II стандартизацію в інтер'єрі виявлено на поселенні Кліщів. Для етапу VII небелівської групи стандартизація характерна для поселень Піщана, Колодисте II, Глибочок. Але для площадок петренської та косенівської групи етапу CI у жодному разі повторень у розташуванні та наборі елементів інтер'єру не простежено. На поселенні Тальянки інтер'єр на першому поверсі виявлено майже у половини площадок, однак він досить спрощений, представлений лише однією вимосткою у будівлі, зрідка двома. Причини такої довільності могли бути пов'язані з питаннями раціоналізму – кожна окрема сім'я організовувала господарський процес відповідно до своїх потреб. Проте, коли б ми володіли більшою вибіркою споруд з кожного локально-хронологічного утворення, вірогідно, можна було б отримати

якийсь певний стандарт для окремих груп. Отже, ми спостерігаємо зміни в облаштуванні інтер'єру першого поверху трипільських будівель у часі.

Розташування елементів інтер'єру другого поверху попід край приміщення доцільне для вивільнення місця для перебування її мешканців. Елементи інтер'єру першого поверху розташовані переважно по центральній осі будівлі. Розглянута можливість поділу першого поверху на окремі приміщення, хоча прямих тверджень цьому припущенню нема, окрім одного випадку, площадки № 2-4 поселення Косенівка.

При розташуванні площадок на схилі, останній переважно не нівелювався, отже долівка першого поверху повторювала природній схил.

За всіма цими ознаками можна припустити, що перший поверх був мало придатний для щоденного проживання та застосовувався в якості господарської частини будівлі. Про це опосередковано можуть свідчити площадки №№ 1, 3 поселення Ожеве-Острів. Перший поверх цих будівель був пов'язаний з процесом первинної обробки шкіри, обробкою та виготовленням крем'яних знарядь праці тощо.

Найбільша відмінність простежується між спорудами раннього трипілля та наступних етапів розвитку культури. Зокрема, це стосується розташування печі та вірогідного вівтаря на другому поверсі будівлі. Перших три варіанти споруд, які притаманні для раннього трипілля, в жодному разі не виявлені впродовж наступних етапів розвитку культури. Розглянуто ряд причин, з яких існує така відмінність.

По-перше, в результаті інновацій, тобто зміни механізму витяжки диму, стало можливим перенести піч з торця будівлі в її центральну частину. Потрібно відмітити, що печі в торці будівлі розташовувалися на етапі пізньої бронзи та в давньоруський час, і це було пов'язано саме з витяжкою диму. Піч у ряді споруд цього періоду знаходилась у торці будівлі, а не біля входу, оскільки витяжкою в будівлі слугувало вікно торцевої стіни. Розташування печі біля входу дозволило раціональніше використовувати тепло, оскільки

направленість устя печі до входу зменшує рівень проникнення холодного повітря до житлового приміщення.

По-друге, зміна у розташуванні печі могла бути пов'язана зі зміною клімату, який відбувся в цей період. За даними споропилкового аналізу, взятого з поселення Ожеве-острів, було встановлено, що в час існування поселення клімат був спекотний влітку та холодний взимку. Отже, причина зміни розташування печі була пов'язана з необхідністю раціонального використання теплових режимів. Зі зміною клімату могла бути пов'язана і масова поява елементів інтер'єру на першому поверсі, оскільки через похолодання певні господарські роботи, які раніше могли відбувались за межами жител, були звернуті та перенесені до першого поверху осель. Це спонукало до організації та облаштування будівель робочими місцями у вигляді вимосток, підвищень та корит на першому поверсі.

По-третє, це могло відбутися у зв'язку з приходом на етапі ВІ у трипільське середовище інокультурного населення, що підтверджується керамічними комплексами. Це населення разом з іншими передовими інноваціями, могло принести й певні зміни в облаштуванні житлового та господарського просторів. З цим також може бути пов'язана висока варіабельність споруд на етапі ВІ, їх відмінність за ознаками першого та другого поверхів. Така зміна могла бути викликана процесом формуванням нових традицій, як внаслідок приходу нового населення, так і з настанням кліматичних змін.

Загалом, ряд факторів, зокрема, зміна клімату, іноетнічне населення тощо могли вплинути на зміну інтер'єру в спорудах на етапі ВІ розвитку трипільської культури.

У четвертому розділі розглянуто функціональне призначення будівель трипільської культури. Проведено розподіл їх на житлові, господарські та громадські споруди, тобто чоловічі будинки. Окрім того, у будівлях господарського призначення та чоловічих будинках було розглянуто рухомі елементи інтер'єру, які опосередковано вказували на призначення будівлі.

Завдяки вивченню розташування елементів інтер'єру у житловому приміщенні та локалізації корисної площі у будівлі, було запропоновано чотири групи будівель за розміром корисної площі. Площадки з корисною площею від 6 м² до 40 м², тобто будівлі I, II, III групи, вважаються будівлями житлового призначення. Площадки з розміром корисної площі понад 100 м², віднесено до IV групи та запропоновано вважати їх чоловічими будинками. Площадки малих розмірів, чи з малим розміром приміщення запропоновано вважати господарськими будівлями. До господарських будівель віднесено також одноповерхові будівлі.

Для господарських споруд було запропоновано три варіанти будівель. Перший варіант – площадки малих розмірів – від 4×4,5 м та менше. Деякі з них могли бути супутниками площадок житлового призначення. Другий варіант – складська будівля. Третій варіант – це одноповерхові будівлі з ознаками металургійного виробництва та виробництва вапна. Для характеристики цих площадок було опосередковано залучено рухомі елементи інтер'єру. Враховувались особливості інтер'єру, як нерухомого так і рухомого, розмір будівлі, розмір корисної площі та її конструктивні відмінності від житлових споруд, зокрема, одноповерховість певних споруди. Головним у визначенні господарських споруд було вказування на їхнє господарське застосування. Такими були будівлі виробничого призначення, складські споруди та споруди, які були супутниками житлових будівель. Щодо останніх було запропоновано кілька версій, залежно від процесів, які у них відбувалися, проте вони могли бути й поліфункціональними. Окрім того, було вказано, що на поселенні могли існувати будівлі господарського призначення, які не залишили після себе звичних для трипільської культури площадок.

Розглянуто інші споруди на поселеннях, які могли бути наземними конструкціями господарського призначення – це вимостки та окремі ями з можливим дахом над ними.

Площини великих розмірів з корисною площею близько 100–140 м² та площини розміром близько 200 м² було запропоновано вважати чоловічими будинками. Для цих будівель за результатами досліджень на площинках поселення Ожеве-острів було проведено порівняння рухомих елементів інтер'єру. До порівняння залучені керамічні комплекси, кістки тварин та вироби з кістки, вироби з кременю. Такі будинки розраховані за різними підрахунками на перебування в них від 23 до 35 осіб. Таким чином, можна припустити, що вони були розраховані на перебування в них певної статевовікової групи. Дані щодо кількості людей, на яку була розрахована будівля, опосередковано підтверджено кількістю різних категорій керамічних виробів.

Попри те, що трипільські площинки за елементами інтер'єру стандартизовані, будівлі, які запропоновано вважати чоловічими будинками мають у кожному окремому випадку незначні відмінності.

Для інтерпретацій отриманих результатів було проведено порівняльний аналіз з чоловічими будинками із етнографічних джерел. Зокрема, залучено результати фольклорних досліджень В. Я. Проппа.

Поставлено під сумнів існування в трипільській культурі святилищ та храмів, залишки яких представлено у вигляді площадок.

Загалом, розглянувши матеріали з опрацьованих площадок трипільської культури, що охоплюють всі періоди її розвитку, можна стверджувати, що інтер'єр трипільських будівель був стандартизований. Докорінні відмінності простежуються між раннім етапом розвитку культури та наступними етапами. Впродовж наступних періодів розвитку ті незначні зміни, що відбувалися в облаштуванні споруд, можна вважати як зміною їх у часі, так і особливостями локально-хронологічних утворень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Список архівних джерел:

1. Бибииков, С. Н., Евдокимов, Г. Л., Збеневич, В. Г., Цвек, Е. А. 1960. *Отчет о работе Каневской первобытной экспедиции в зоне строительства Каневской ГЭС*. НА ІА НАНУ, фонд 64, 62/14.
2. Бузян, Г. М. 1994. *Звіт про розкопки трипільського поселення біля хутора Комуна поблизу м. Переяслава-Хмельницького у 1994 р.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1994/53.
3. Бузян, Г. М.; Роздобудько, М. В.; Тетеря, Д. А.; Товкайло, М. Т. 1998. *Звіт про розкопки пізньотрипільських поселень Крутуха-Жолоб та Циблі-Узвіз поблизу Переяслава в 1996-1998 рр.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1998/91.
4. Бурдо, Н. Б. 1980. *Отчет о работе Буго-Днестровского отряда Причерноморской экспедиции ОАМ АН УССР в 1980 г.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1980/1а
5. Бурдо, Н. Б. 1981. *Отчет о работе Буго-Днестровского отряда Причерноморской экспедиции ОАМ АН УССР в 1981 г.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1981/79.
6. Відейко, М., Чепмен, Дж., Гейдарська, Б., Вілліс, Р., Сванн, Н., Бурдо, Н., Котова, Н., Овчинников, Е., Біленко, М., Бобчук, В. 2009. *Звіт про дослідження на поселенні трипільської культури біля с. Небелівка та археологічні розвідки на території Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл. 2009 р.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 2009/69.
7. Відейко, М., Чапман, Дж., Гейдарська, Б., Вілліс, Р., Сванн, Н., Бурдо, Н., Овчинников, Е., Пашкевич, Г., Шевченко, Н. 2012. *Звіт про дослідження на поселенні трипільської культури біля села Небелівка та археологічні розвідки на території Новоархангельського району Кіровоградської області у 2012 р.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 2012/16.

8. Заєць, І. І. 1970. *Науковий звіт про археологічні розкопки трипільського поселення Кліщів Тиврівського р-ну Вінницької обл.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1970/56.
9. Заєц, И. И. 1972. *Отчет о раскопках трипольского поселения Клищев Тывровского р-на.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1972/58.
10. Заєц, И. И. 1973. *Отчет о проделанной работе археологической экспедиции Винницкого краеведческого музея за 1973 г.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1973/50.
11. Заєц, И. И. 1974 *Отчет о раскопках трипольского поселения Клищев Тивровского р-на Винницкой обл; курганного могильника у с. Мизяков, Калиновского р-на 5-4 вв. до н. э. и курганного могильника у с. Тюльки Винницкого р-на.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1974/87.
12. Заєц, И. И. 1975. *Научный отчет о работе археологической экспедиции Винницкого краеведческого музея за 1975 год.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1975/129.
13. Заєц, И. И. 1976. *Научный отчет о работе археологической экспедиции Винницкого краеведческого музея за 1976 г.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1976/65.
14. Заєц, И. И. 1978. *Научный отчет о работе археологической экспедиции Винницкого государственного пединститута им. Островского и Винницкого краеведческого музея на 1978 г.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1978/55.
15. Заєц, И. И. 1979. *Отчет о работе трипольской археологической экспедиции Винницкого государственного педагогического института им. Н. Островского за 1979 г.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1979/47.
16. Заєц, И. И. 1983. *Отчет о результатах археологических исследований на трипольском поселении Ворошиловка Тывровского р-на.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1983/115.
17. Заєц, И. И. 1984. *Научный отчет о результатах археологических исследований за 1984 г.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1984/67.

18. Заец, И. И. 1985. *Научный отчет о результатах археологических исследований за 1985 г.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1985/42.
19. Збенович, В. Г. 1979. *Отчет о работе Раннетрипольского отряда Трипольской Днестровской экспедиции в 1979 г.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1979/27.
20. Збенович, В. Г. 1980а. *Отчет о работе раннетрипольского отряда Трипольской Днепровской экспедиции в 1980г.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1980/22.
21. Збенович, В. Г.; Шумова, В. О. 1987. *Отчет о работе Трипольского отряда экспедиции Днестр-II в 1987 г. (сс. Васильевка Сокиринского р-на Черновицкой обл., Липчаны Могилев-Подольского р-на Винницкой обл.).* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1987/23.
22. Зиньковский, К. В. 1974 *Отчет о раскопках раннетрипольского поселения Александровка в 1974 г.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1974/113.
23. Зиньковская, Н. Б. 1979 *Отчет о работе Трипольского отряда Причерноморской экспедиции ОАМ АН УССР в 1979 г.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1979/56.
24. Кочкин, И. Т. 1984. *Отчет о работе Тысменецкого отряда экспедиции Ивано-Франковского государственного педагогического института им. Стефаника по исследованию трипольского поселения Хомяковка-I (ур. «Городище») в 1984 г.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1984/93.
25. Кочкин, И. Т. 1985. *Отчет о работе Тысменецкого отряда экспедиции Ивано-Франковского государственного педагогического института им. Стефаника по исследованию трипольского поселения Хомяковка-I (ур. «Городище») в 1985 г.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1985/60.
26. Кочкин, И. Т. 1987. *Отчет о работе экспедиции Ивано-Франковского государственного педагогического института им. Стефаника по исследованию трипольского поселения Белелуя-б (ур. «Бавки») в 1987 г.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1987/110.

27. Кочкин, И. Т. 1988. *Отчет о работе Тысменецкого отряда экспедиции Ивано-Франковского государственного педагогического института им. Стефаника по исследованию трипольского поселения Хомяковка-I (ур. «Городище») в 1988 г.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1988/212.

28. Круц, В. А., Рыжов, С. Н., Збенович, В. Г., Шумова, В. А. 1981. *Отчет о работе тальянковского отряда Трипольской экспедиции за 1981 г.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1981/116.

29. Круц, В. А., Рыжов, С. Н., Шумова, В. А. 1982. *Отчет о работе тальянковского отряда Трипольской экспедиции за 1982 г.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1982/21а.

30. Круц, В. А., Рыжов, С. Н., Шумова, В. А. 1983. *Отчет о работе тальянковского отряда Трипольской экспедиции за 1983 г.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1983/3а.

31. Круц, В. А., Рыжов, С. Н., Шумова, В. А., Салий, Н. Г. 1984. *Отчет о работе тальянковского отряда Трипольской экспедиции за 1984 г.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1984/38.

32. Круц, В. А., Рыжов, С. Н., Ключко, В. И. 1985. *Отчет о работе тальянковского отряда Трипольской экспедиции за 1985 г.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1985/23е.

33. Круц, В. А., Рыжов, С. Н., Ключко, В. И. 1986. *Отчет о работе тальянковского отряда Трипольской экспедиции за 1986 г.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1986/2.

34. Круц, В. А., Рыжов, С. Н. 1988. *Отчет о работе тальянковского отряда Трипольской экспедиции за 1988 г.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1988/4а.

35. Круц, В. А., Рыжов, С. Н. 1989. *Отчет о работе тальянковского отряда Трипольской экспедиции за 1989 г.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1989/17.

36. Круц, В. А., Рыжов, С. Н. 1990. *Отчет о работе Трипольской экспедиции за 1990 г.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1990/7.

37. Круц, В. А., Рыжов, С. Н. 1993. *Отчет о работе Трипольской экспедиции за 1991-1993 гг.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1993/3.

38. Круц, В. А., Рыжов, С. Н. 1994. *Отчет о работе Трипольской экспедиции за 1994 г.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1994/3.
39. Круц, В. А., Рыжов, С. Н., Корвин-Пиотровский, А. Г., Чабанюк, В. В. 1999. *Отчет о работе Трипольской экспедиции за 1998-1999 гг.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1999/97.
40. Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Чабанюк, В. В. 2000. *Отчет о работе Трипольской экспедиции за 2000 г.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 2000/43.
41. Макаревич, М. Л. 1948. *Отчет Средне-Бугской экспедиции на поселении Сабатиновка II.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1948/34.
42. Мовша, Т. Г. 1979. *Отчет о работе Позднетрипольского отряда Днестровско-Трипольской новостроечной экспедиции в 1979 г.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1979/27в.
43. Мовша, Т. Г., Балакин, С. А., Колесников, А. Г. 1981. *Отчет о работе Доброводского отряда Трипольской экспедиции ІА АНУССР в 1981 году.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1981/11а.
44. Мовша, Т. Г., Колесников, А. Г. 1985. *Отчет о работе Доброводского отряда Трипольской комплексной экспедиции АН УССР в 1985 г.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1985/23б.
45. Овчинников, Э. В., Черновол, Д. К. 1999. *Отчет о разведках на территории Городищенского, Корсунь-Шевченковского и Звенигородского районов и раскопках, проведенных на трипольском поселении у х. Незаможник.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1999/79.
46. Овчинников, Э. В., Черновол, Д. К., Назаров, А. В., Гуриненко, И. П. 2000. *Отчет о раскопках трипольских поселений хутор Незаможник и Зеленая Диброва и разведках на трипольских памятниках Поросского региона в 2000 году.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 2000/61.
47. Пассек Т. С. Черныш А. П. 1946. *Отчет Владимировской (трипольской) экспедиции за 1946 г.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1946/3.

48. Поліщук, Л. Ю. 1983. *Отчет о работе Кодымского отряда Причерноморской экспедиции ОАМ АН УССР в 1983 г.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1983/86.
49. Сохацький, М. П. 1992. *Звіт про роботу археологічної експедиції Борщівського відділу Тернопільського краєзнавчого музею у 1992 році.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1992/109.
50. Сохацький, М. П. 1995. *Звіт про роботу археологічної експедиції Борщівського відділу Тернопільського краєзнавчого музею у 1992 році.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1995/40.
51. Цвек, Е. В. 1969. *Отчет о раскопках трипольского поселения у с. Шкаровка, Белоцерковского р-на, Киевской обл.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1969/34.
52. Цвек, Е. В. 1970. *Отчет о раскопках трипольского поселения у с. Шкаровка Белоцерковского р-на Киевской области 1970.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1970/4.
53. Цвек, Е. В. 1972. *Отчет о раскопках трипольского поселения у с. Шкаровка Белоцерковского р-на Киевской области в 1971-1972 г.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1971-72/6.
54. Цвек, Е. В. 1973. *Отчет о раскопках трипольского поселения у с. Шкаровка Белоцерковского р-на Киевской области 1970.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1973/5в.
55. Цвек, Е. В. 1976. *Отчет о раскопках поселений трипольской культуры у с. Мирополье, Корсунь-Шевченковского р-на и у с. Веселый Кут Тальновского р-на Черкасской области за 1976-1977 гг. Правобережной-первобытной экспедиции И.А. А.Н. СССР.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1976-77/5.
56. Цвек, Е. В., Телегин, Д. Я., Шиянова, А. В. 1978. *Отчет правобережной первобытной экспедиции за 1978 год.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1978/29.

57. Цвек, Е. В. 1982 *Отчет о раскопках трипольского поселения у с. Веселый Кут Тальновского района Черкасской области в 1972-80 гг. в 1982 году*. НА ІА НАНУ, фонд 64, 1979-1980 1982/21в.

58. Цвек, Е. В. 1984. *Отчет о раскопках поселения трипольской культуры у с. Веселый Кут Тальновского района Черкасской области в 1983-1984 годах*. НА ІА НАНУ, фонд 64, 1984/39.

59. Черновол, Д. К., Рижов, С. М. 2005. *Звіт Піщанського загону Трипільської експедиції за 2005 рік в с. Піщана Тальнівського району Черкаської області*. НА ІА НАНУ, фонд 64, 2005/135.

60. Черновол, Д. К., Дяченко, О. В., Рижов, С. М. 2006. *Звіт Тальнівського загону Трипільської експедиції за 2006 р. про розкопки поселення трипільської культури Тальне-2 і розвідки в Тальнівському р-ні Черкаської обл. та Новоархангельському р-ні Кіровоградської обл.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 2006/242.

61. Черновол, Д. К., Пічкур, Є. В., Дяченко, О. В., Корвін-Піотровський, А. О., Кириленко, О. С. 2009. *Звіт Дністровської комплексної експедиції на території Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. на поселеннях трипільської культури Бернашівка I, Бернашівка II в 2009 р.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 2009/141.

62. Шмаглий, Н. М., Рыжов, С. Н. 1975. *Отчет о работе Днестровско-Трипольской экспедиции 1975 г.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1975/10.

63. Шмаглий, Н. М., Рыжов, С. Н. 1976. *Отчет о раскопках Трипольского поселения у с. Коновка в ур. «Пуцита» Кельменецкого района, Черновицкой области в 1976 году*. НА ІА НАНУ, фонд 64, 1976/28.

64. Шмаглий, Н. М., Рижов, С. М., Шумова, В. О. 1978. *Отчет о раскопках трипольского поселения у с. Коновка, урочище Пуцита Кельменецкого р-на Черновицкой обл. за 1978 г.* НА ІА НАНУ, фонд 64, 1978/30е.

65. Шмаглий, Н. М., Видейко, М. Ю. 1982. *Отчет о работе Майданецкого отряда Трипольской экспедиции ИА АН УССР за 1982 год*. НА ИА НАНУ, фонд 64, 1982/21б.

66. Шмаглий, Н. М., Видейко, М. Ю. 1985 *Отчет о работе Майданецкого отряда Трипольской экспедиции в 1985 году*. НА ИА НАНУ, фонд 64, 1985/23в.

Список опублікованих джерел:

67. Балакин, С.А. 1995. Трипольская кремнеобрабатывающая мастерская в с. Ломачинцы на Днестре. В: Кибальник, Ю. Д. (ред.). *Хозяйство древнего населения Украины*. Ч. 1. Киев: (б. и.), с. 189–196.

68. Беляшевский, Н. Т. 1899. Площадки с расписными сосудами в Звенигородском и Уманском уезде Киевской губернии. *Археологическая летопись Южной России*, I, с. 174–176

69. Беляшевский, Н. Т. 1900. Раскопки на месте неолитического поселения с керамикой домикенского типа у с. Колодистого Звенигородского уезда Киевской губернии. *Археологическая летопись Южной России*, II, с. 148–155;

70. Беляшевский, Н. Т. 1901. Раскопки на месте неолитического поселения с керамикой домикенского типа у с. Колодистого Звенигородского уезда Киевской губернии. *Археологическая летопись Южной России*, III, с. 69–72.

71. Бибииков, С. Н. 1953. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 38.

72. Бибииков, С. Н. 1960. О ретроспективном восстановлении археологических остатков на местах залеганий. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 9, с. 43–46.

73. Бибииков, С. Н. 1965. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья. (Опыт изучения первобытной экономики). *Советская археология*, 1, с. 48–62.
74. Бузян, Г. Н., Якубенко, Е. А. 1990. Характерные черты домостроительства Косеновской локальной группы. В: Збеневич, В. Г. (ред.). *Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине*. Тезисы докладов 1-го полевого семинара. Киев: (б. и.), с. 58–64.
75. Бузян, Г. 1998. Дослідження пізньотрипільського поселення Крутуха-Жолоб поблизу Переяслава. В: Стогній, І. П., Коцур, В. П. (ред.) *Переяславська земля і світ людини*. Київ, Переяслав-Хмельницький: Пальміра, с. 4–7.
76. Бунятян, К. П. 1999. *Давнє населення України*. Київ: Либідь.
77. Бурдо, Н. Б., Відейко, М. Ю. 1985. Ранньотрипільське поселення Тимкове в Одеській області. *Археологія*, 52, с. 78–85.
78. Бурдо, Н. Б. 2011. Реконструкція жилищ і поселень трипольської культури: от рисунков В. Хвойки до 3D-моделювання. *Археологія і давня історія України*, 5, с. 38–52.
79. Бурдо, Н. Б. 2013. К вопросу об интерпретации углубленных объектов на поселениях трипольской культуры. *Revista Arheologica*, IX, 1, с. 48–53.
80. Відейко М. Ю. 1992. *Економіка та суспільний лад трипільського населення Південного Побужжя (етапи VII – CI)*. Автореферат дисертації к. і. н. ІА НАНУ.
81. Видейко, М. Ю. 2001. Триполье и неолитическое общество на Среднем Днестре: вопросы взаимодействия. In: Czebreszuk, J., Kryvacevic, M., Makarowicz, P. (eds.). *Od neolitizacji do poczatkow epoki brazu*. Poznan: Wydawnictwo Poznanskie, s. 215–229.
82. Відейко, М. Ю. 2005а. Протоміста трипільської культури: 4200–2750 до н. е. В: Зубар, В. М. (ред.). *Археологія у Києво-Могилянській Академії*. Київ: (б. в.), с. 53–69.

83. Відейко, М. Ю. 2005b. Поселення трипільської культури в урочищі Хомине біля м. Ржищів. В: Гаврилюк, Н. А. и др. (ред.). *Проблеми археології Середнього Поднепрров'я*. Київ, Фастов: (б. и.), с. 54–73.
84. Відейко, М. Ю., Терпиловський, Р. В., Петрашенко, В. О. 2005. *Давні поселення України*. Київ: (б. в.).
85. Видейко, М., Чапмен, Дж., Гейдарская, Б., Бурдо, Н., Овчинников, Э., Пашкевич, Г., Шевченко, Н. 2013. Исследования мегаструктуры на поселении трипольской культуры у с. Небелевка в 2012 году. *Tyragetia*, VII (1), p. 97–124.
86. Видейко, М., Чапмен, Дж., Бурдо, Н., Гейдарская, Б., Игнатова, С., Иванова, С., Рудь, В. 2014. Исследования по проекту «Ранняя урбанизация в праисторической Европе: трипольские мегапоселения» в 2013 году. *Tyragetia*, VIII (1), p. 107–144.
87. Відейко, М. Ю., Бурдо, Н. Б. 2015a. Реконструкція та інтерпретація мега-структури на поселенні Небелівка. В: Відейко, М. Ю та ін. (ред.). *На східній межі Старої Європи*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Кіровоград: (б. в.), с. 21–25.
88. Відейко, М., Бурдо, Н. 2015b. «Мегаструктура» – храм на трипільському поселенні біля с. Небелівка. В: Дяченко, О. та ін. (ред.). *Культурний комплекс Кукутень-Трипілля та його сусіди: Збірка наукових праць пам'яті Володимира Круца*. Львів: Астролябія, с. 97–110.
89. Герасименко, Н. П., Юрченко, Т. І., Черновол, Д. К. 2018. Природна й антропогенна трансформація рослинності та ґрунтового покриву на трипільському поселенні Ожеве-острів (Середнє Придністер'я). В: *Рельєф і клімат: Матеріали II-ої міжнародної конференції*. Чернівці, с. 39–41.
90. Гершкович, Я. П. 2003. Обряд «оставления жилища»: археологические признаки и историко-этнографические параллели. В: Корвін-Піотровський, О. Г. (ред.). *Трипільські поселення-гіганти*. Матеріали міжнародної конференції. Київ: Корвін-Пресс, с. 28–31.

91. Городцов, В. А. 1899. Назначение глиняных площадок в доисторической культуре трипольского типа. *Археологические известия и записки*, 11–12, с. 345–352.
92. Гусев, С. О. 1995. *Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV-III тис. до н.е.* Вінниця: Антекс-УЛТД.
93. Гусев, С. О. 1996. Моделі жител трипільської культури. *Археологія*, 1, с. 15–29.
94. Дяченко, О. В., Черновол, Д. К. 2007. Моделі жител трипільської культури як відображення культу предків. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 7, с. 39–44.
95. Дяченко, О. В., Черновол, Д. К. 2009. Середній склад сім'ї населення західнотрипільської культури. *Археологія*, 3, с. 3–12.
96. Дяченко, А. В. 2010. Эвстатические колебания Черного моря и динамика развития населения кукутень-трипольской общности. *Stratum Plus*, 2, с. 37–48.
97. Есипенко, А. Л. 1957. Раннетрипольское поселение Александровка. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 1, с. 10–23.
98. Жураківський, Б. С. 2006. Вплив природних ресурсів на розселення трипільських племен. В: Маципура, А., Скакун, Н. (ред.). *Технологии и проблемы культурной адаптации населения Юго-восточной Европы в эпоху энеолита. Тезисы докладов международной научно-практической конференции.* Санкт-Петербург, Вишневцев: (б. и.), с. 28–29.
99. Заец, И. И., Малиновская Т. В., Лобай Б. И. 1974. Раскопки Винницкого краеведческого музея. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Археологические открытия 1973 года.* Москва: Наука, с. 275–276.
100. Заец, И. И., Малиновская Т. В., Шаламай Ф. П. 1976. Раскопки Винницкого краеведческого музея. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Археологические открытия 1975 года.* Москва: Наука, с. 325.

101. Заец, И. И. 1990. Интерьер жилищ трипольского поселения Клищев. В: Збенович, В. Г. (ред.). *Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине*. Тезисы докладов 1-го полевого семинара. Киев: (б. и.), с. 69–72.
102. Заец, И. И., Рыжов, С. Н. 1992. *Поселение трипольской культуры Клищев на Южном Буге*. Киев: (б. и.).
103. Збенович, В. Г. 1980b. *Поселение Бернашевка на Днестре: (к происхождению трипольской культуры)*. Киев: Наукова думка.
104. Збенович, В. Г. 1989. *Ранний этап трипольской культуры на территории Украины*. Киев: Наукова думка.
105. Зиньковский, К. В. 1973. Новые данные к реконструкции трипольских жилищ. *Советская археология*, 1, с. 137–149.
106. Зиньковский, К. В. 1975. До проблеми трипільського житлобудування. *Археологія*, 15, с. 1322.
107. Зиньковский, К. В., Зиньковская, Н. Б. 1980. К вопросу о стратиграфии раннетрипольского поселения Александровка. В: Станко, В. Н. (ред.). *Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытнообщинного строя*. Киев: Наукова думка, с. 27–41.
108. Зиньковский, К. В. 1983. К процедуре исследования проблемы домостроительства трипольских племен. В: Дзис-Райко, Г. А. (ред.) *Материалы по археологии Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 16–22.
109. Зиньковский, К. В. 1990. К итогам комплексного исследования трипольских памятников В: Збенович, В. Г. (ред.). *Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине*. Тезисы докладов 1-го полевого семинара. Киев: (б. и.), с. 73–76.
110. Козловська, В. 1926. Точки Трипільської культури біля с. Сушківки на Гуманщині. (Розкопки року 1916). В: Козловська, В., Курінний, П. (ред.). *Трипільська культура на Україні*, I. Київ: Друкарня УАН, с. 43–66.

111. Колесников, А. Г. 1993а. *Трипольское общество Среднего Поднепростовья (опыт социальных реконструкций)*. Киев: Наукова думка.
112. Колесников, О. Г. 1993б. Трипільське домобудівництво. *Археологія*, 3, с. 63–74.
113. Колесников, О. Г., Ткачук, Т. М. 1993. До питання мікрохронології трипільських поселень (на матеріалах Бернашівського поселення (ВП-УІ). В: Косаківський, В. А. (ред.). *Подільська старовина*. Вінниця: (б. в.), с. 48–53.
114. Корвин-Пиотровский, А. Г. 2006. К проблеме изучения трипольского домостроительства. В: Маципура, А., Скакун, Н. (ред.). *Технологии и проблемы культурной адаптации населения Юго-восточной Европы в эпоху неолита*. Тезисы докладов международной научно-практической конференции. Изд. 2-е, испр. Санкт-Петербург, Вишневцев: (б. и.), с. 34–36.
115. Корвин-Пиотровский, А. Г. 2015. «Мегаструктуры» на поселениях гигантах трипольской культуры: варианты интерпретаций. В: Відейко, М. Ю та ін. (ред.). *На східній межі Старої Європи*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Кіровоград: (б. в.), с. 19–20.
116. Корвін-Піотровський, О. Г. 2018 До методу реконструкції поселенських структур В: *I Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотації доповідей* (Ніжин, 23–25 листопада 2018 р.). Київ: ІА НАНУ, с. 88–89.
117. Корвін-Піотровський, О. Г., Овчинников, Е. В., Черновол, Д. К., Чабанюк, В. В. 2018. Комплекс «сім'я гончара» на трипільському поселенні-гіганті Тальянки. В: *I Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотації доповідей* (Ніжин, 23–25 листопада 2018 р.). Київ: ІА НАНУ, с. 87–88.
118. Кордиш, Н. Л. 1940. Звіт про розкопки житла (площадки) № 9 (розкопки 1936 р). В: Ячменьов, М. І. (ред.) *Трипільська культура*. Т. 1. Київ: Видавництво АН УРСР, с. 285–305.

119. Косаківський, В. А. 1993. Пізньотрипільське поселення Чечельник на Побужжі. В: Косаківський, В. А. (ред.). *Подільська старовина*. Вінниця: (б. в.), с. 97–107.
120. Кричевский, Е. Ю. 1940а. Трипольские площадки. По раскопкам последних лет. *Советская археология*, 6, с. 20–46.
121. Кричевський, Є. Ю. 1940б. Розкопки на Коломийщині і проблема трипільських площадок. В: Ячменьов, М. І. (ред.) *Трипільська культура*. Т. 1. Київ: Видавництво АН УРСР, с. 479–592.
122. Кричевський, Є. Ю. 1940с. Звіти про розкопки жител (площадок) №№ 13, 23, 5 і 14. В: Ячменьов, М. І. (ред.) *Трипільська культура*. Т. 1. Київ: Видавництво АН УРСР, с. 179–284.
123. Круц, В. А. 1987. Крупные трипольские поселения: К истории энеолитического населения Буго-Днепровского междуречья. В: Шилов, В. П. (ред.). *Задачи советской археологии в свете решения XXVII съезда КПСС: Тезисы докладов Всесоюзной конференции*. Москва: Наука, с. 133–135.
124. Круц, В. А. 1989. К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днепра. В: Березанская, С. С. (ред.). *Первобытная археология. Материалы и исследования*. Киев: Наукова думка, с. 117–132.
125. Круц, В. А. 1990. Планировка поселения у с. Тальянки и некоторые вопросы трипольского домостроительства. В: Збеневич, В. Г. (ред.). *Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине*. Тезисы докладов 1-го полевого семинара. Киев: (б. и.), с. 43–47.
126. Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Рыжов, С. Н. 2001. *Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2001 г.* Киев: (б. и.).
127. Круц, В. А. 2003. Трипольские площадки – результат ритуального сожжения домов. В: Корвін-Піотровський, О. Г. (ред.). *Трипільські поселення-гіганти*. Матеріали міжнародної конференції. Київ: Корвін-Пресс, с. 74–76.
128. Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Рыжов, С. Н., Бузян, Г. Н., Овчинников, Э. В., Черновол, Д. К., Чабанюк, В. В. 2005.

Исследования поселений-гигантов трипольской культуры 2002–2004 гг.
Киев: Корвин-Пресс.

129. Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Менотти, Ф., Рыжов, С. Н., Черновол, Д. К., Чабанюк, В. В. 2008а. *Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2008 г.* Киев: (б. и.).

130. Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Рыжов, С. Н., Черновол, Д. К. 2008b. Исследования 2005–2006 гг. в Тальянках. В: Корвин-Пиотровский, А. Г., Менотти, Ф. (ред.). *Трипольская культура в Украине. Поселение-гигант Тальянки.* Киев: (б. и.), с. 71–108.

131. Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Менотти, Ф., Рыжов, С. Н., Черновол, Д. К. 2008с. Исследования 2007 года в Тальянках. В: Корвин-Пиотровский, А., Менотти, Ф. (ред.). *Трипольская культура в Украине. Поселение-гигант Тальянки.* Киев: (б. и.), с. 109–132.

132. Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Менотти, Ф., Рыжов, С. Н., Толочко, Д. В., Чабанюк, В. В. 2009. *Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2009 г.* Киев: (б. и.).

133. Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Менотти, Ф., Рыжов, С. Н., Черновол, Д. К., Чабанюк, В. В. 2010. *Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2010 г.* Киев: (б. и.).

134. Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Рыжов, С. Н., Черновол, Д. К., Чабанюк, В. В. 2011. *Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2011 г.* Киев: (б. и.).

135. Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Чабанюк, В. В., Шатило, Л. А. 2013. *Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2012 г.* Киев: (б. и.).

136. Курінний, П. П. 1926. Монументальні пам'ятки трипільської культури. В: Ячменьов, М. І. (ред.) *Трипільська культура.* Т. 1. Київ: Видавництво АН УРСР, с. 67–96.

137. Куштан, Д. П. 2005. Дослідження багатошарового поселення у с. Шарин на Уманщині. В: Отрощенко, В. В. (ред.). *На пошану Софії Станіславівни Березанської*. Київ: Шлях, с. 112–117.
138. Леви-Стросс, К. 2018. *Печальные тропики*. Москва: АСТ.
139. Лысенко, С. Д., Шкляревський, Е. И., Квитницький, М. В., Черновол, Д. К. 2012. *Многослойное поселение Кощеевка-8*. Киев, Фастов: (б. и.). Материалы фастовской археологической экспедиции, 1.
140. Макаревич, М. Л. 1940. Археологічні дослідження в с. Білий Камінь. В: Ячменьов, М. І. (ред.) *Трипільська культура*. Т. 1. Київ: Видавництво АН УРСР, с. 453–475.
141. Макаревич, М. Л. 1960. Об идеологических представлениях у трипольских племен. *Записки Одесского археологического общества*. 1 (34), с. 290–301.
142. Маркевич, В. И. 1964. Трипольское поселение Варваровка VIII. В: *Тезисы докладов первого симпозиума по археологии и этнографии Юго-Запада СССР*. Кишинев: Картя Молдовеняскэ, с. 15–16.
143. Маркевич, В. И. 1981. *Позднетрипольские племена Северной Молдавии*. Кишинев: Штиинца.
144. Мовша, Т. Г. 1971. Святилища трипольской культуры. *Советская археология*, 1, с. 201–205.
145. Мовша, Т. Г. 1984. Петренська регіональна група трипільської культури. *Археологія*, 45, с. 10–23.
146. Морган, Л. 1934. *Дома и домашняя жизнь американских туземцев*. Ленинград: Издательство института народов северов ЦИК СССР.
147. Овчинников, Э. В., Черновол, Д. К. 2001. Раскопки трипольского поселения Зелена Диброва. В: Козак, Д. Н., Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Археологічні відкриття в Україні 1999–2000 рр.* Київ: ІА НАН України, с. 177–179.

- 148.** Овчинников, Э. В. 2001–2002. Производственно-хозяйственный комплекс трипольского поселения у хутора Незаможник. *Stratum Plus*, 2, с. 260–274.
- 149.** Овчинников, Е. В. 2002. До питання про трипільське житлобудівництво (за результатами розкопок поселень хутір Незаможник і Зелена Діброва). *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. CCXLIV, с. 116–137.
- 150.** Овчинников, Е. В., Пічкур, Є. В. 2003. Дослідження на трипільському поселенні Пекарі II. В: Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр.* Київ: ІА НАН України, с. 207–210.
- 151.** Овчинников, Е. В. 2003. Трипільська культура на Канівщині. В: Черняков, І. (ред.). *Трипільська цивілізація у спадщині України*. Матеріали та тези доповідей конференції. Київ: Видавничий центр «Просвіта», с. 272–280.
- 152.** Овчинников, Е. В. 2010. Розкопки трипільського поселення у с. Чаплинка. В: Козак, Д. Н. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2009*. Київ, Луцьк: (б. в.), с. 304–308.
- 153.** Овчинников, Э. В. 2011. Синкретические памятники Триполья. В: Платонова, Н. И. (ред.). *История археологии: личности и школы: Материалы Международной научной конференции к 160-летию со дня рождения В. В. Хвойки*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 338–345.
- 154.** Овчинников, Е. В., Погорілець, О. Г. 2011. Розкопки на трипільському поселенні Русанівці у Верхньому Побужжі. В: Козак, Д. Н. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2010*. Київ, Полтава: (б. в.), с. 249–250.
- 155.** Овчинников, Е. В., Погорілець, О. Г. 2012. Дослідження трипільського поселення Русанівці в околицях Меджибожа. В: Погорілець, О. Г. (ред.). *Науковий вісник «Меджибіж»*. Матеріали Шостої науково-красзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». Ч. 1. Меджибіж, Хмельницький: Мельник А. А., с. 259–264.

156. Овчинников, Е. В. 2014. *Трипільська культура Канівського Подніпров'я (етапи VII - CI)*. Київ: Видавець Олег Філюк.
157. Овчинников, Э. В. 2018 Исследования трипольского поселения Русановцы в Верхнем Побужье в 2010–2012 гг. В: Синика, В. С. Рабинович, Р. А. (ред.). *Древности. Исследования и проблемы*. Кишинев, Тирасполь: Библиотека Stratum, с. 19–34.
158. Отчет Императорской археологической комиссии за 1907 год. 1910. Санктпетербург: Типография главного управления уделов, с. 99–100.
159. Пассек, Т. С. 1938. Трипольские модели жилища. *Вестник древней истории*, 4, с. 235–246.
160. Пассек, Т. С. 1940а. Звіти про розкопки жител (площадок) №№ 1, 2, 4, 11. В: Ячменьов, М. І. (ред.) *Трипільська культура*. Т. 1. Київ: Видавництво АН УРСР, с. 43–177.
161. Пассек, Т. С. 1940b. Трипільське поселення Коломийщина (Розкопки 1934–1938). В: Ячменьов, М. І. (ред.) *Трипільська культура*. Т. 1. Київ: Видавництво АН УРСР, с. 9–37.
162. Пассек, Т. С. 1941а. *Трипільська культура*. Київ: Видавництво Академії наук УРСР.
163. Пассек, Т. С. 1941b. Трипольское поселение у Владимировки: (Раскопки 1940 г.). *Вестник древней истории*, 1, с. 212–220.
164. Пассек, Т. С., Кричевский, Е. Ю. 1946. Трипольское поселение Коломийщина [Киев. обл.]: Опыт реконструкций. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 12, с. 14–22.
165. Пассек, Т. С., Кричевский, Е. Ю. 1947. Трипольские поселение Коломийщина. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, XXI, с. 65–78.
166. Пассек, Т. С. 1949. Периодизация трипольских поселений. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 10.
167. Пассек, Т. С. 1961. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 84.

168. Патокова, Э. Ф., Петренко, В. Г., Бурдо, Н. Б., Полищук, Л. Ю. 1989. *Памятники трипольской культуры в Северно-Западном Причерноморье*. Киев: Наукова думка.
169. Пашкевич, Г., Черновол, Д. 2015. Нові палеоботанічні матеріали з трипільських пам'яток. В: Дяченко, О. та ін. (ред.). *Культурний комплекс Кукутень-Трипілля та його сусіди: Збірка наукових праць пам'яті Володимира Круца*. Львів: Астролябія, с. 97–110.
170. Попова, Т. А. 2003. *Многослойное поселение Поливанов Яр: К эволюции трипольской культуры в Среднем Поднестровье*. Санкт-Петербург: МАЭ РАН.
171. Пропп, В. Я. 1998. Большой дом. В: Пропп, В. Я. *Морфология «волшебной» сказки. Исторические корни волшебной сказки*. Москва: Лабиринт, с. 203–252. Собрание трудов В. Я. Проппа.
172. Радомський, І. С. 2018а. *Крем'яна індустрія трипільського населення етапу VI Середнього Подністрів'я (за матеріалами поселення Ожеве-острів)*. Автореферат дисертації к. і. н. ІА НАНУ.
173. Радомський, І. С. 2018b. Колективна обробка кременю в одній зі споруд поселення Ожеве-острів трипільської культури етапу VI. В: *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотації доповідей* (Ніжин, 23–25 листопада 2018 р.). Київ: ІА НАНУ, с. 94–95.
174. Рижов, С. М. 1993. Небелівська група пам'яток трипільської культури. *Археологія*, 3, с. 101–114.
175. Рижов, С. М. 1995а. Дослідження трипільського поселення біля с. Піщана в Буго-Дніпровському межиріччі. В: *Тези доповідей X-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції*. Вінниця: (б. в.), с. 15–17.
176. Рижов, С. М. 1995b. Розкопки Трипільського поселення біля с. Глибочок. В: *Тези доповідей X-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції*. Вінниця: (б. в.), с. 7–9.
177. Рижов, С. М. 2001. Особливості релігійних уявлень трипільських племен Пруто-Дністровського регіону. В: Котигорошко, В. Г. (ред.). *Давня*

історія України та суміжних регіонів. Ужгород: (б. в.), с. 89–95. Carpatika – Карпатика, 13.

178. Рижов, С. М. 2002. Трипільський шар поселення Ріпниця 1. В: *Ржищівський археодром. Археологічні дослідження та експериментальні студії 2000–2001 років*. Київ: Академперіодика, с. 19–40.

179. Рижов, С. М., Шумова, В. О., Черновол, Д. К. 2005. Дослідження трипільського поселення Колодисте II у 2004 р. В: Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр.* Запоріжжя: Дике поле, с. 274–276.

180. Рудь, В., Улрау, Р., Манігда, О. 2016. Геомагнітна зйомка та географічне моделювання у вивченні поселення Тростянчик. В: Терпиловський, В. (ред.). *Вісник рятівної археології*, 2. Львів: Астролябія, с. 55–76.

181. Рудь, В., Улрау, Р., Федоров, С., Зайцева, О. 2018. Дослідження на поселеннях трипільської культури Тростянчик та Війтівка. В: Болтрик, Ю. В. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2016*, Київ: ІА НАН України, с. 11–14.

182. Спицын, А. А. 1904. Раскопки глиняных площадок близъ села Колодистого Киевской губ. *Известия Археологической комиссии*, 12, с. 87–118.

183. Ткачук, Т. М., Кочкін, І. Т., Щодровський, Р. 2017. *Багатошарове поселення Більшівці (ур. Кути) на Вехньому Подністов'ї*. Т. 1. Галич, Івано-Франківськ: ТЗОВ «ВГЦ» «Просвіта».

184. Хвойка, В. В. 1901. Каменный век среднего Поднепровья. В: *Труды XI Археологического съезда в Киеве*. Т. 1. Москва: Типография Г. Лисснера и А. Гешеля, с. 736–812.

185. Цвек, Е. В. 1976. Домостроительство и планировка трипольских поселений (по материалам раскопок в с. Шкаровка). В: Березанская, С. С. Отрощенко, В. В., Телегин, Д. Я. (ред.). *Энеолит и бронзовый век Украины Исследования и материалы*. Киев: Наукова думка, с. 46–69.

186. Цвек, О. В. 1993. Релігійні уявлення населення трипілья. *Археологія*, 3, с. 74–90.
187. Цвек, Е. В. 1994. Гончарное производство племен трипольской культуры. В: Черняков, И. Т. (ред.). *Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине*. Киев: Наукова думка, с. 55–95.
188. Цвек, Е. В. 2003. Некоторые аспекты домостроительства у племен восточнотрипольской культуры. В: Массон, В. М. (ред.). *Петербургская трасологическая школа и изучение древних культур Евразии*. Санкт-Петербург: (б. и.), с. 159–191.
189. Цвек, О. В. 2006. *Поселення східно-трипільської культури (короткий нарис)*. Київ: ВВД ВАТ «КП ОТІ».
190. Цвек, Е. В. Мовчан, И. И. 2009. Гребени на Днепре – поселение трипольской общности (исследователи и проблемы). В: Васильев, С. А., Кулаковская, Л. В. (ред.). *С. Н. Бибиков и первобытная археология: материалы международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения С. Н. Бибикова*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 277–288.
191. Чепмен, Дж., Гейдарська, Б., Вілліс, Р., Сванн, Н., Бурдо, Н. Б., Котова, Н. С., Беленко, М., Відейко, М. Ю. 2010. Дослідження на поселенні трипільської культури біля с. Небелівка 2009 р. В: Козак, Д. Н. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2009*. Київ, Луцьк: Видавничий дім «Академперіодика», с. 458–460.
192. Черниш, К. К. 1959. *Ранньотрипільське поселення Ленківці на середньому Дністрі*. Київ: АН УРСР.
193. Черныш, Е. К. 1962. Неолит и энеолит юга европейской части СССР. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 102.
194. Черныш, Е. К. 1982. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии. В: Массон, В. М., Мерперт, Н. Я. (ред.). *Археология СССР с древнейших времен до средневековья*. Т. 4: Энеолит СССР. Москва: Наука, с. 165–320.

195. Черновол, Д. К., Рижов, С. М., Осаульчук, О. М. 2005. Охоронні роботи на трипільському поселенні Підзамочок-1 на Тернопільщині. В: Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр.* Київ: ІА НАН України, Запоріжжя: Дике поле. с. 318–319.
196. Черновол, Д. К., Рижов, С. М. 2006. Дослідження трипільського поселення біля с. Піщана. В: Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2004–2005 рр.* Київ, Запоріжжя: Дике поле, с. 373–376.
197. Чорновіл, В. В. [Черновол, Д. К.]. 2006. Порівняльна характеристика споруд небелівської групи та томашівської групи трипільської культури. В: Маципура, А., Скакун, Н. (ред.). *Технологии и проблемы культурной адаптации населения Юго-восточной Европы в эпоху энеолита.* Тезисы докладов международной научно-практической конференции. Изд. 2-е, испр. Санкт-Петербург, Вишнинец: (б. и.), с. 51–53.
198. Черновол, Д. К., Дяченко, О. В., Круц, В. О., Рижов, С. М. 2007. Охоронні дослідження на поселенні трипільської культури Тальне-2. В: Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2005–2007 рр.* Київ, Запоріжжя: Дике поле, с. 413–415.
199. Черновол, Д. К. 2008. Интерьер трипольского жилища по материалам поселения Тальянки. В: Корвин-Пиотровский, А., Менотти, Ф. (ред.). *Трипольская культура в Украине. Поселение-гигант Тальянки.* Киев: (б. и.), с. 168–191.
200. Черновол, Д. К. 2009. Інтер'єр ранньотрипільських жител. В: Васильєв, С. А., Кулаковская, Л. В. (ред.). *С. Н. Бибиков и первобытная археология: Материалы международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения С. Н. Бибикова.* Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 329–335.
201. Черновол, Д. К., Сохацький, М. П. 2010. Інтер'єр жител заліщицької локальної групи за матеріалами поселення Глибочок Борщівського району Тернопільської області. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 32–35.

202. Черновол, Д. К. 2011а. Варіанти житлових споруд трипільської культури за елементами інтер'єру. В: Корвін-Піотровський, О. Г. (ред.). *Прадавні землероби Південно-східної Європи*. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції. Київ, Тальянки: (б. в.), с. 110–112.

203. Черновол, Д. К. 2011b. Исследование интерьера трипольских построек в конце XIX – начале XX в. В: Платонова, Н. И. (ред.). *История археологии: личности и школы: Материалы Международной научной конференции к 160-летию со дня рождения В. В. Хвойки*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 296–304.

204. Черновол, Д. К. 2012. Інтер'єр будівель небелівської локальної групи трипільської культури. *Археологія*, 1, с. 62–71.

205. Черновол, Д. 2013. Постройки петренской локальной группы. *Revista Archeologică*, IX 1, с. 72–87.

206. Черновол, Д. К., Радомський, І. С. 2015. Крем'яні вістря з трипільського поселення Ожеве-острів. В: Дяченко, О. та ін. (ред.). *Культурний комплекс Кукутень-Трипілля та його сусіди: Збірка наукових праць пам'яті Володимира Круца*. Львів: Астролябія, с. 367–384.

207. Черновол, Д. К. 2015. Варіанти житлових споруд за елементами інтер'єру. В: Відейко, М. Ю та ін. (ред.). *На східній межі Старої Європи*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Кіровоград: (б. в.), с. 53.

208. Черновол, Д. 2016. Поселение трипольской культуры Бернашевка I. *Revista Archeologică*, XII (1–2), с. 61–80.

209. Черновол, Д. К. 2017. Дослідження в с. Волошкове. В: *Археологія Буковини: здобутки та перспективи*. Тези доповідей наукового семінару. Чернівці: Технодрук, с. 84–85.

210. Черновол, Д. К. 2018а. Дослідження багатошарового поселення Волошкове 6 (Горби). В: *Археологія Буковини: здобутки та перспективи*. Тези доповідей II наукового семінару. Чернівці: Технодрук, с. 86–88.

211. Черновол, Д. К. 2018b. Демографічні та соціальні реконструкції на трипільському поселенні Ожеве-острів етапу VI. В: *I Всеукраїнський*

археологічний з'їзд: Програма роботи та анотації доповідей (Ніжин, 23–25 листопада 2018 р.). Київ: ІА НАНУ, с. 100–101.

212. Черновол, Д. К. 2018с. Металообробна майстерня трипільської культури у м. Кам'янець-Подільський. В: *I Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотації доповідей* (Ніжин, 23–25 листопада 2018 р.). Київ: ІА НАНУ, с. 101–102.

213. Шатило, Л. А. 2011. Плоскостные игры в древности: археологические артефакты в Юго-Восточной Европе. В: Корвін-Піотровський, О. Г. (ред.). *Прадавні землероби Південно-східної Європи*. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції. Київ, Тальянки: (б. в.), с. 112–116.

214. Шатило, Л. О. 2015. «Ігри» на плоских поверхнях неоенеолітичної доби Південно-Східної Європи. *Археологія*, 3, с. 3–13.

215. Шмаглій, М. М., Рижов, С. М., Дудкін, В. П. 1985. Трипільське поселення Коновка в Середньому Подністров'ї. *Археологія*, 52, с. 58–71.

216. Шмаглій, М. М., Відейко, М. Ю. 1987. Пізньотрипільське поселення поблизу с. Майданецького на Черкащині. *Археологія*, 60, с. 42–52.

217. Шмаглій, М. М. 2001. *Великі трипільські поселення і проблема ранніх форм урбанізації*. Київ: (б. в.).

218. Шмаглій, Н. М., Відейко, М. Ю. 2001–2002. Майданецьке – трипольський протогород. *Stratum Plus*, 2, с. 44–140.

219. Штерн, Э. Р. 1907. Доисторическая греческая культура на юге России. В: *Труды XIII Археологического съезда в Екатеринбурге в 1905 г.* Москва, с. 9–52.

220. Шумова, В. А. 1988. Производство тарной посуды позднетрипольским населением муждуречья Ю. Буга и Днепра. В: Абрамов, А. П. и др. (ред.). *Древнее производство, ремесло и торговля по археологическим данным*. Тезисы докладов IV конференции молодых ученых ИА АН СССР. Москва: ИА АН СССР, с. 28–30.

221. Шумова, В. А. 1994. Трипольское поселение Васильевка на Среднем Днестре. *Археология*, 1, с. 82–86.
222. Шумова, В. О. 2001. Житлові комплекси трипільського поселення Василівка та його місце серед пам'яток середнього Подністров'я. *Магістеріум*, 6, с. 112–119.
223. Шумова, В. О., Рижев, С. М. 2005. Трипільська культура Поділля у світлі нових даних. В: Зубар, В. М. (ред.). *Археологія у Києво-Могилянській Академії*. Київ: (б. в.), с. 88–103.
224. Шумова, В. 2007. Житла трипільського поселення Ріпниця I на Київщині. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. ССLIII, с. 115–126.
225. Якубенко, О. О. 1999. Моделі жител з трипільських колекцій музею. В: Ковтанюк, Н. Г. (ред.). *Національний музей історії України: Його фундатори та колекції*. Київ: (б. в.), с. 86–111.
226. Anthony, D. 2007. *The horse, the wheel and language. How Bronze Age riders from the Eurasian steppes shaped the modern world*. Princeton: Princeton University Press.
227. Bichbaev, V. 2010. The Copper Age cemetery in Giurgiulesti. In: Anthony, D. (ed.). *The lost world of Old Europe*. Princeton: Princeton University Press, p. 212–224.
228. Chapman, J. 2015. The Nebelivka mega-site plan. В: Відейко, М. Ю. та ін. (ред.). *На східній межі Старої Європи*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Кіровоград: (б. в.), с. 14–15.
229. Chernovol, D. 2012. Houses of the Tomashovskaya local group. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. G. (eds.). *The Tripolye culture giant-settlements in Ukraine: formation, development and decline*. Oxford: Oxbow Books, p. 182–210.
230. Chernovol, D. 2014. The Tripolye BI Dwellings in the Middle Dniester Region. In: *Cucuteni Culture within the European Neo-Eneolithic Context: International Colloquium Cucuteni – 130*. Piatra-Neamt: Constantin Matasa, p. 108–109.

- 231.** Chernovol, D. 2017. Outsbuilding of the Trypillya Culture. In: Morozova, Y., Shydlovskiy, P. (eds.). *Wetland Archaeologi and Prehistoric Netwrks in Europe: NEENAWA International Scientific Conference*. Kyiv; Kaniv: (w. p.), p. 54.
- 232.** Czernowol, D. 2017. Pracownia obrobki miedzi na osadzie kultury trypolskiej w Kamieńcu Podolskim. In: Zakoscielna, A. (ed.). *Badania archeologiczne w Polsce srodkowowschodniej, zachodniej Bialorusi i Ukrainie w roku 2016: streszczenia referatow XXXIII konferencji*. Lublin: Instytut Archeologii UMCS, Muzeum Lubelskie, s. 16.
- 233.** Czernowol, D. 2018. Typy budownictwa kultury trypolskiej. In: Zakoscielna, A. (ed.) *Badania archeologiczne w Polsce srodkowowschodniej, zachodniej Bialorusi i Ukrainie w roku 2017*. Streszczenia referatow XXXIV konferencji. Lublin: Instytut Archeologii UMCS, Muzeum Lubelskie, s. 13–14.
- 234.** Diachenko, A. 2016. Demography reloaded. In: Müller, J., Rassmann, K. and Videiko, M. (eds.). *Trypillia Megasites and European Prehistory, 4100 – 3400 BC*. London: Routledge, p. 181–193.
- 235.** Gaydarska, B., Chapman, J. 2016. Nine questions for Trypillia mega-site research. In: Борисов, Б. (ред.). *Проф. д-р Борис Борисов – ученици и приятели*. Велико Търново: ИВИС, с. 179–197.
- 236.** Harper, T. K., Diachenko, A., Rassamakin, Y. Y., Kennett, D. J. 2019. Ecological dimensions of population dynamics and subsistence in Neo-Eneolithic Eastern Europe. *Journal of Anthropological Archaeology*, 53, p. 92–101.
- 237.** Himner, M. 1933. Etude sur la civilization premyceniennne dans le bassin de la Mer Noire, d'apres des fouilles personnelles. *Swiatowit*, XIV, p. 26–163.
- 238.** Poplowko, G. 2017. Trwałość tradycji kulturowych w technologii ceramiki w oparciu o dane archeologiczne, etnograficzne, i eksperymenty. In: Zakoscielna, A. (ed.). *Badania archeologiczne w Polsce srodkowowschodniej, zachodniej Bialorusi i Ukrainie w roku 2016: streszczenia referatow XXXIII konferencji*. Lublin: Instytut Archeologii UMCS, Muzeum Lubelskie, s. 22.

239. Shumova, V. 2004. Dwelling Complexes of the Tripolyan Settlement Vasylievka and its Place among Middle Dnestr Settlements. In: Dumitroaia, G., Chapman, J., Weller, O. (eds.). *Cucuteni. 120 de cercetări. Timpul bilanțului*. Piatra-Neamț: Constantin Matasa, p. 221–230.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АН СРСР ІМК – Академія наук СРСР Інститут історії матеріальної культури

АН УСРСР – Академія наук УСРСР

ІА НАНУкрaїни, ІА НАНУ – Інститут археології Національної академії наук України

ІА АН УРСР – Інститут археології академії наук УРСР

ІИМК РАН – Інститут історії матеріальної культури Російської академії наук

НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України

ОАМ АН УСРСР – Одеський археологічний музей Академії наук УСРСР

NEENAWA – Network in Eastern European Neolithic and Wetland Archaeology

UMCS – Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А ТАБЛИЦІ ТА ГРАФІКИ

Табл. 1. Елементи інтер'єру в житлах томашівської локальної групи поселень Тальянки, Чичиркозівка, Мошурів, Доброводи, Зелена Діброва, Тальне 2

№	Посилання	Розмір площад ки (м)	Розмір приміщень другого поверху		Інтер'єр першого поверху	Інтер'єр другого поверху									
			Вхідне приміще ння (м)	Житлове приміщен ня (м)	Вимос тки / корит а	Ями	Вхідне приміщення		Житлове приміщення						
							Вим остк и	Корита	Вимос тки	Корит а	По ріг	Поді ум	Піч	При пінч е підв ище ння	Вівтар
Тальянки															
1	Круц и др 1981/116)	4,5 × 11	4,5 × 3	4,5 × 8	-	-	-	-	?	+	+	-	+		
2	(Круц, Рыжов, Шумова 1982)	4,5 × 12,5	4,5 × 2,5	4,5 × 10	-	+	+	-	-	-	1,8 × 2,5	+	+ орн.		
3	(Круц, Рыжов, Шумова 1983)	4,6 × 14	4,6 × 3,8	4,6 × 10,2	-	-	-	+	-	+	2,2 × 2,6	-	+		
4	---//---	4 × 10	-4 × 0,5	4 × 9,5	-	-	+	-	-	+	Лакуна 1,5 × 1,6	?	?		
5	---//---	4,5 × 13	4,5 × 4,2	4,5 × 9,8	-	+	-	-	-	-	2 × 2,4	+	+ орн.		
6	---//---	4,5 × 11	4,5 × 3,5	4,5 × 7,5	+	-	+	-	-	-	2,2 × 2,4	?	+		
7	(Круц и др 1984)	4,5 × 12	4,5 × 3	4,5 × 9	-	-	-	+	-	-	1,8 × 2,5	+	+		
8	---//---	5 × 15	5 × 5	5 × 10	+	-	+	-	-	-	+	+	Лакуна		
9	(Круц, Рыжов, Ключко 1985)	4,5 × 13	4,5 × 3	4,5 × 10	+	-	-	+	-	-	+	-	+		
10	---//---	4,5 × 10	?	?	+	-	+	-	-	-	?	?	+		
11	---//---	4 × 14,5	4 × 5	4 × 9,5	-	-	-	-	-	-	+	-	+		
12	---//---	4 × 8,4	4 × 2	4 × 6,4	-	-	-	-	-	-	+	-	+		
13	(Круц, Рыжов,	4,1 ×	4,1 × 3,8	4,1 × 8,8	+	-	-	-	-	-	+	+	+		

34	(Круц и др 2008b)	4,5 × 12	4,5 × 3,5	4,5 × 8,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-
35	---//----	4,5 × 12	4,5 × 4	4,5 × 9,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-
36	---//----	4 × 13,5	4 × 4	4 × 8	-	-	-	-	-	-	-	-	лакуна
37	---//----	4 × 11,8	4 × 4	4 × 7,8	+	+	-	-	-	-	-	-	+ орн.
38	(Круц и др 2008с)	4,5 × 11,3	4,5 × 3	4,5 × 9,3	+	-	-	-	-	-	-	-	+
39	---//----	5 × 14,5	5 × 3,5	5 × 11	-	-	-	-	-	-	-	-	.+ орн
40	(Круц и др 2008а)	6 × 20,7	6 × 4,2	6 × 8,4	-	+	При будова 5×5, 4м	-	-	-	-	-	+ орн
41	---//----	4,5 × 13	4,5 × 3,7	4,5 × 9,3	-	-	+	-	-	-	-	+	+ орн
42	(Круц и др 2009)	4,2 × 12,7	4,2 × 4	4,2 × 8,7	-	+	-	-	-	-	-	-	+
43	---//----	5 × 16,5	5 × 5	5 × 11,5	-	-	-	-	-	-	-	-	+
44	(Круц и др 2010)	4,5 × 13	4,5 × 3,8	4,5 × 9,2	-	-	-	-	-	-	-	-	+
45	(Круц и др 2011)	4,5 × 13	4,5 × 4	4,5 × 9	+	-	-	-	-	-	-	+	+
46	---//----	5 × 10,6	5 × 2,5	5 × 8,1	+	-	-	-	+	-	+	+	+
47	(Круц и др 2013)	5 × 16,8	5 × 7,8	4,5 × 9	+	-	При будова ?	-	-	+	-	+	+
Доброводи													
1	(Мовша, Балакин, Колесников 1981)	4 × 10	4 × 3	4 × 7								+	
4	(Круц и др. 2005)	5 × 15									+		+
Чичиркозівка													
1	(Круц и др 1984)	5,5 × 15			++								
Мошурів													
1	(Круц и др 1981)	8 × 15				+							
Майданецьке													

Табл. 1г. Елементи інтер'єру в будівлях етапу ВІІ

№ площадки	Посилання	Розмір площадк и	Вхідне приміщен ня/житлов е прміщенн я	Перший поверх					Другий поверх			
				Глинян а підмазк а долівк и	Корит а	Округлі підвище ння	Прямокут ні підвищен ня	Вимост ки	Ями	Порі г	Поди м	Пі ч
Незаможник												
1	(Овчинников 2014)	3 × 3,5										
2	---//---	9 × 12							+			
3	---//---	8 × 12						+				
Площадка А	---//---	2 × 5							+		+	
Колодисте II												
1	(Рижов, Шумова, Черновол 2005)	5 × 11,2		+			+	?				
2	---//---	5,5 × 10,5							+		+	
Глибочок												
1	(Рижов 1995b)	8 × 15		+			+					
2	---//---	6 × 17		+			+					
Піщана												
1	(Круд, Рижов 1988)	4,5 × 12	4,5 × 3/4,5 × 9								лак уна	+
2 2005/135	(Черновол, Рижов 2005	4,5 × 14	(прибудов а 4,5 × 3) 4,5 × 3/4,5 × 8	+			+				+	?
3	---//---	4,5 × 10		+			+					+

Табл. 1е. Елементи інтер'єру в будівлях поселення Коломийщина І

№ площадки	Рзмір площадки	Вхідне приміщення/житлове приміщення	Перший поверх		Другий поверх
			Нижня підлога	Ями	
Коломийщина І (Пасек 1940)					
1	5 × 22,6	6 × 6/6 × 18,6	+		+ ?
2	5,5 × 14,5	5,5 × 4/5,5 × 10,5	+		лакуна
4	5,5 × 15		+		+ ?
11	7 × 17	(Можливо прибудова)	+		+ ?
Коломийщина І (Кордиш 1940)					
9	4 × 9,6		+		
Коломийщина І (Кричевський 1940)					
13					
23	100 м²			++	
5	8 × 8				
14	3,9 × 4,2				
9	4,1 × 9,6				

Табл. 1ж. Елементи інтер'єру в будівлях етапу СІІ

№ площа дки	Посилання	Розмір	Перший поверх			Другий поверх						
			Вимости ки	Корито	Ями	Переносний столик	Поріг	Корито	Піч	Припіч ок	Вівтар	
Велика Слобідка ур. Хрещате												
2	(Мовша Т. Г. 1979)	7 × 8 ?							+			+
Волошкове 6												
1	(Черновол 2017)	5 × 8	+++++				+		+		+	
2 (одноп оверхо ва)	(Черновол 2018)	6 × 9,5	+++++	+	+							
3 (одноп оверхо ва)	---//---	4 × 5	++			СТОЛИК						
Шарин												
1	(Куштан 2005)	2 × 7,5										
Більшівці												
1	(Ткачук, Кочкін, Щодровський.2017)	4,5 × 8							+	?		

Табл. 2. Розташування зернотерок на площадках поселення Тальянки.

№	Архівний номер	Перший поверх	Другий поверх					
			Вхідне приміщення			Житлове приміщення		
			Скраю житла	Зліва від входу	Справа від входу	Навпроти печі	На подіумі / на припічному підвищенні	Навколо вівтаря
1	1981/116		+					
2	1982/21a			+		+		
3	1983/30a					+		
4	---/---						/+	
5	---/---						+	
6	---/---				+	+		
7	1984/38			+		+		
8	---/---			+				
9	1985/23e					+		
10	---/---		+		+			+
11	---/---			+	+			
12	---/---					+	+	
13	1986/2		+	+		+	+	+
14	---/---	+		+				+
15	1987							
16	1988/4a				+	+	+	
17	1989/17					+		+
18	---/---							
19	1990/7				+			
	Господарська прибудова	+++++						
20	1993/3							
21	---/---				+	+		+
22	---/---		+			+		+
23	---/---							
24	1994/3							
25	1999/97					+		+
26	---/---					+		
27	2000/43							+
28	2001/75		+		+	+		+
29	---/---		+			+		+
30	---/---					+		+
31	---/---					+		+
32	2003		+					
33	---/---		+	+				+
34	2005		+					
35	---/---					+	+	
36	2006				+	+	+	+
37	---/---				+	+		
38	2007		+		+	+		
39	---/---					+		
40	2008				+			
41	---/---				+			

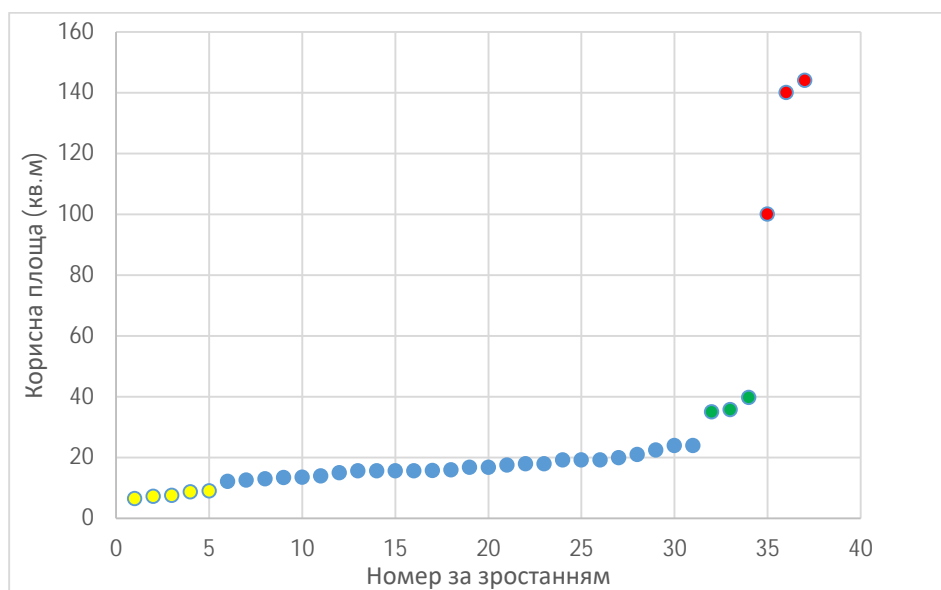
Табл. 3. Розташування кубків, кубкоподібних посудин та посудин малих форм біля входу та поблизу вівтаря на площадках поселення Тальянки.

№ площадки	Біля входу	Навколо вівтаря
1	11	7
2	2	28
3	2	9
4	1	4
5		
6		
7		10
8		5
9		7
10	1	13
11		
12		
13	+	+
14	+	+
15		
16		+
17	2	12
18		
19		6
20		
21		
22		
23		
24		+
25		
26	4	
27		
28		
29		5
30		
31		
32		6
33	8	?
34	5	11
35	4	4
36		
37	4	6
38		
39	1	3
40	?	?
41	?	?

Табл. 4. Варіанти будівель трипільської культури.

Варіанти споруд	період				
	A	ВІ	ВІІ	СІ	СІІ
Двоповерхові будівлі, перший тип					
15				• (1)	
14				•	
13				•	
12				• (1)	
11			•		
10			• (1)		
9			•	•	
8		•			•?
7		•			
6		• (1)	•	•?	• (1)
5		• (1)			
4		•	•	•	• (1)
3	• (1)		• (1) ?		
2	•				
1	•				
Одноповерхові будівлі, другий тип					
				• (1)	•

Табл. 5. Ранжування площадок за розмірами корисної площі



Таблиця 6. Нахил підлоги першого поверху площадок небелівської групи.

Назва пам'ятки	№ споруди	Довжина споруди	Перепад висоти	Нахил споруди
Глибочок	1	15 м	0,9 м	9°
	2	17 (11) м –нахил підлоги з відмітки 6 м	1,4 м	14°
Піщана	2	14 м	0,4 м	4°
	3	12 м	0,4 м	5°
Чаплінка	1	15,6 м	1,2 м	10°
Незаможник	2	10 м	1,2 м	11°
	3	12 м	1,4 м	14°

Табл. 7. Розміри корисної площі та її відсоткове співвідношення відносно загальної площі площадки.

	Архівний номер та рік розкопок	Розміри споруди та загальна площа з урахуванням обох поверхів	Корисна площа м ²	% корисної площі від загальної площі споруди
01	1981/11в	4,5 × 11 (99м ²)	14	14,1
02	1982/21а	4,5 × 12,5 (112,5м ²)	19,2	17
03	1983/30а	4,6 × 14 (128,8м ²)	15,8	12,2
04	---	4 × 10 (80м ²)	18	22,5
05	---	4,5 × 13 (117м ²)	19,2	16,4
06	---	4,5 × 11 (99м ²)	12,2	12,3
07	1984/38	4,5 × 12 (108м ²)	15,7	14,5
08	---	5 × 15 (150м ²)	24	16
09	1985/23е	4,5 × 13 (117м ²)	21	17,9
110	---	4,5 × 10 (90м ²)	?	?
111	---	4 × 14,5 (116м ²)	13,5	11,6
112	---	4 × 8,4 (67,2м ²)	7,2	10,7
113	1986/2	4,1 × 12,6 (99м ²)	16,8	16,2
114	---	6,5 × 15 (195м ²)	35,7	18,3
115	1987	4,5 × 12 (108м ²)	?	?
116	1988/4а	5 × 12,2 (122м ²)	17,6	14,4
017	1989/17	4 × 8 (64м ²)	?	?
118	---	5 × 11 (110м ²)	?	?
119	1990/7	4 × 11,2 (122м ²)	12,6	14
220	1993/3	6,3 × 14,5 (182,5м ²)	39,7	21,7
221	---	5 × 13 (130м ²)	?	?
222	---	4,5 × 11,5 (103,5м ²)	15,7	15,1
223	---	4 × 11 (88м ²)	?	?
224	1994/3	5 × 13,5 (135м ²)	20	14,8
225	1999/97	6 × 17,5 (210м ²)	35	16,6
226	---	4,5 × 12 (108м кв)	15,7	14,5
227	2000/43	4,4 × 8,7 (76,56м ²)	6,5	8,4
228	2001/75	4,1 × 11,7 (95,94м ²)	13	13,5
229	---	4,5 × 11,8(106,2м ²)	13,6	12,8
330	---	3,6 × 9,5 (76м ²)	7,5	9,8
331	---	4,1 × 9,6 (78,78м ²)	8,7	11
332	2003	4 × 7,5 (60м ²)	?	?
333	---	5,5 × 15(165м ²)	22,5	13,6
334	2005	4,5 × 12 (108м ²)	15,7	14,5
335	---	4,5 × 12 (108м ²)	19,2	17,7
336	2006	4 × 13,5 (145м ²)	16	11
337	---	4 × 11,8 (84м ²)	9	10,7
338	2007	4,5 × 11,3 (158м ²)	24	15,1
339	---	5 × 14,5 (120м ²)	16,8	14
440	2008	6 × 20,7 (279м ²)	15	5,3
441	---	4,5 × 13 (145м ²)	18	12,4

Табл. 8. Порівняльна характеристика корисної площі та кількості керамічних виробів у будівлях на поселенні Ожеве-острів.

Назва	Площадка № 3	Площадка № 6	Площадка № 4	Площадка № 7
Корисна площа споруд	140 м ²	16 м	12 м ² ?	4 м ² ?
Вірогідна кількість людей, які проживали у будівлі, з розрахунку 4-6 м ² на 1 людину	4 м ² – 35 людей 6 м ² – 23 л.	4 м ² – 4 л.	4 м ² – 3 л.	4 м ² – 1-2 л.?
Кількість ідентифікованих форм / кількість посуду на 1 людину	3688 – 26 л.	569 – 4 л. / 1 л. – 142,2	539 – 3,7 л.	227 – 1,5 л.
Кубки	459 – 17 л.	133 – 4 л. / 1 л. – 27,3	110 – 4 л.	26 – 1 л.
Миски	957 – 27 л.	140 – 4 л. / 1 л. – 35	140 – 4 л.	?
Покришки	303 – 33 л.	36 – 4 л. / 1 л. – 9	34 – 3,7 л.	?
Грушоподібні посудини	198 – 23,5 л.	34 – 4 л. / 1 л. – 8,5	15 – 1,7 л.	6 – 1 л.
Горщики	681 – 34 л.	80 – 4 л. / 1 л. – 20	119 – 6 л.	?
Біноклеподібні посудини	307 – 45 л.	27 – 4 л. / 1 л. – 6,7	35 – 5 л.	7 – 1 л.
Фрагменти поліхромного посуду	290	1	14	8
Мініатюрні посудини	21	-	-	2
Кухонний посуд	278 – 15,4 л.	72 – 4 л. 1 л. – 18	41 – 2,2 л.	?
Тарний посуд	194 – 23,6 л.	33 – 4 л. / 1 л. – 8,2	36 – 4,3 л.	?
Фішки	20	-	-	
Зооморфна пластика	3	1	-	
Антропоморфна пластика	1	-	-	

ДОДАТОК Б ІЛЮСТРАЦІЇ

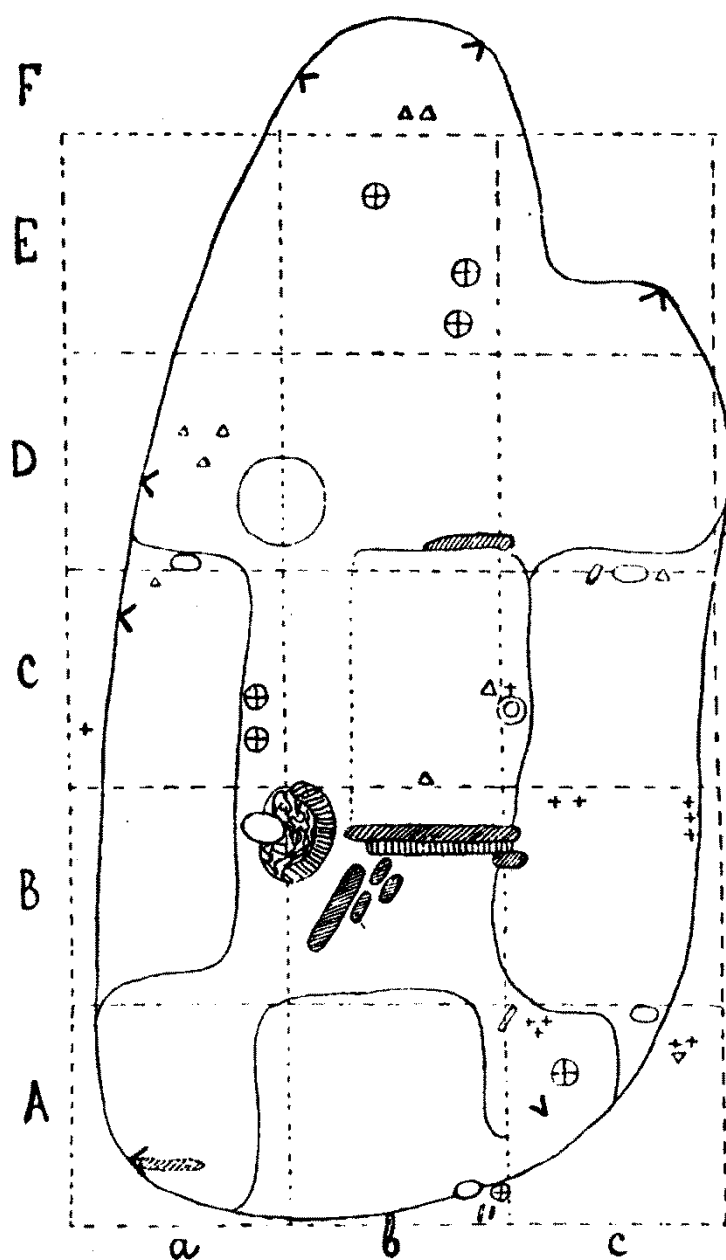


Рис. 1. Креслення О. А. Спіцинна, В. М. Доманицького, 1899–1900 рр.
Поселення Колодисте II (Спицын 1904).

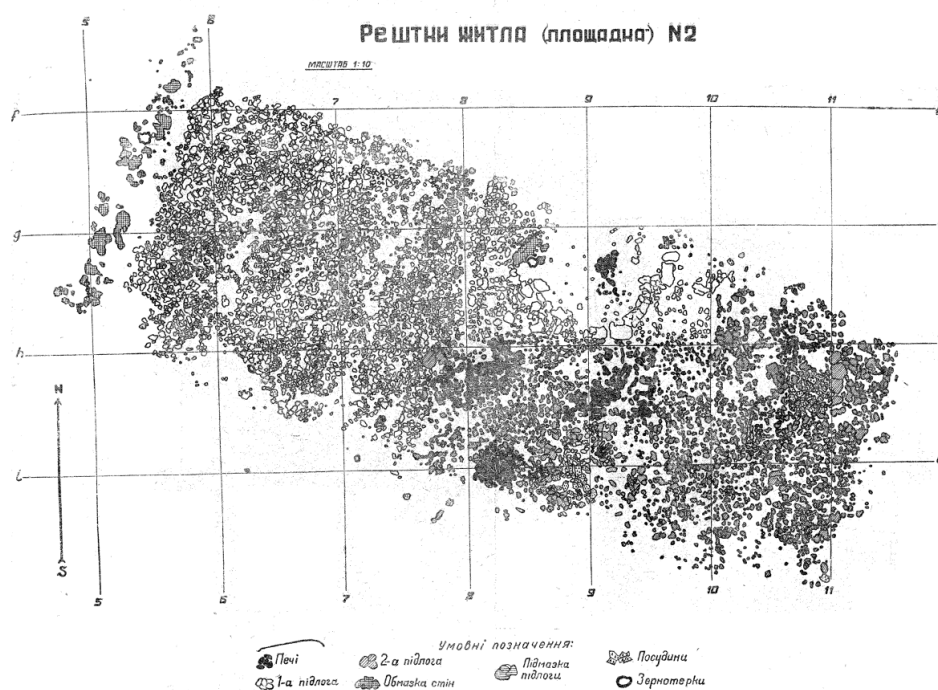


Рис. 1а. Креслення Т. С. Пассек, 1934 р. Поселення Коломийщина І (Пассек 1940).

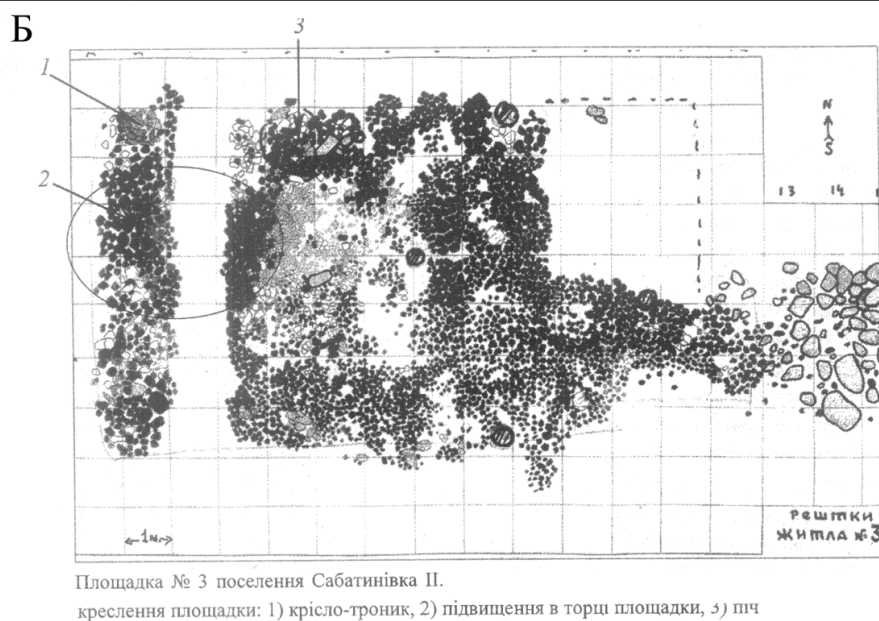
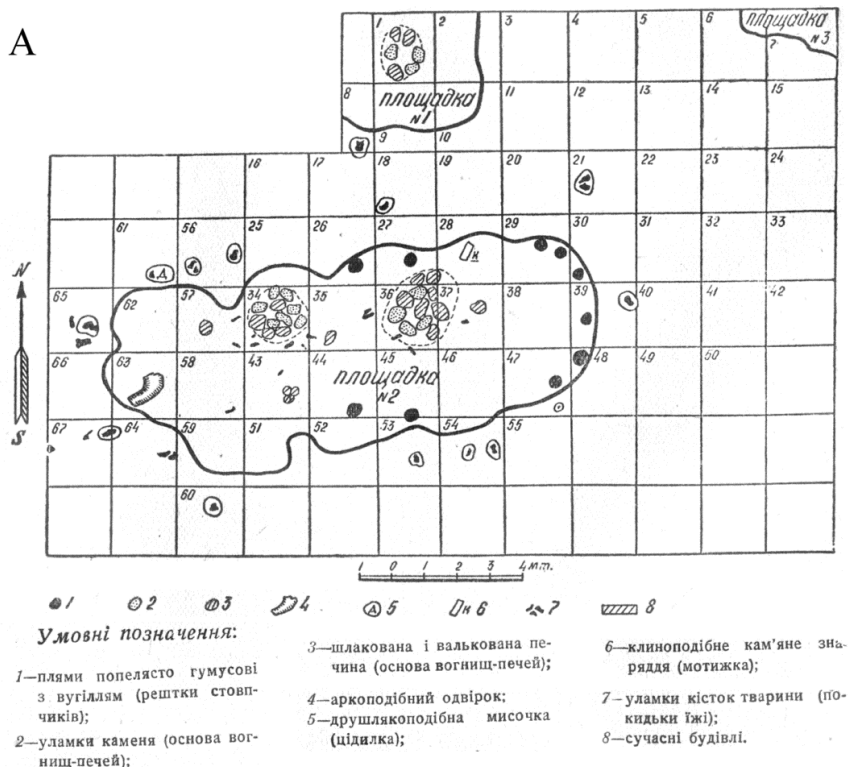


Рис. 16. Креслення М. Л. Макаревича, 1928 р. Поселення Білий Камінь (Макаревич 1940).

Рис. 1в. Креслення М. Л. Макаревича, 1948 р. Поселення Сабатинівка II (Макаревич 1948).

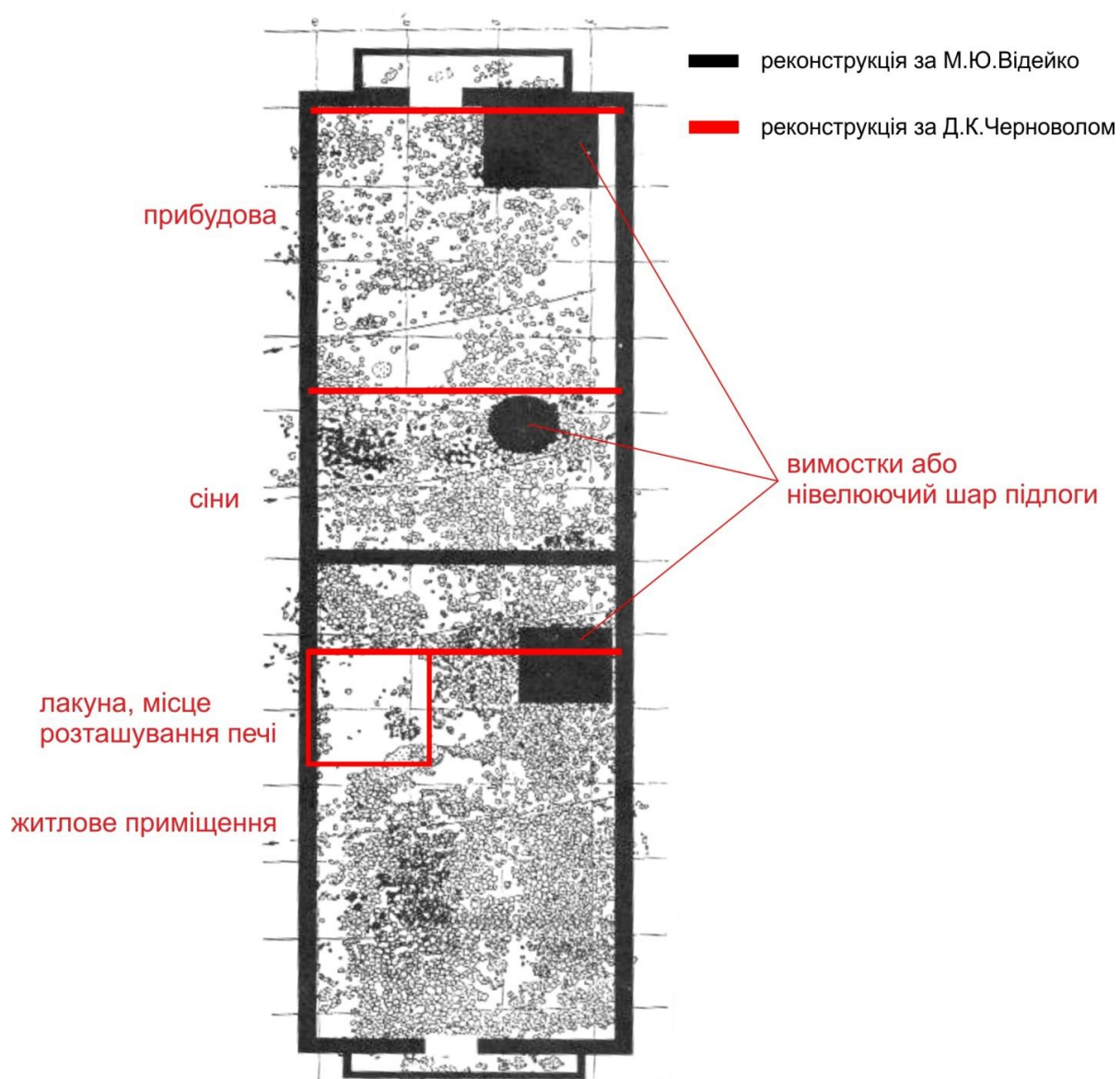


Рис. 1г Площадка № 2 поселення Коломийщина II (Пассек 1949; Відейко, Терпиловський, Петрашенко 2005).



Рис. 2. Поселення Тальянки. Площадки № 40 та № 41. Вигляд із заходу (Круц и др. 2009).



Рис. 2а. Поселення Бернашівка І. Площадка № 11, раннє трипільля. Вигляд із заходу (фото автора).



Рис. 26. Поселення Доброводи. Площадка № 4. Вигляд із заходу (Круц и др. 2005).



Рис. 2в. Нівелюючі шари підлоги. Площадка № 47. Поселення Тальянки
(Круц и др. 2012).



Рис. 2г. Частина платформи площадки № 8, поселення Бернашівка II (фото автора).



Рис. 2д. Частина платформи у перевернутому стані, площадка № 8, поселення Бернашівка II (фото автора).



Рис. 2е. Відбитки колотого дерева на звороті платформи
(фото автора).

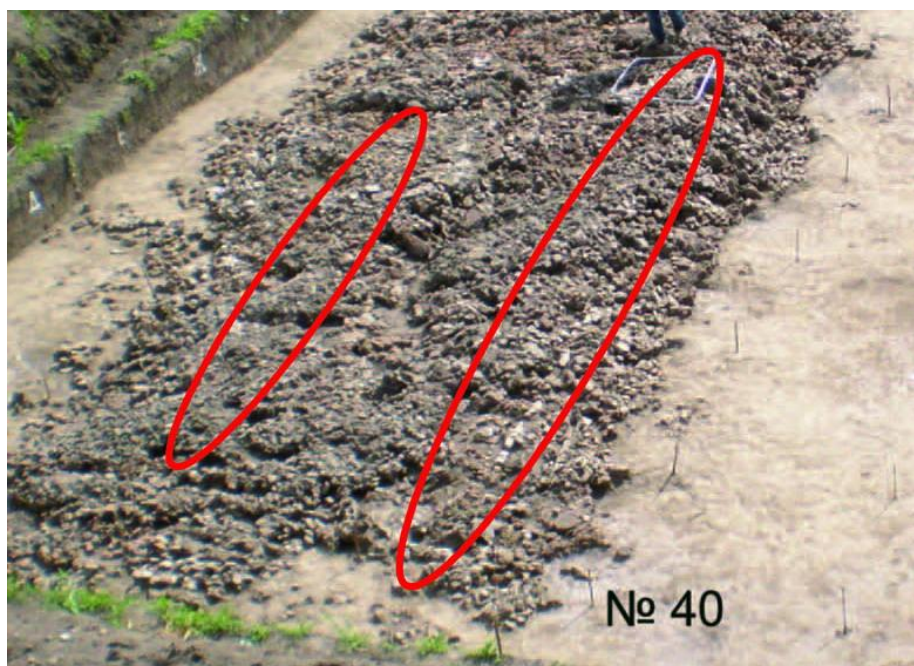


Рис. 3. Місце залягання стін у вигляді гребенів поверх платформи. Площадка № 40, поселення Тальянки (Круц и др. 2009).



Рис. 3а. Випадіння стіни за межі платформи. Площадка № 4, поселення Доброводи (Круц и др. 2005).

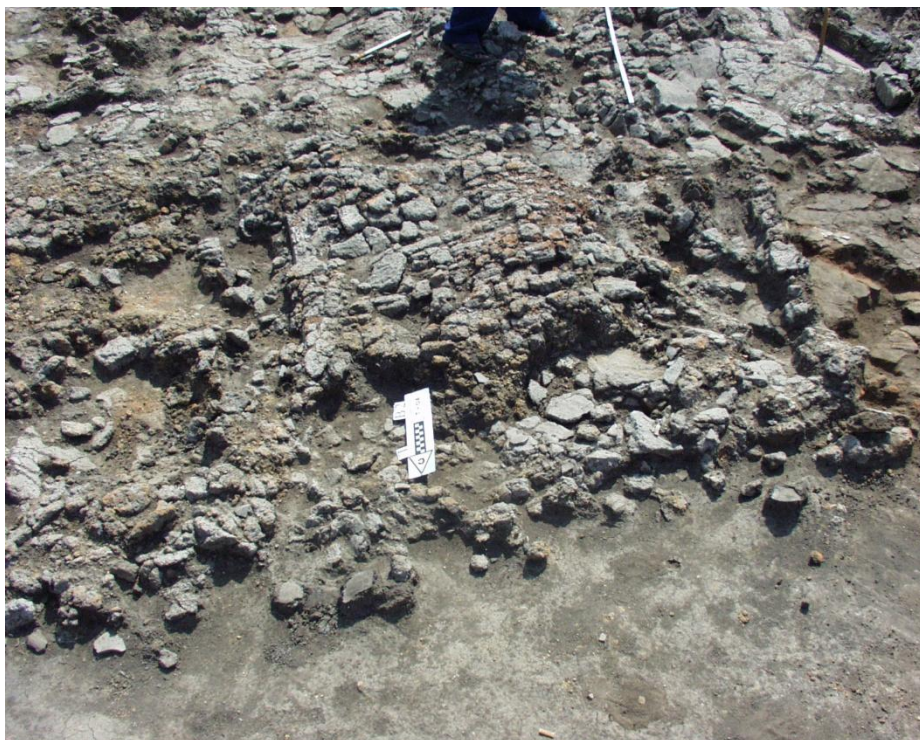


Рис. 4. Стіна, яка залягає поверх платформи. Площадка № 4, поселення Доброводи (Круц и др. 2005).



Рис. 4а. Відбитки колотих плашок у вигляді плетива, характерного для стін. Площадка № 4, поселення Доброводи (Круц и др. 2005).



Рис. 4б. Залягання стін за межами площадки. Площадка № 4, поселення Доброводи (Круц и др. 2005).



Рис. 4в. Залишки стін. Площадка № 4, поселення Доброводи (Круц и др. 2005).



Рис. 5. Фрагмент стіни з відбитками несучого стовпа та дошки, до якої кріпилось плетиво стінної конструкції. Площадка № 4, поселення Доброводи.



Рис. 5а. Фрагмент стіни та відбитки від балки перекриття горища. Площадка № 4, поселення Доброводи.



Рис. 5б Фрагмент стіни та відбитки від балки перекриття горища. Площадка № 4, поселення Доброводи (Круц и др. 2005).



Рис. 5в. Фрагмент стіни та відбитки плетива плашок. Площадка № 4, поселення Доброводи (Круц и др. 2005).



Рис. 5г. Фрагмент стіни під площадкою з відбитками плетива із прутів. Площадка № 1, поселення Волошкове 6 (Горби) (фото автора).



Рис. 6. Платформа та залягання під нею долівки першого поверху, підмащеної глиною. Площадка № 6, поселення Ожеве-острів (фото автора).

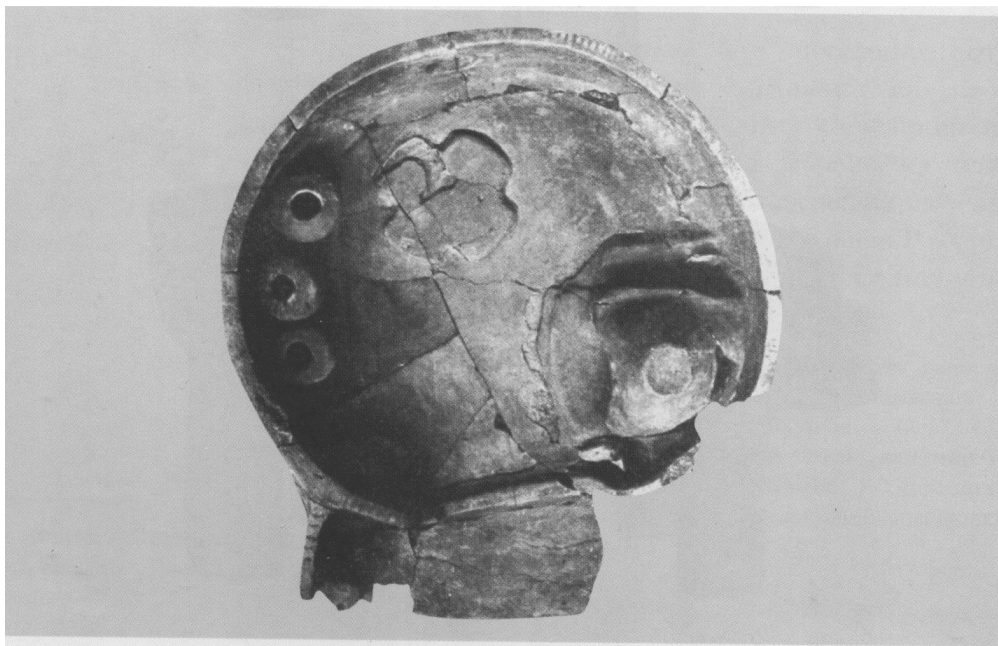


Рис. 7. Глиняна модель відкритого типу з відображеними на ній елементами інтер'єру томашівської локальної групи. Поселення Попудня . (Himner 1933; Козловська 1926).



Рис. 8. Розріз череня печі. Площадка № 4, поселення Доброводи (Круц и др. 2005).



Рис. 8а. Черінь печі. Площадка № 41, поселення Тальянки (Круц и др. 2009).



Рис. 8б. Відкрите вогнище викладене плоским камінням. Поселення Бернашівка I раннього трипілля. Площадка № 11 (фото автора).

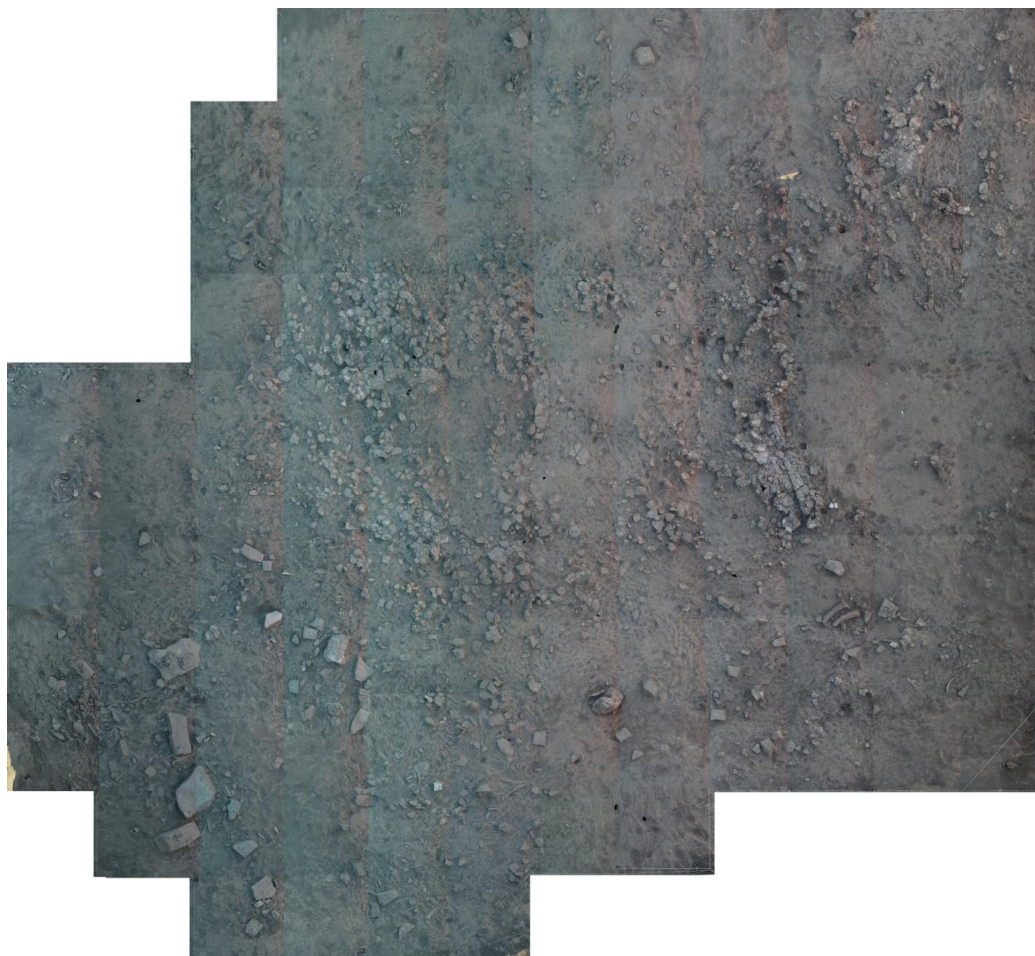


Рис. 8в. Фотоплан площадки № 15, поселення Бернашівка I та розташування на ній елементів інтер'єру (фото автора).



Рис. 9. Основа склепіння печі. Площадка № 31, поселення Тальянки.
(Круц, Корвин-Пиотровский, Рыжов 2001).



Рис. 9а. Основа склепіння печі. Площадка № 36, поселення Тальянки
(Круц и др. 2006).



Рис. 9б. Основа склепіння печі. Площадка № 6, оселення Ожеве-острів (фото автора).



Рис. 9в. Основа склепіння печі та відбитки дерев'яних конструкцій. Площадка № 6, поселення Ожеве-острів (фото автора).



Рис. 10. Фрагмент устя печі. Площадка № 38, поселення Тальянки (Круц и др. 2007).



Рис. 11. Припічок. Площадка № 46, поселення Тальянки (Круц и др. 2011).



Рис. 11а. Припічок. Площадка № 47, поселення Тальянки (Круц и др. 2012).



Рис. 11б. Припічна конструкція. Площадка № 1, поселення Волошкове 6 (Горби) (фото автора).



Рис. 11в. Припічна конструкція. Площадка № 1, поселення Волошкове 6 (Горби) (фото автора).



Рис. 11д. Припічна конструкція. Площадка № 6, поселення Ожеве-острів (фото автора).

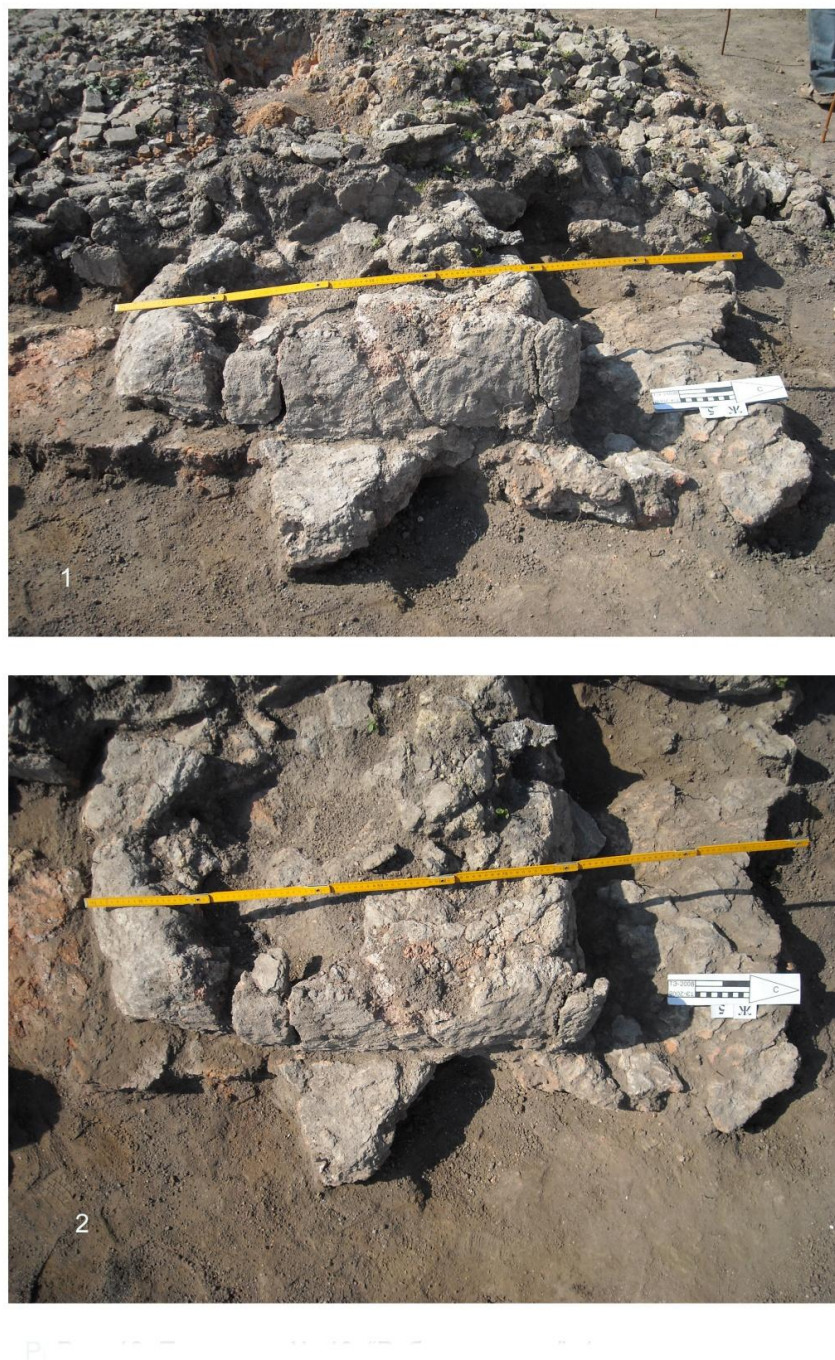


Рис. 12. «Корито». Площадка № 40, поселения Тальянки (Круц и др. 2008).



Рис. 12а. «Корито». Площадка № 35, поселения Тальянки (Круц и др. 2005).



Рис. 13. «Корито». Поселення Кліщів (Заец, Рыжов 1992).



Рис. 13а. «Корито». Поселення Кліщів (Заец, Рыжов 1992).



Рис. 13б. «Корито». Площадка № 6, поселення Ожеве-острів (фото автора).



Рис. 13в. «Корито». Площадка № 6, поселення Ожеве-острів (фото автора).



Рис. 14. Подіум. Площадка № 40, поселення Тальянки (Круц и др. 2008).



Рис. 14а. Подіум. Площадка № 51, поселення Тальянки (Корвин-Пиотровский и др. 2018).



Рис. 15. Вимостка. Поселення Тальянки (Круц и др. 2008).



Рис. 15а. Вимостка. Поселення Тальянки (Круц и др. 2008).



Рис. 156. Вимостка. Поселення Тальянки (Круц и др. 2012).



Рис. 15в. Вимостки на першому поверсі. Площадка № 1, поселення Волошкове 6 (Горби) (фото автора).



Рис. 15г. Вимостка з підігнутими до верху краями у вигляді бортика. Площадка № 1, поселення Волошкове 6 (Горби) (фото автора).



Рис. 16. Підвищення з закладеним в основу камінням. Площадка № 2, поселення Піщана (фото автора).



Рис. 16а. Підвищення. Поселення Володимирівка (Пассек, Черныш 1946).



Рис. 16б. Підвищення. Площадка № 4, поселення Ожеве-острів (фото автора).



Рис. 16в. Підвищення. Площадка № 6, поселення Ожеве-острів (фото автора).

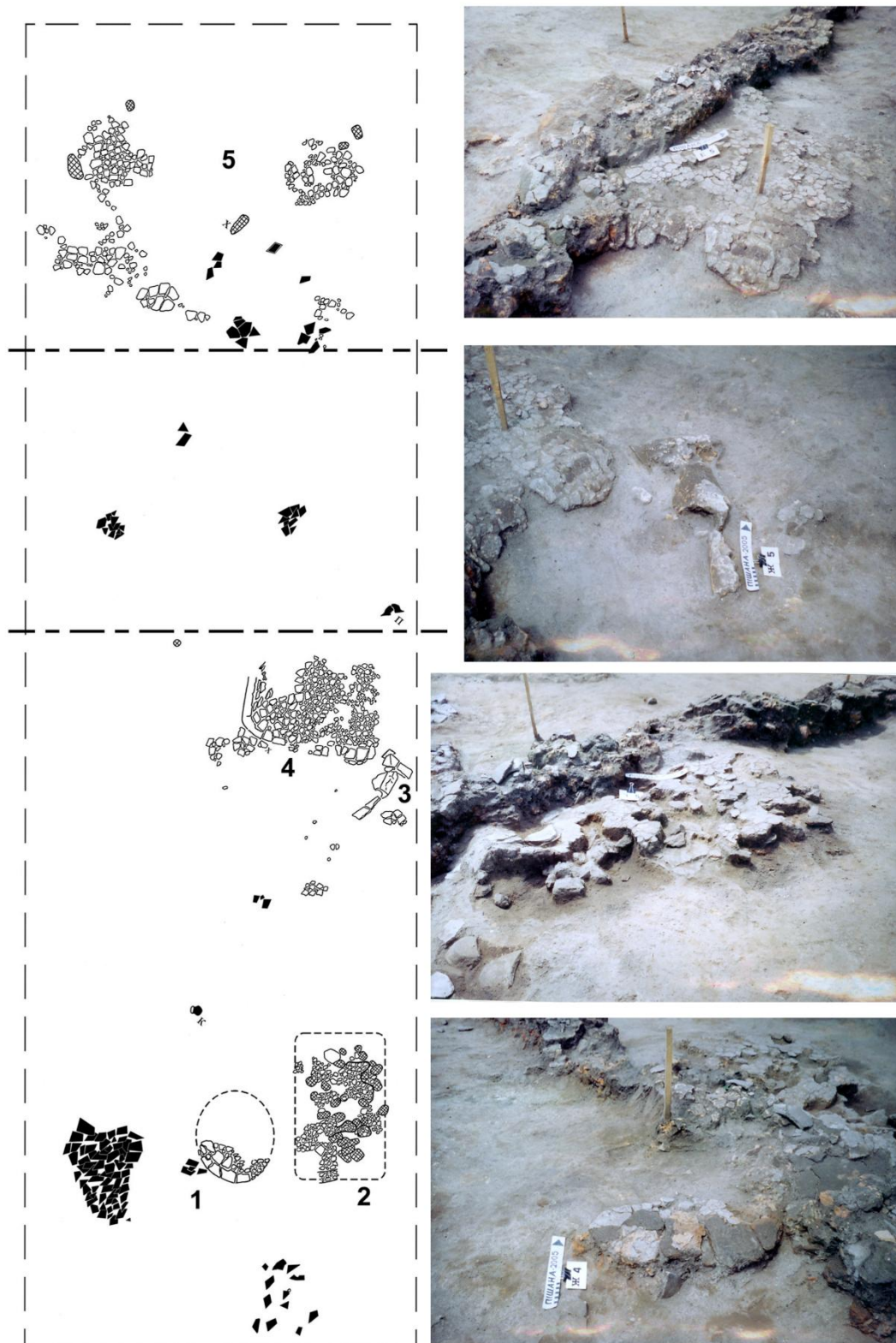


Рис. 16г. Креслення площадки № 2. Поселення Піщана (Черновол 2015).

1 – округле підвищення; 2 – прямокутне підвищення; 3 – одвірок; 4 – прямокутне підвищення (поріг?); 5 – глиняна підмазка ґрунтової долівки



Рис. 16д. Підвищення. Поселення Кліщів (Заец, Рыжов 1992).



Рис. 16е. Підвищення. Поселення Кліщів (Заец, Рыжов. 2005).



Рис. 16ж. Округле підвищення. Площадка № 2. Поселення Піщана (фото автора).



Рис. 16з. Розріз підвищення. Площадка № 4, поселення Ожеве-острів (фото автора).



Рис. 17. Вівтар. Площадка № 51, поселення Тальянки (Корвин-Пиотровский и др. 2018).



Рис. 17а. Розріз вівтаря. Площадка № 51, поселення Тальянки (Корвин-Пиотровский и др. 2018).



Рис. 176. Посадочне місце для вітряка. Площадка № 51, поселення Тальянки (Корвин-Пиотровский и др. 2018).

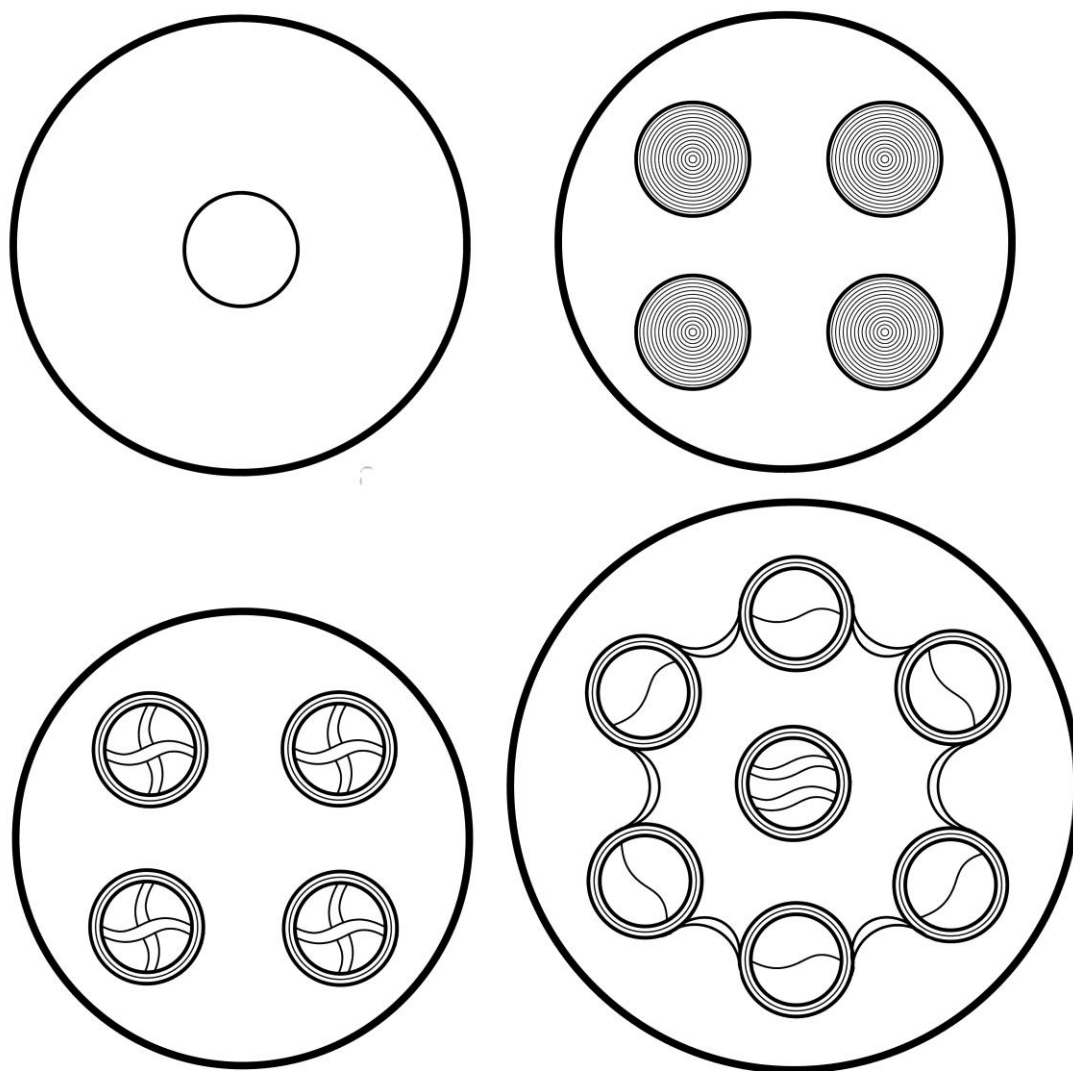


Рис. 17в. Реконструкція орнаментів на вівтарях за матеріалами поселення Тальянки (Chernovol 2012).



Ф. 19



Рис. 17г. Вівтар. Площадка № 2, поселення Піщана (фото автора).



Рис. 17д. Хрестоподібний вівтар та конструкція, що залягала під ним на ґрунтовій підлозі. Поселення Володимирівка (Пассек 1949).



Рис. 17е. Прямокутна конструкція з округлим заглибленням по центру. Площадка № 5. Поселення Шкарівка (Цвек 1976).



Рис.

18. Стационарна чаша. Площадка № 1, поселення Ожеве-острів (фото автора).



Рис. 18а. Стационарна чаша. Площадка № 1, поселення Ожеве-острів (фото автора).



Рис. 19. Фрагмент орнаментованої ліпнини. Площадка № 4, поселення Доброводи (Круц и др. 2005).



Рис. 19а. Орнаментований фрагмент обмазки. Площадка № 36, поселення Тальянки (Круц и др. 2006).



Рис. 19б. Орнаментований фрагмент одвірка. Площадка № 51, поселення Тальянки (Корвин-Пиотровский и др. 2018).



Рис. 19в. Орнаментований фрагмент одвірка. Площадка № 45, поселення Тальянки (Круц и др. 2011).



Рис. 19г. Орнаментований фрагмент одвірка. Площадка № 51, поселення Тальянки (Корвин-Пиотровский и др. 2018).



Рис. 19д. Орнаментований фрагмент стіни. Площадка № 1, поселення Ожеве-острів (фото автора).



Рис. 20. Орнаментований фрагмент підлоги. Площадка № 41, поселення Тальянки (Круц и др. 2008).



Рис. 20а. Орнаментований фрагмент підлоги. Площадка № 51, поселення Тальянки (Корвин-Пиотровский и др. 2018).

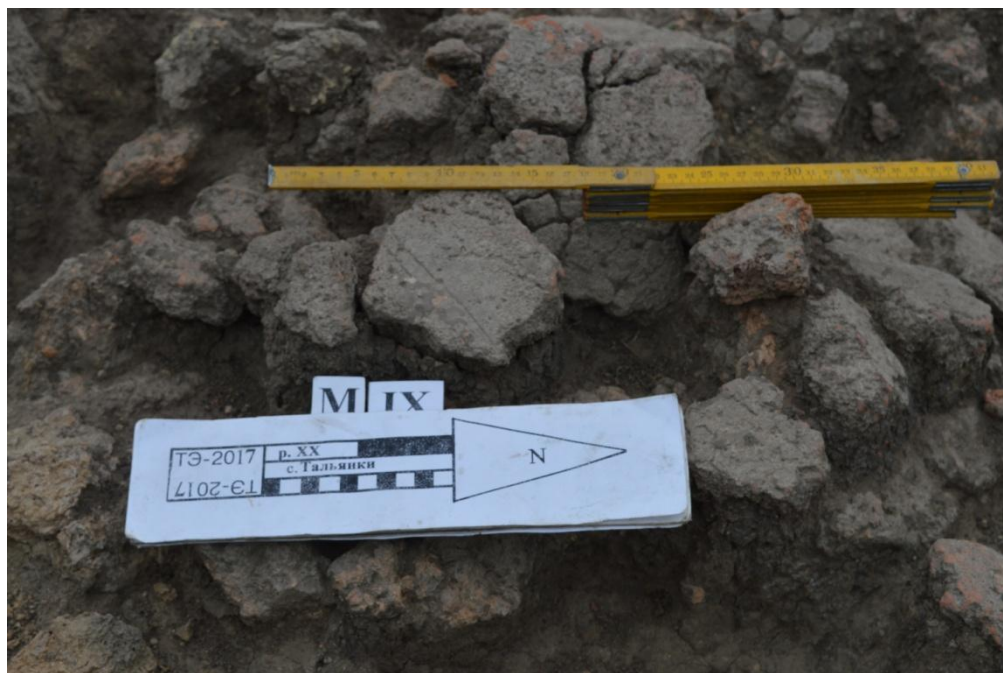


Рис. 20б. Орнаментований фрагмент підлоги. Площадка № 51, поселення Тальянки (Корвин-Пиотровский и др. 2018).



Рис. 21. Поріг. Площадка № 51, поселення Тальянки (Корвин-Пиотровский и др. 2018).



Рис. 21а. Поріг. Площадка № 51, поселення Тальянки (Корвин-Пиотровский и др. 2018).



Рис. 21б. Поріг. Площадка № 15, поселення Бернашівка I (фото автора).



Рис. 21в. Поріг. Площадка № 13, поселення Бернашівка I (фото автора).



Рис. 22. Фрагмент «ігрової дошки». Площадка № 1, поселення Ожеве-острів (фото автора).

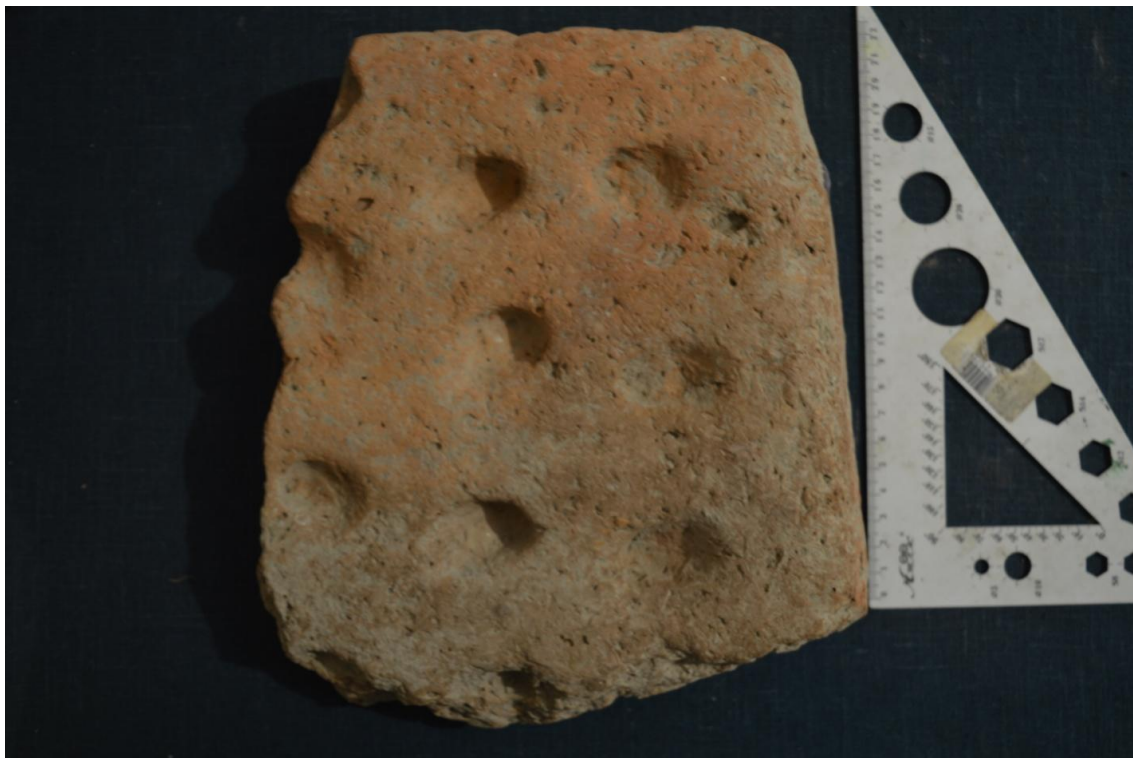


Рис. 22а. Фрагмент «гальної дошки». Площадка №№ 1, 3, поселення Ожеве-острів (фото автора).



Рис. 22б. Фрагмент «гальної дошки». Площадка № 1, поселення Волошкове 6 (Горби) (фото автора).



Рис. 22в. «Гральна дошка». Площадка № 33, поселення Тальянки (Круц и др. 2005).



Рис. 22г. Фрагмент гральної дошки. Площадка № 17, поселення Коломийщина I (архів Макаревича).



Рис. 22д. Фрагменти «гральної дошки». Площадка № 2, яма 1. Поселення Кам'янець-Подільський, Площа Польський ринок (фото автора).

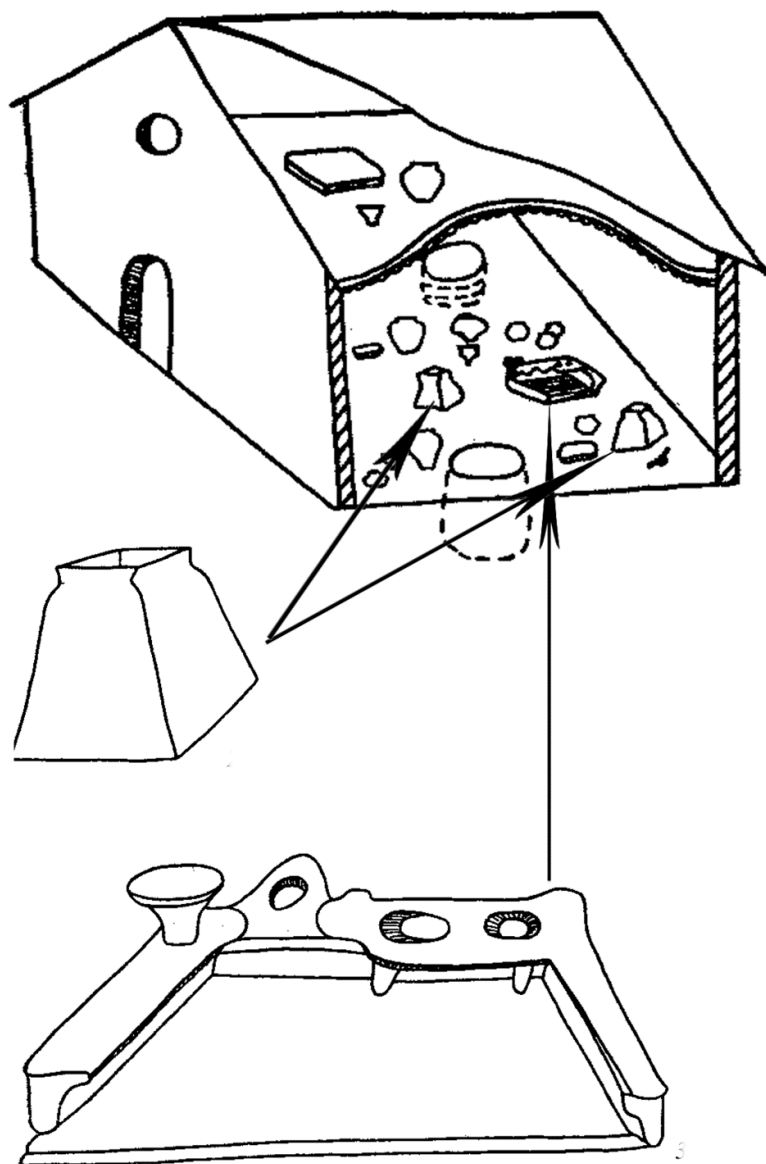


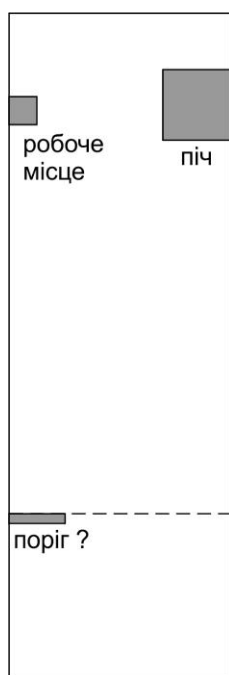
Рис. 23. Реконструкція споруди з ранньотрипільського поселення Тимкове та виявленої у ній конструкції, за Н. Б. Бурдо (Бурдо, Відейко 1985).



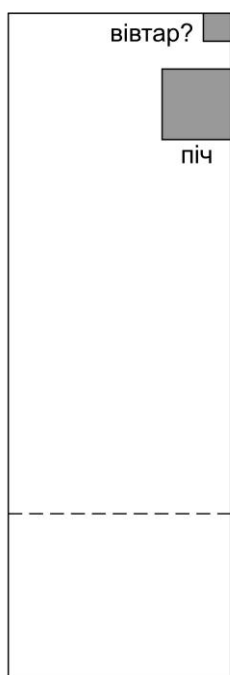
Рис. 24. Фрагмент конструкції з рогоподібними виступами. Площадка № 1, поселення Ожеве-острів (фото автора).



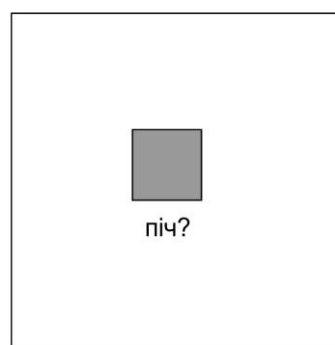
Рис. 25. Фрагмент конструкції з Т-подібним отвором. Поселення Тальянки (Круц и др. 2008).



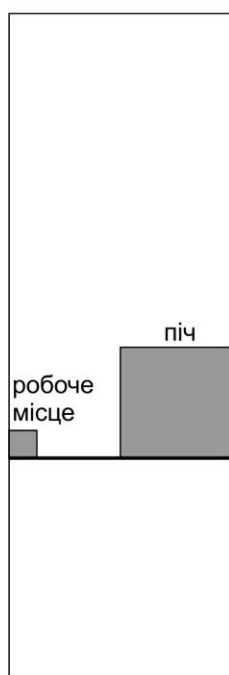
1 варіант



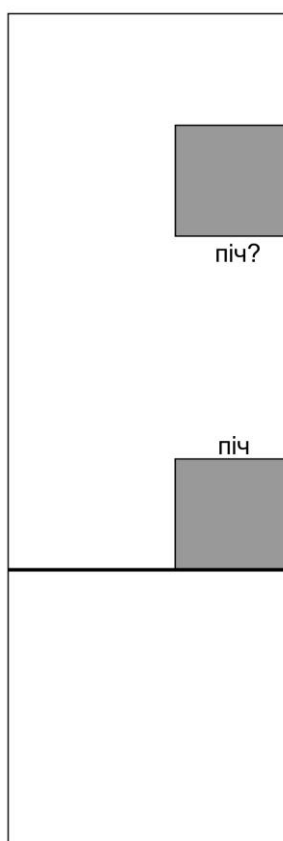
2 варіант



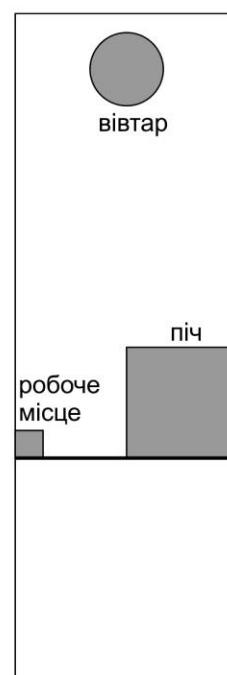
3 варіант



4 варіант



5 варіант



6 варіант

Рис. 26. Варіанти трипільських споруд за розташуванням елементів інтер'єру другого поверху.

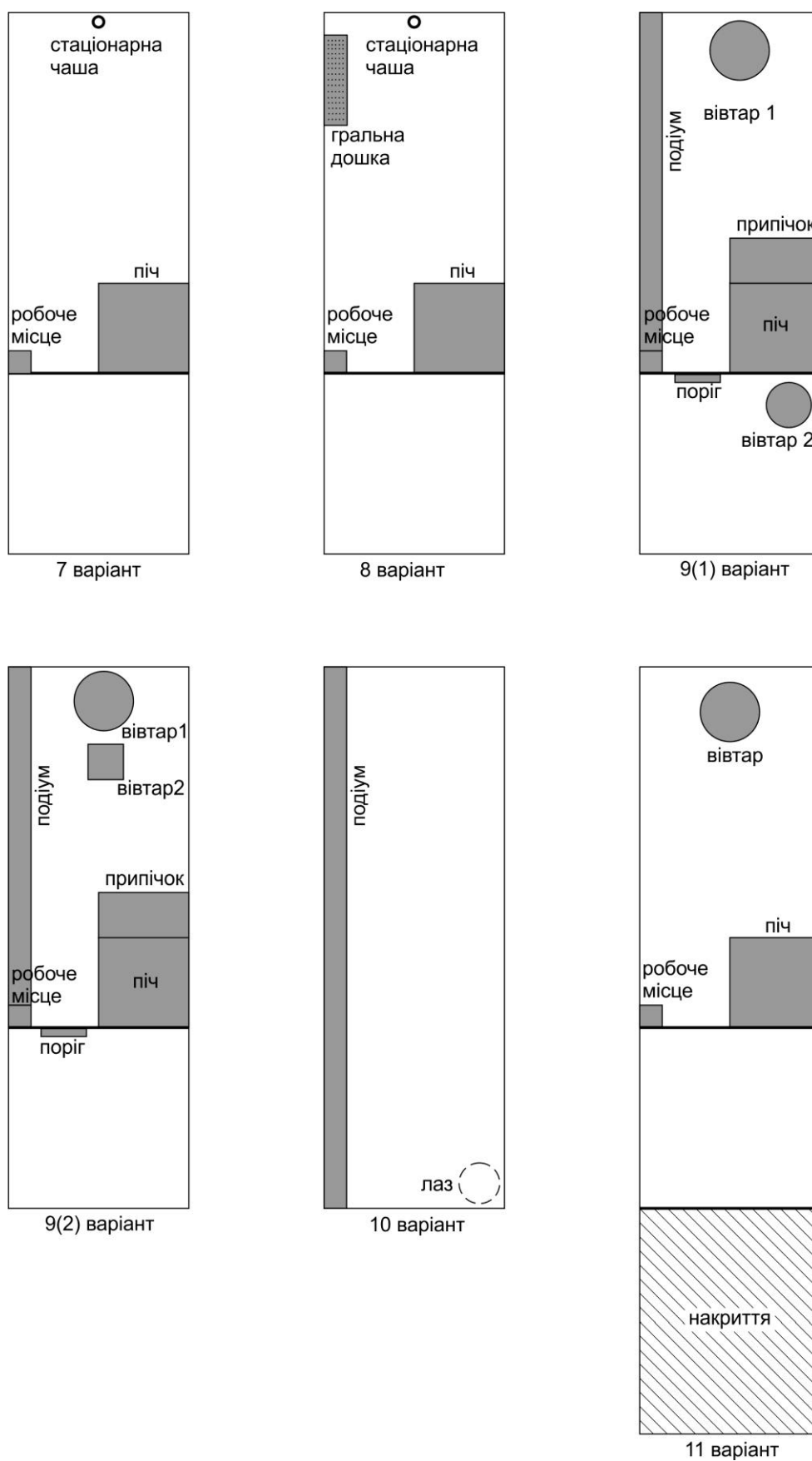


Рис. 26а. Варіанти трипільських споруд за розташуванням елементів інтер'єру другого поверху.

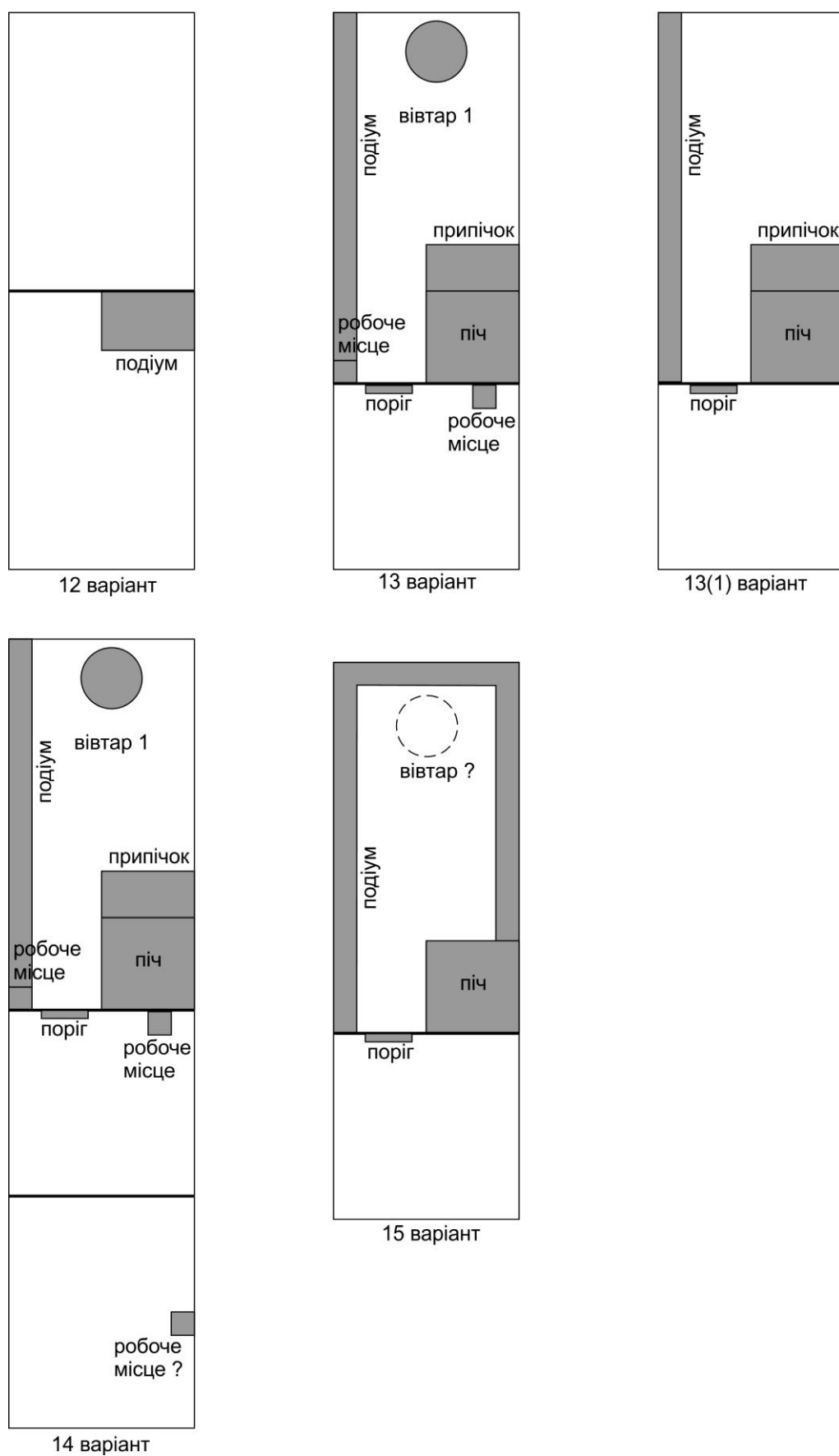


Рис. 26б. Варіанти трипільських споруд за розташуванням елементів інтер'єру другого поверху.

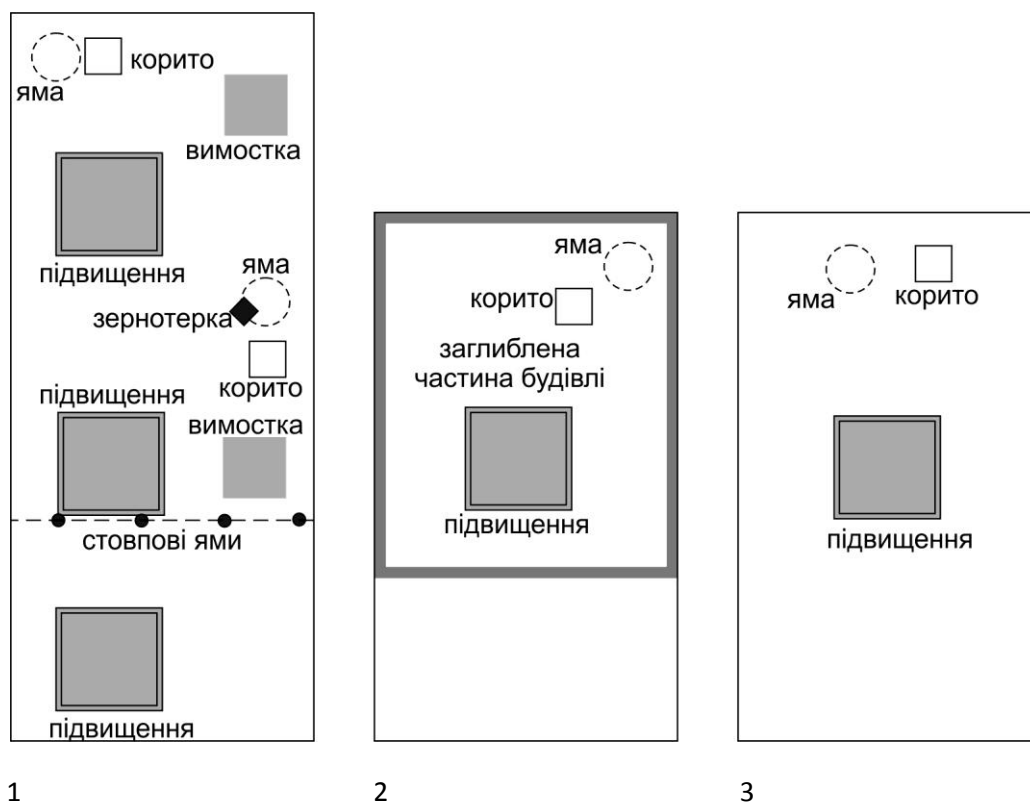


Рис. 27. Варіанти трипільських споруд за розташуванням елементів інтер'єру першого поверху. Поселення Ожеве-острів: (1) площадка № 6 великих розмірів, (2) – (3). площадки №№ 4, 5 малих розмірів.

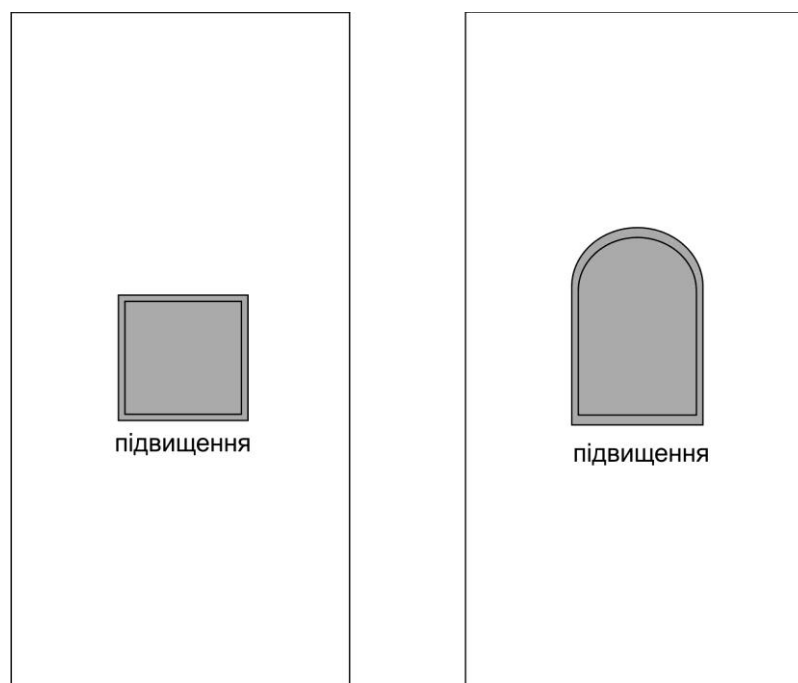


Рис. 27а. Варіанти трипільських споруд малих розмірів за розташуванням елементів інтер'єру першого поверху етапу VI, VI/II, VII. Поселення Василівка, Кліщів, Піщана.

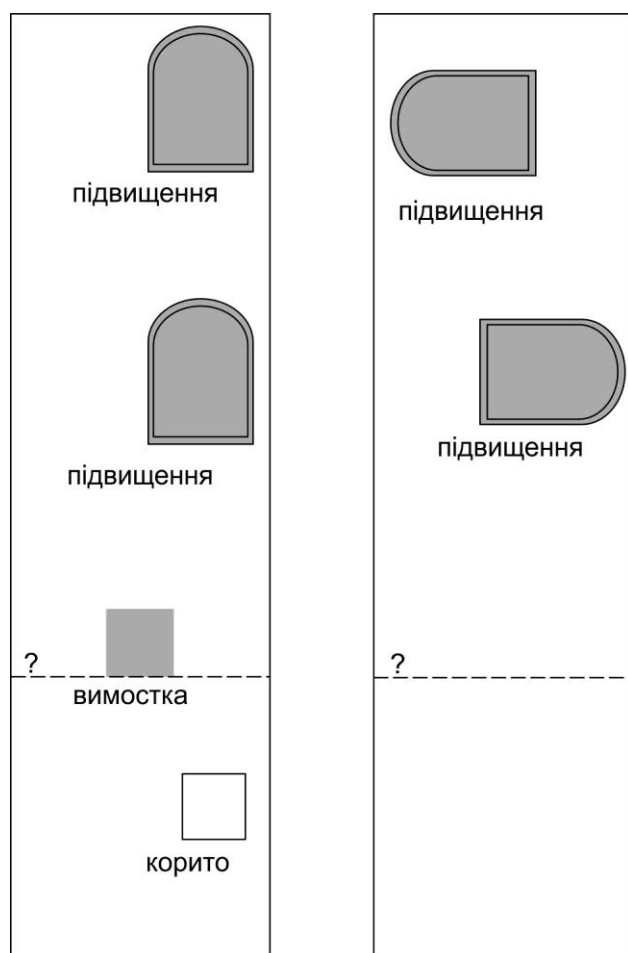
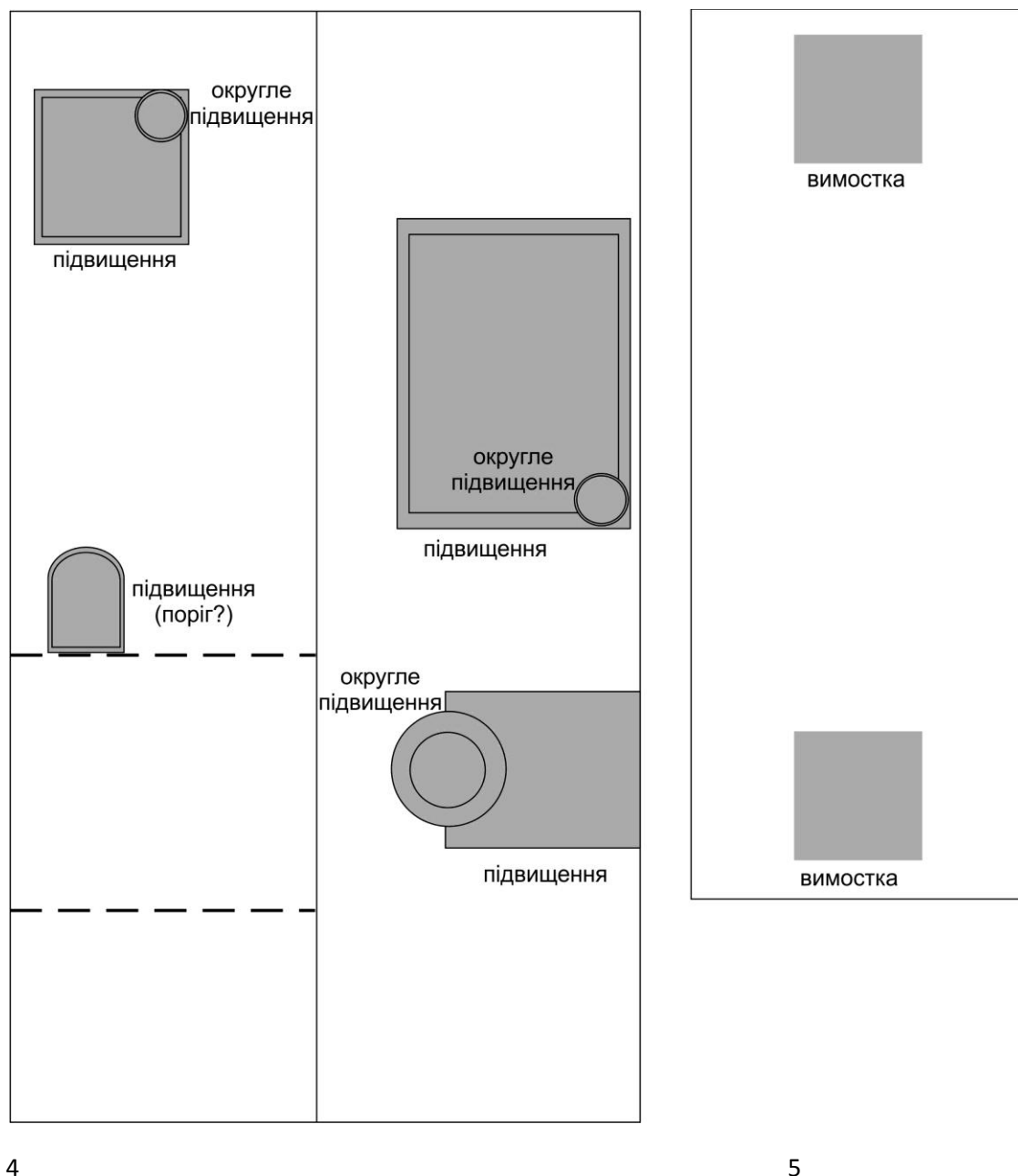


Рис. 276. Варіанти трипільських споруд великих розмірів за розташуванням елементів інтер'єру першого поверху. Поселення Кліщів.



4

5

Рис. 27в. Варіанти трипільських споруд великих розмірів за розташуванням елементів інтер'єру першого поверху небелівської та коломийщинської групи: (4) площадки № 2 поселення Піщана, та варіанти підвищень площадок поселення Глибочок небелівської групи, (5) розташування вимосток під площадкою поселення Хомине коломийщинської групи.

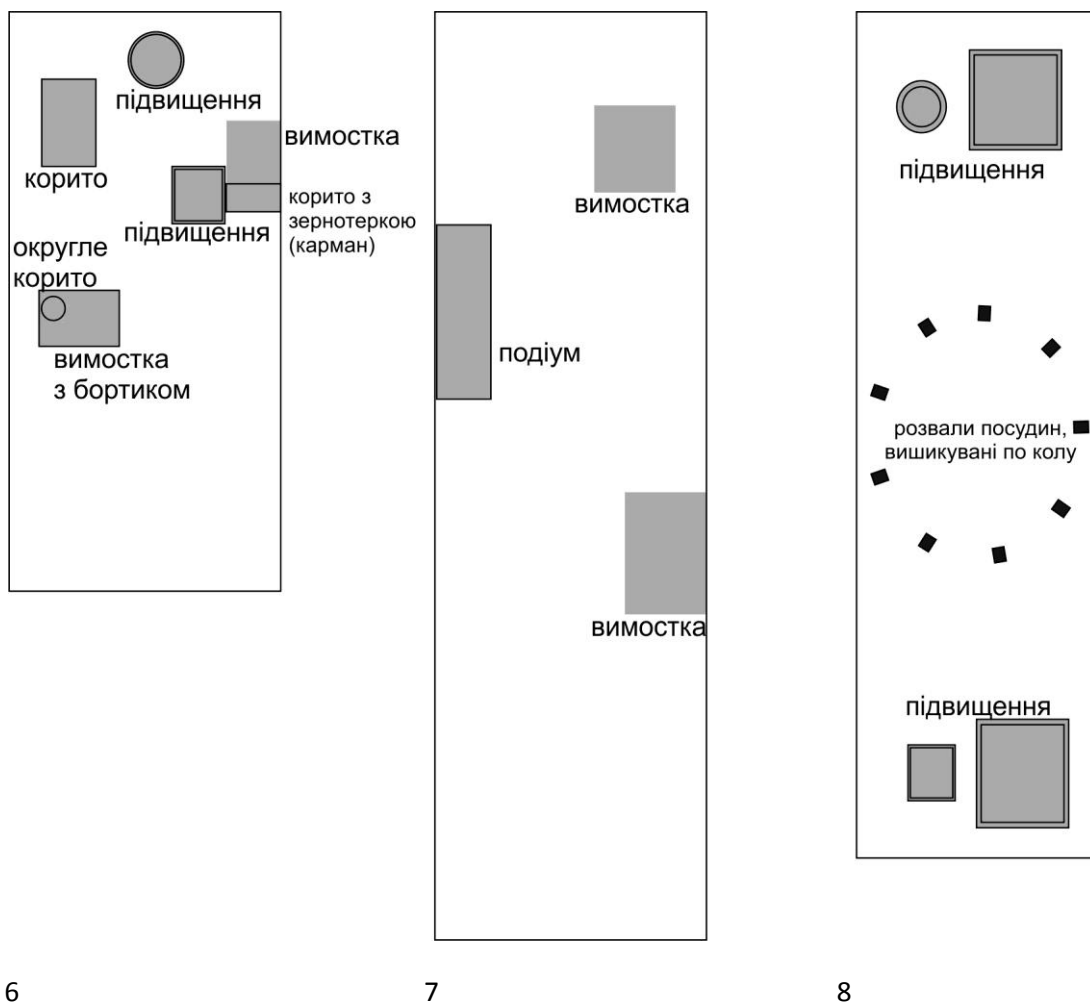


Рис. 27г. Варіанти трипільських споруд за розташуванням елементів інтер'єру першого поверху петренської групи: (6–7) поселення Липчани, (8) поселення Коновка.

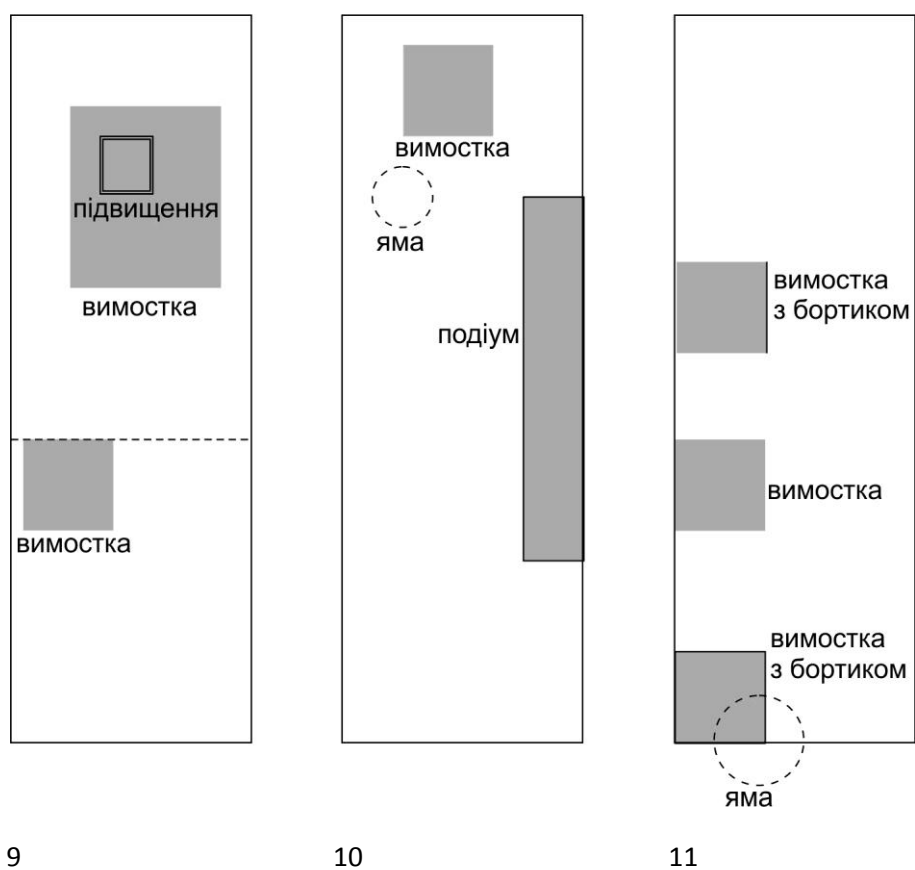


Рис. 27г. Варіанти трипільських споруд за розташуванням елементів інтер'єру першого поверху петренської групи: (9–10) поселення Ялтушків, (11) поселення Бернашівка II.

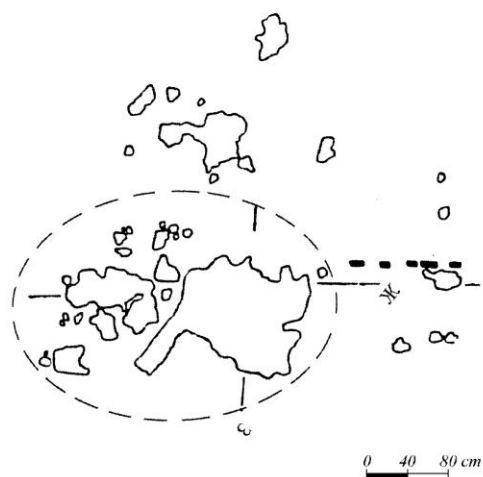
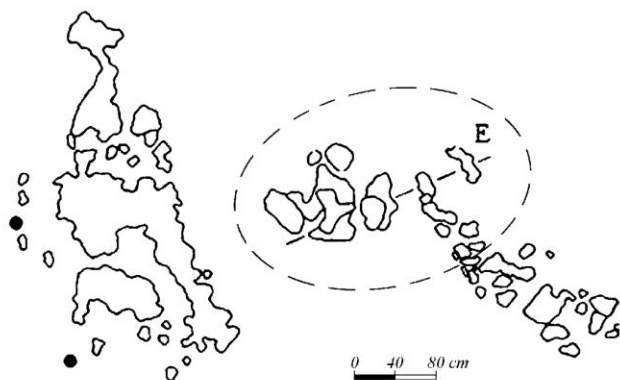
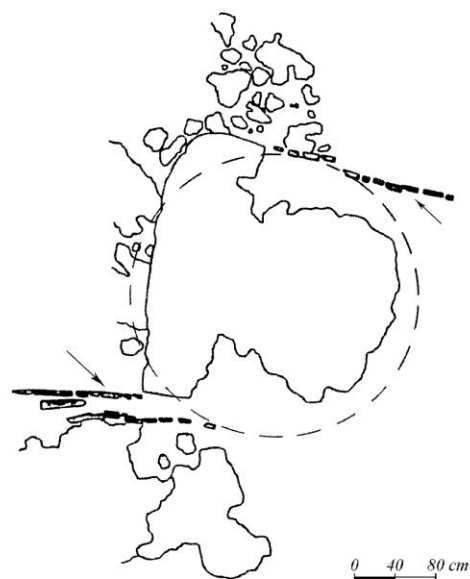
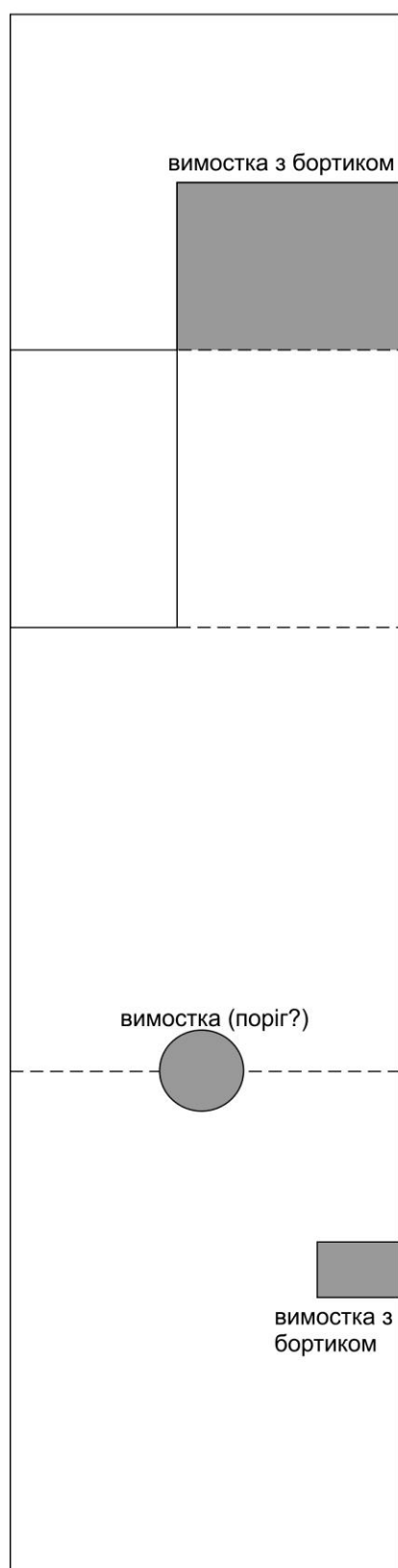


Рис. 27д. Варіант трипільської споруди за розташуванням елементів інтер'єру першого поверху. Поселення Косенівка (приватний архів Т. Г. Мовші).



Рис. 28. Площадка № 7 поселення Ожеве-острів (фото автора).

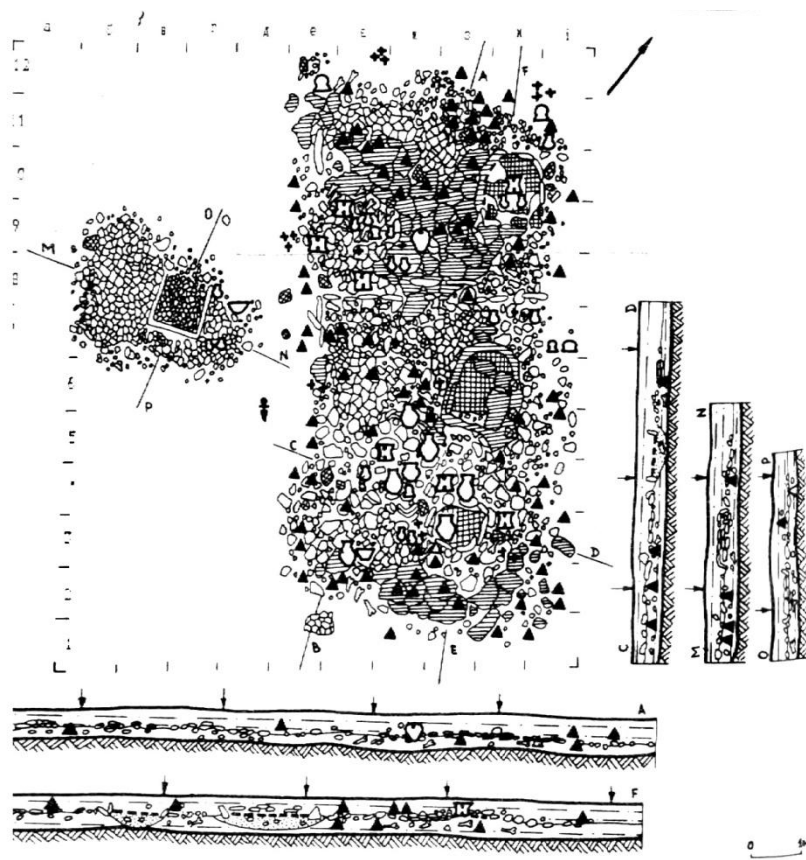


Рис. 29. Площадка № 11 поселення Кліщів та господарська споруда поруч з нею (Заец, Рыжов 1992).



Рис. 30. Рівчаки та залишки споруди над піччю для випалу вапна. Поселення Ожеве-острів (фото автора).

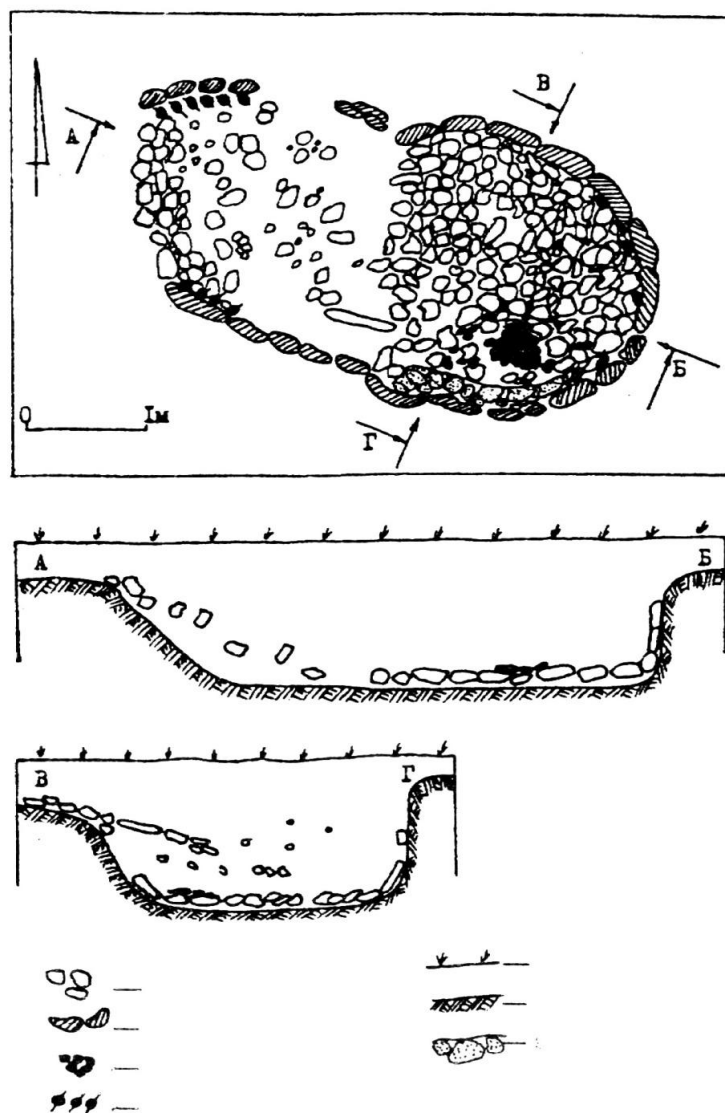


Рис. 31. Креслення споруди малих розмірів із заглибленим приміщенням. Поселення Біликівці . (Гусєв 1995).

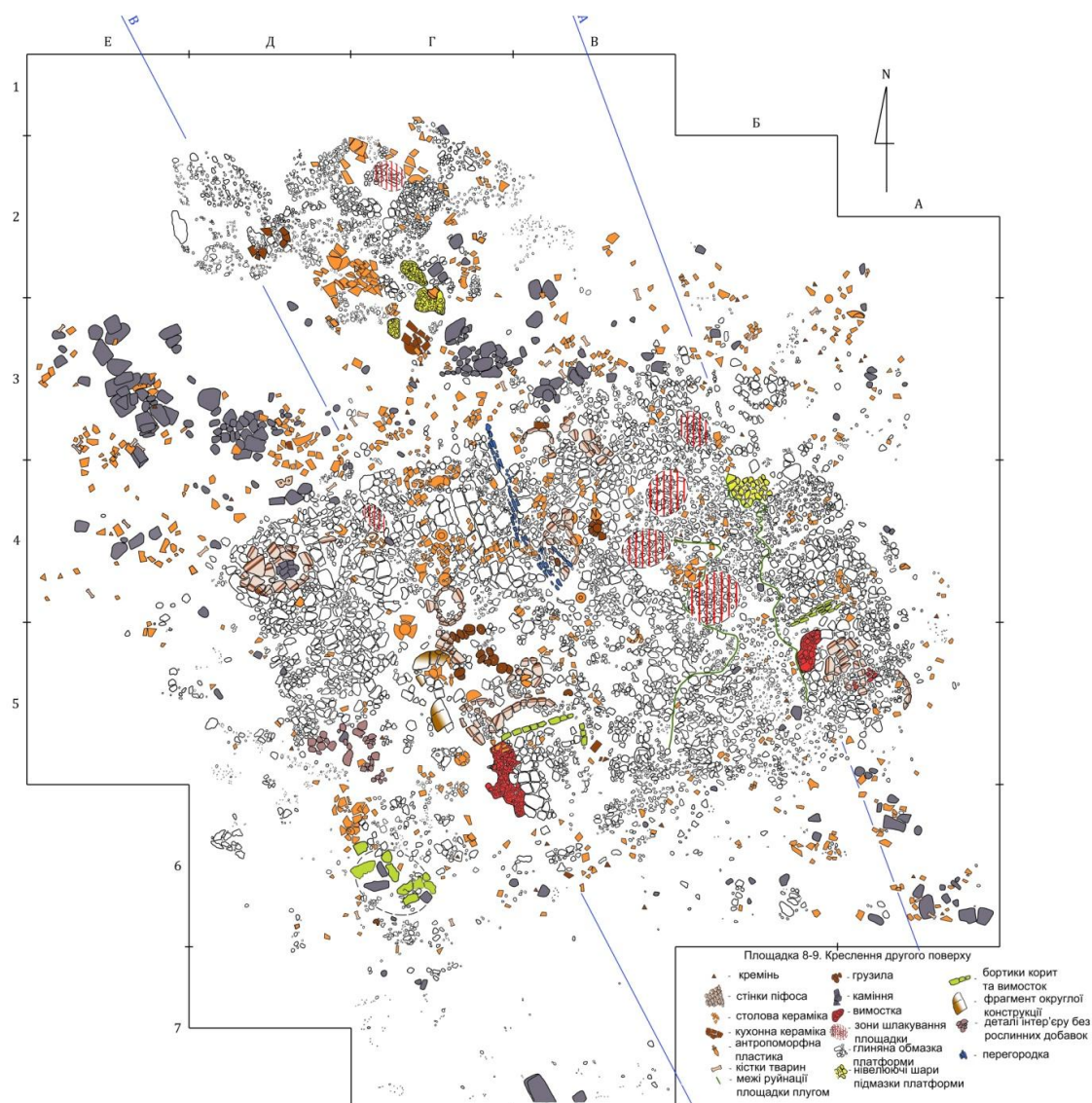


Рис. 32. Креслення площадки №№ 8, 9, другий поверх. Поселення Бернашівка II (Черновол 2013).

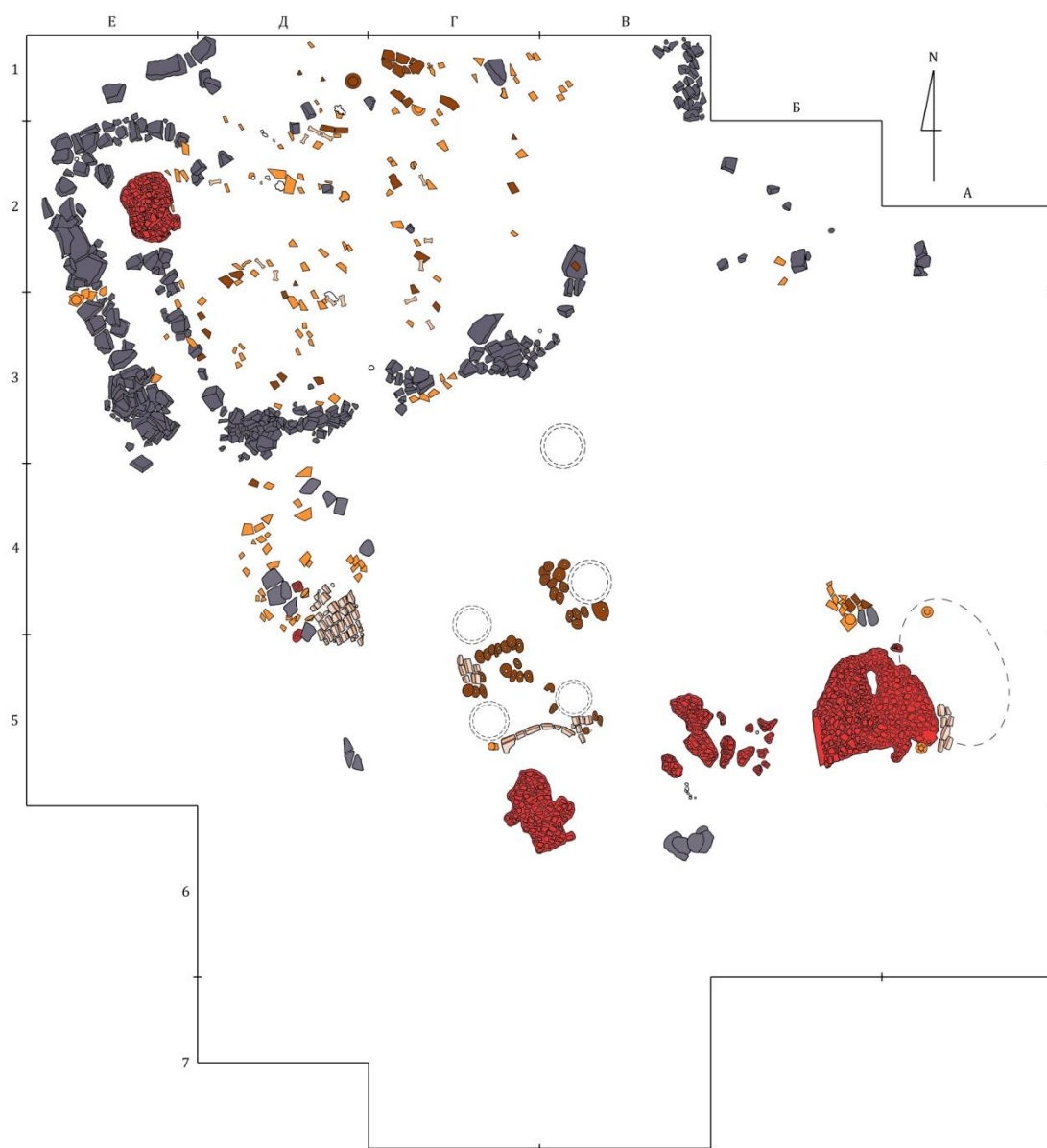


Рис. 32а. Креслення площадки №№ 8, 9, перший поверх. Поселення Бернашівка II (Черновол 2013).



Рис. 33. Розвал піфоса. Площадка № 8. Поселення Бернашівка II (фото автора).



Рис. 34. Площадка № 2, поселення Кам'янець-Подільський Площа Польський ринок (фото автора).



Рис. 35. Яма під площадкою № 2, поселення Кам'янець-Подільський Площа Польський ринок (фото автора).



Рис. 36. Фрагмент ливарної форми (фото автора).



Рис. 36а–36б. Фрагменти ливарних чаш (фото автора).



Рис. 37а. Споруда № 2, фотоплан, поселення Волошкове 6 (Горби) (фото автора).



Рис. 37а. Споруда № 2, поселення Волошкове 6 (Горби) (фото автора).



Рис. 37б. Прямокутна вимостка на ґрунтовій підлозі, споруда № 2 із заглибленням та вмонтованим у нього «коритом», поселення Волошкове 6 (Горби) (фото автора).



Рис. 38. Площадка № 3, поселения Волошкове 6 (Горби) (фото автора).



Рис. 39. Столик (перевернуте корито) під завалом стін. Площадка № 3, поселення Волошкове 6 (Горби) (фото автора).



Рис. 39а. Столик (перевернуте корито) та його основа з відбитками тонких прутів. Площадка № 3, поселення Волошкове 6 (Горби) (фото автора).



Рис. 40. Вимостка за межами площадки із заглибленням для посуду, поселення Бернашівка I (фото автора).

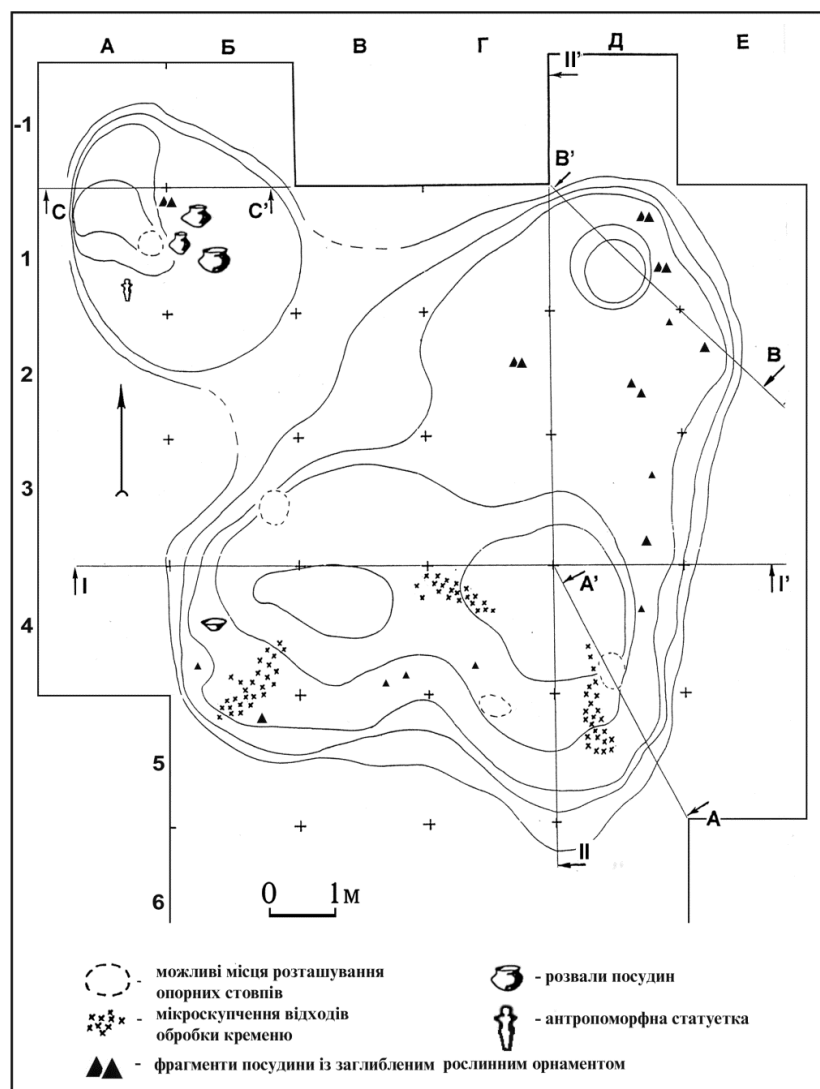


Рис. 41. Крем'яна майстерня в землянці. Поселення Пекарі II (Овчинников 2001–2002).

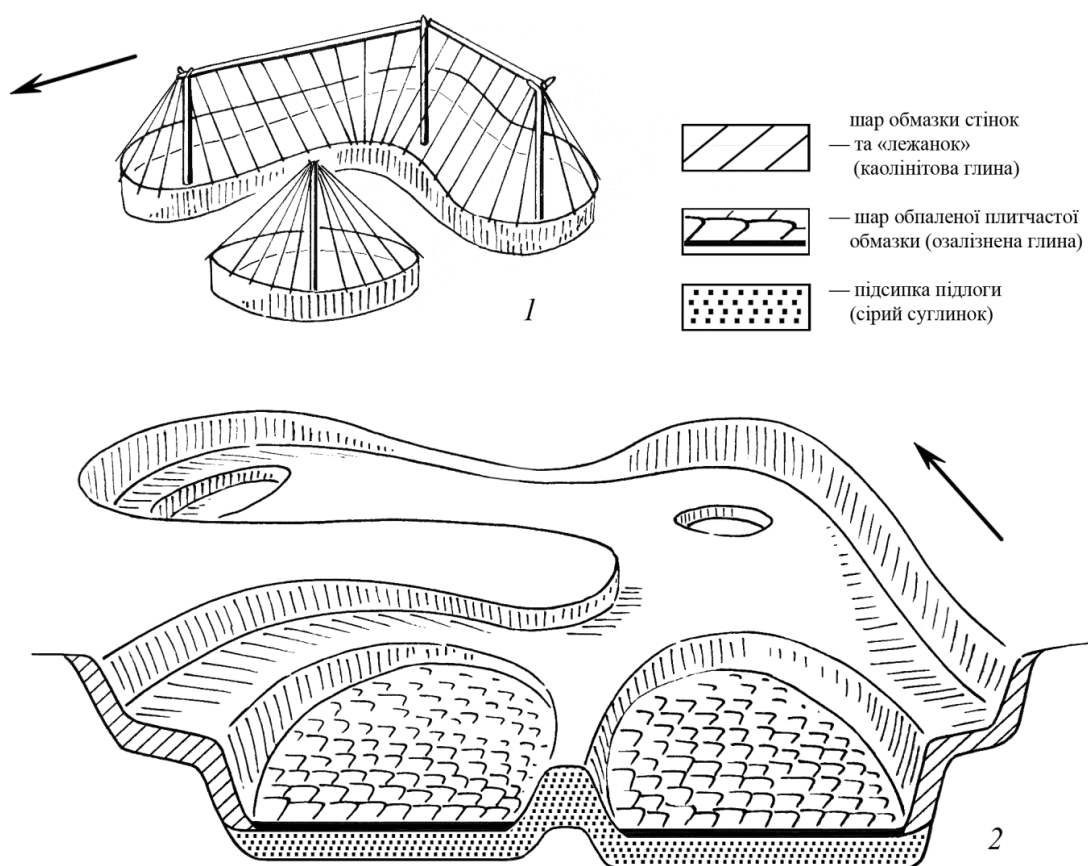


Рис. 41а. Реконструкція крем'яної майстерні в землянці, за Е. В. Овчинниковим. Поселення Пекарі II (Овчинников 2001–2002).